

TEORIJA IN PRAKSA

2/1998

DRUŽBOSLOVNA REVILJA

TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija

Let. XXXV št. 2
Marec - april 1998, UDK 3,
ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN
IZDAJATELJ/Publisher
Fakulteta za družbene vede v
Ljubljani

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC
NASLOVNICE/Designer
Ismar Mujezinović

IZVEDBA
Epromak

Tisk: Tiskarna Jože Moškrič, d.d.

UREDNIKI/Associate Editors
Ivan Bernik, Anton Grizold,
Marko Lah, Igor Lukšič,
Breda Luthar, Vlado Miheljak

UREDNIŠKI SVET/Editorial Advisory
Board

Milan Balažič, Marjan Brezovšek,
Ljubica Jelušič, Maca Jogan,
Stane Južnič, Andrej Kirn,
Zdravko Mlinar (predsednik),
Ivan Ribnikar, Marjan Svetličič,
Niko Toš, France Vreg

MEDNARODNI UREDNIŠKI
SOSVET/International Advisory
Board

Luigi Graziano
(University of Torino, Italija),
Michael T. Greven
(University of Hamburg, Nemčija),
Stein Kuhnle
(University of Bergen, Norveška),
Arend Lijphart
(University of California, USA),
Philippe Manigart
(Bruxelles, Belgija),
Helmut Willke
(University of Bielefeld, Nemčija),
Peter Dahlgren
(University of Lund, Švedska)
Henry Teune
(University of Pennsylvania, USA)

Članki se referirajo v:

Political Science Abstracts, Sociological Abstracts, Cobiss, IBZ - International Bibliography of Periodical Literature, IBZ - DC - ROM, IBR - International Bibliography of Book Reviews of Scholarly Literature, IBR - CD - ROM

Uredništvo/Editorial board
1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 341-589

Teorija in praksa je dostopna na internetu
[HTTP://WWW.UNI-LJ.SI/~FD_TIP/INDEX.HTML](http://www.uni-lj.si/~fd_tip/index.html)

Naročnina za 1. polletje 1998
za študente in dijake 3.000,00 SIT, za druge individualne naročnike
4.000,00 SIT, za podjetja in ustanove 8.000,00 SIT, za tujino 9.000,00 SIT
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2.000,00 SIT

Revija izhaja ob podpori Ministrstva za znanost in tehnologijo in Ministrstva za kulturo R. Slovenije.
Po mnenju Ministrstva za kulturo RS šteje revija med proizvode, za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.
Poštnina plačana v gotovini.

ČLANKI

- Rudi RIZMAN: Radikalna desnica na Slovenskem 249
- Aleš DEBELJAK: Razpoke v slonokoščenenem stolpu: literarni esteticizem in politika 271
- Bojan BUGARIČ: Ustavna sodišča v srednji in vzhodni Evropi: med sojenjem in politiko 287
- Monika KALIN GOLOB: Oblikovanje in razumevanje pojma javnost v slovenskem knjižnem jeziku 306
- Samo UHAN: Družbena želenost in težnja k soglašanju v družboslovnem raziskovanju 316
- Peter JEŠOVNIK: Pomen družbenih institucij pri preučevanju ekonomije 326

OBRAMBOSLOVJE

- Maja GARB: Problemi demokratizacije razmerij med vojsko in civilno oblastjo v državah srednje in vzhodne Evrope 347
- Philippe MANIGART: Postmoderne vojaške organizacije: sociološka analiza 362

PREVOD

- Yoji KOYAMA: Strategije lokalne uprave glede ekonomskega področja obroča Japonskega morja 370

STROKOVNA SREČANJA

- Maja GARB: Konverzija – izzivi za podjetja in regije na Vzhodu in Zahodu 378
- Larisa VODEB: Regionalna konferenca o minah na področju srednje in vzhodne Evrope 379

PRIKAZI, RECENZIJE

- David H. J. Morgan: Family Connections: An Introduction to Family Studies (Borut Rončević) 382
- Bhikhu Parekh: Gandhi (Mirsad Begić) 385
- Reginald Lilly (ur.): The Ancients and the Moderns (Mirsad Begić) 387
- Neodvisnost javnih občil (Alojzija Židan) 390
- Lester Kurtz: Gods in the Global Village: The World's Religions in Sociological Perspective (Aleš Črnič) 392

AUTHOR'S SYNOPSES

394

ARTICLES

Rudi RIZMAN: Radical Right in Slovenia	249
Aleš DEBELJAK: Cracks in Ivory Tower: Literary Aestheticism and Politics	271
Bojan BUGARIČ: Constitutional Courts in Central and Eastern Europe: Between Adjudication and Politics	287
Monika KALIN GOLOB: Shaping and Understanding Notion "Public" in Slovene Written Language	306
Samo UHAN: Social Desirability and Tendency to Acquiescence in Social Science Research	316
Peter JEŠOVNIK: The Meaning of Social Institutions at Study of Economy	326

DEFENCE SCIENCES

Maja GARB: Problems with Democratization of Relations Between Army and Civil Authority in Central and Eastern Europe	347
Philippe MANIGART: Postmodern Military Organizations: Sociological Analyses	362

TRANSLATION

Yoji KOYAMA: Municipalities' Strategies Toward the Economic Area of the Japan Sea	370
---	-----

EXPERT MEETINGS

Maja GARB: Conversion - Challenges for Enterprises and Regions in the East and the West	378
Larisa VODEB: Regional Conference on Mines in Region of Central and Eastern Europe	379

PRESENTATION, REVIEWS

David H. J. Morgan: Family Connections: An Introduction to Family Studies (Borut Rončević)	382
Bhikhu Parekh: Gandhi (Mirsad Begić)	385
Reginald Lilly (Ed.): The Ancients and the Moderns (Mirsad Begić)	387
Neodvisnost javnih občil (Alojzija Židan)	390
Lester Kurtz: Gods in the Global Village: The World's Religions in Sociological Perspective (Aleš Črnič)	392

AUTHORS' SYNOPSES

394

Rudi RIZMAN*

IZVIRNI
ZNAKSTVENI
ČLANEK

RADIKALNA DESNICA NA SLOVENSKEM

Povzetek: V članku je predstavljena geneza radikalne desnice na Slovenskem po uvedbi večstrankarskega sistema. Radikalno desnico najbolj opredeljujejo štiri politične sestavine: nestrpnost, protidemokratska stališča, sovraštvo do univerzalnega razuma in poudarjanje tradicionalnih vrednot. V času enopartijskega režima je bila desnica pojmovana kot nekaj izven vsakdanjega političnega diskurza, zato je pri mnogih uživala status "prepovedanega sadeža". S padcem komunizma ter z njim "razrednega sovražnika" (kapitalista), radikalna desnica skonstruira nov seznam sovražnikov ljudstva: priseljenci, manjšine, liberalno usmerjeni intelektualci, bivši komunisti in mnogi drugi. Predstavljene so ideje in dejanja prvega populista Ivana Krambergerja, radikalno desničarske inteligence, demagoškega populista Janeza Janše, katoliške cerkve ter mnogih drugih, ki sooblikujejo radikalno desni del političnega spektra.

Ključne besede: radikalna desnica, nacionalizem, ksenofobija, katoliška cerkev, Slovenija, postkomunizem.

*We are the Little Folk - we!
Too little to love or to hate.
Leave us alone and you we'll see
How we can drag down the State!
We are the worm in the wood!
We are the rot at the root!
We are the taint in the blood!
We are the thorn in the foot!
(Rudyard Kipling)*

V času komunistične vladavine na Slovenskem, menim pa, da to velja tudi za ostale komunistične države, so ljudje dojemali skrajna desničarska politična stališča kot nekaj "tam zunaj": kot nekaj v kapitalističnem svetu ali v najbolj sprevrženi obliki kot nacifašistično državo ali - predvsem za propagandne namene - kot

* Dr. Rudi Rizman, redni profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani.

nekaj iz temačne predrevolucionarne preteklosti¹. Zaradi "levičarske" narave avtoritarnega režima je bilo kakršnokoli občutenje radikalno desničarske politike v svojem okolju ali celo izražanje takšnih stališč nemogoče. Celotno odklon od partijske doktrine je bil do zgodnjih osemdesetih let, ko se je slovenska Zveza komunistov polagoma prenehala vmešavati v vsakodnevne zadeve, prej ali slej kaznovan, četudi je šlo že za najmanjše nestrinjanje ali pa samo za predlog alternativne socialistične strategije.

Kljub temu pa je bil porajajoči se politični pluralizem - t.j. še vedno totalitaren na ravni makro regulacije in liberalen na ravni mikro regulacije (Rus 1995, 1) - že viden tudi znotraj vladajoče stranke v tem, da so nekateri voditelji zagovarjali bolj liberalno in drugi bolj konservativno ali celo ortodoksno interpretacijo uradne linije in z njo povezanih dejanj. Ti dve poziciji sta se najbolj pogosto kazali v uporabi besed kot sta (liberalno) "narod" ali (konservativno, dogmatično) "razred" v političnem jeziku posameznih politikov. Še več. Rigidni partijski ideologi so pogosto napadali "gnili liberalizem" (pri tem niso imeli v mislih samo svojih liberalnih kolegov v partiji, ampak predvsem svobodomiselnih intelektualcev) z običajnim desničarskim populističnim sloganom zagovarjanja domnevno ogroženih interesov delavskega razreda.² Konservativna in bolj skrajna desničarska stališča, ki so bila zelo živa med tiho, in zaradi takih stališč politično izrinjena, večino, so se omejila predvsem na zaupne pogovore, šepetanja in podobno. Tisti, ki niso bili dovolj pazljivi ali pa so preveč zaupali svojim poslušalcem, so končali v zaporu ali pa so jih ovirali pri napredovanju v službi. To je bilo le še eno od učinkovitih opozoril režima, da ne bo dovoljeval političnih stališč, ki so se oddaljevala od zapovedane ortodoksije.³

Padeč komunističnega ancien régime je na začetku vzbudil optimistična pričakovanja, da bo vzpostavljeno novo in dinamično ravnotežje, kjer bodo različna politična stališča tekmovala pod kolikor toliko enakimi pogoji za pristanek in glasove ljudi. Toda manj potrpežljivi - mogoče lahko celo uporabimo izraz fundamentalistično naravnani - in dokaj vpliven del nove postkomunistične elite je zahteval, da se najprej radikalno popravijo napake nedavne preteklosti, kar pomeni, da bi po pol stoletja vladavine levice morali takrat dati enako ekskluzivno priložnost desnici. Pisec tega teksta se ne more znebiti občutka, da gre v tem

¹ Pri pisanju tega eseja (v angleškem jeziku) so mi s kritičnimi komentarji in relevantnimi predlogi pomagali mnogi moji kolegi. Naj jih omenim: Sabrina Petro Ramet, ki me je vzpodbujala od samega začetka, Rainerja Bauböck, Toma Cushmana, Marka Kerševana, Leva Krefta, Igorja Lukšiča, Johna Markoffa, Vlada Miheljaka, Dennisona Rusinova, Andreasa Schedlerja, Petra Vodopivca, Jožeta Vogrinca in anonimnega recenzenta. Seveda pa sem sam odgovoren za vse morebitne napake.

² V šestdesetih letih je bil v Sloveniji znan primer, ko je partija "razposlala" svoje sodelavce na gledališko predstavo, kjer so igrali igro Marjana Rožanca *Topla greda*, ki je bila kritična do določenih vidikov socialistične realnosti. "Jezni" delavci so na koncu ustavili predstavo, ki je bila od tedaj naprej prepovedana. Več o partijski uporabi desno-populističnih argumentov glej Žižek (1987, 52-53).

³ Komunistični režim ni dovoljeval tistih stališč ali aktivnosti, za katere ni dala pobudo partija ali pa jih niso pred tem "blagoslovili" politični veljaki. Tudi v primeru akcij s podobnimi političnimi stališči, kot jih je imel režim, pa so le-te bile spontano začete - kar bi lahko sprožilo možnost nekontroliranih in "nepredvidljivih posledic" - jih je režim obsodil in preganjal. Tudi sam sem, če se oprem na moj primer, dobil to lekcijo, ko sem v študentskih letih sodeloval v protestih zoper vojno v Vietnamu.

primeru za ideološko in na ta način popolnoma sprevrženo aplikacijo t.i. "affirmative action" v ZDA, ki seveda ni imela v mislih postkomunističnih razmer.

Obstaja kar nekaj problemov, gledano z demokratičnega vidika, ki so povezani s temi političnimi željami. Prvič, ali naj se prejšnji politični avtoritarizem zamenja z desničarskim avtoritarizmom? Ta možnost zanemarljivo dejstvo, da tudi prejšnja vladavina ni predstavljala celote, ki jo razumemo z izrazom "levo". Veliko levo usmerjenih ljudi (na primer socialdemokratov) se ni identificiralo z njim in so bili zaradi tega med prvimi, ki so bili izrinjeni ali zatirani. Herezija znotraj partije pa se je razumela za veliko večjo nevarnost kot pa opozicija zunaj nje. Prej omenjeno protikomunistično stališče je zelo podobno argumentu, ki so ga uporabljali sami komunisti, namreč, da so oni zamenjali desetletja dolgo hegemonijo (in posledično nepravilnosti) desnih ("reakcionarnih") sil. Takšna vrsta recikliranja politične zgodovine bi se lahko ponavljala v nedogled, njena prva žrtev pa bi bila ponovno in nedvomno demokracija. V pravi predstavniki demokraciji bi moral biti takšen problem prepuščen ljudem, njihovem glasovanju, ki odraža njihovo (pluralistično) voljo na podlagi doseženega predstavnštva levih ali desnih političnih sil v telesih parlamentarne demokracije.

Ker je bila izrinjena iz vsakodnevnega političnega diskurza v času komunistične vladavine, je radikalna desnica uživala status "prepovedanega sadeža", zaradi česar so bili nad njo mnogi hitro fascinirani, ko je vstopila v vsakdanjo politiko postkomunistične družbe. Njen vstop v državno življenje se je pogosto opravičeval - in s tem nosil določeno moralno težo - kot prihod tistih, ki so bili pol stoletja "razžaljeni in zatirani". Toda le nekateri so se zavedali, kam lahko vodijo posledice jezika sovraštva, nestrpnosti in izključevanj. Po padcu komunizma je nastal tudi vakuum, ki je moral biti nekako zapolnjen, ker ni bilo več očitnega sovražnika, proti kateremu bi se lahko ali bi se morali boriti. Komunizem je ideološko konstruiral vidno tarčo v podobi "razrednega sovražnika" (kapitalista) in sovražnega mednarodnega (imperialističnega) okolja.⁴

Po padcu komunizma je radikalna desnica zapolnila to psihološko vrzel z uvedbo novega seznama sovražnikov, proti katerim naj bi ljudje usmerili svoje sovraštvo: proti priseljencem, nacionalnim in drugim manjšinam, liberalno in kozmopolitsko usmerjenim intelektualcem, proti novopečenim bogatašem ("komunistični mafiji"), proti komunistom, ki da so le začasno sestopili z oblasti in komaj čakajo da si jo povrnejo, nadalje proti politikom, ki se ne zanimajo predvsem za nacionalne interese in niso dovolj nacionalno zavedni in še proti mnogim. Pri vsem tem ni težko razbrati generične kontinuitete med komunisti in radikalno desničarskimi političnimi stališči v tem smislu, da so komunisti ohranili in nadaljevali z nedemokratičnimi, avtoritarnimi potezami nacionalne tradicije, radikalna desnica pa se na to tradicijo danes na veliko zanaša in jo izrablja (Hockenos 1993, 15).

Do sedaj še nisem definiral izraza "radikalna desnica", ki sem ga v tem tekstu že večkrat uporabil. V literaturi s tega področja ne obstajajo vsebinska nestrinjanja

⁴ Komunizem je po mnenju Katherine Verdery sistematično ohranjal identifikacijo sebe s kolektivnostjo ter dilotomijo "sam proti vsem drugim" in s tem poudarjal grožnje od zunaj, zaradi česar so postkomunistični režimi dojemljivi za nacionalistični ekstremizem. Glej Verdery (1993). Za to opombo se zahvaljujem Craigu Natlonu.

glede ključnih vsebin tega pojma. Več nestrinjanj je, ali če smo nekoliko bolj natančni, očitne razlike obstajajo v razpravah o tem, kateri elementi sestavljajo v določenem zgodovinskem trenutku politični program radikalne politike.⁵ Daniel Bell je na primeru ameriške radikalne desnice orisal naslednje njene politične ideje: zlom moralnega tkiva v državi, teorija zarote ("vlada razprodaja državo") in zanesljiva napoved v zvezi z domnevnim komunističnim "prevratom" (Bell 1964, 8). Isti avtor je tudi opozoril na obtožbe radikalne desnice, ki letijo na kozmopolitsko usmerjene intelektualce, češ da rušijo patriotizem. Bell nadalje ugotavlja, da je politika radikalne desnice politika frustracij, ker se radikalna desnica ne zna spoprijeti s kompleksno množično družbo in posledično z današnjo politično skupnostjo (ibid, 8,24). Vse zgoraj omenjene značilnosti (ameriške) radikalne desnice se da prenesti na primer Slovenije in ostalih postkomunističnih družb.

V mislih moramo imeti tudi dejstvo, da danes številni postmodernistični teoretiki ali poskušajo zabrisati ali pa postavljajo pod vprašaj glavne premise, ki povzročajo razlikovanje med levico in desnico.⁶ Zelo pogosto protagonisti radikalne desnice zavračajo takšno identifikacijo, kar je razumljivo glede na neprijetna zgodovinska dejstva.

Opri se bom na fleksibilno in dovolj široko (upoštevajoč že omenjene značilnosti) definicijo radikalne desnice pri Sabrini Ramet, ki ne samo da omogoča kritično in selektivno uporabo na slovenskem primeru, ampak ima tudi splošnejšo analitično vrednost. V sicer široko zastavljeni definiciji radikalne desnice Sabrina Ramet, če povzamemo, poveže ta pojav s štirimi kompleksnimi temeljnimi političnimi sestavinami: nestrpnostjo, protidemokratskimi stališči (Rametova dejansko uporabi veliko širši izraz - "večkratno sovražnost, in sicer do same ideje ljudske suverenosti"), sovraštvom do univerzalnega razuma in s poudarkom na za vse zavezujočih - če je treba zato tudi posebej skonstruiranih - tradicionalnih vrednotah.

Pojav radikalne desnice

Pri nadaljnem preučevanju slovenskega primera moramo upoštevati opozorilo Georgea Schöpflina (1993, 256) o težavnosti analiziranja postkomunističnih sistemov, kajti le-ti še ne obstajajo zadosti dolgo, da bi lahko o njih podali prepričljivo analizo. Postkomunistični sistemi so še zelo daleč od normalnega stanja ali konsolidirane demokracije. Desetodstotni iztržek radikalne desnice v teh državah, na primer, prav gotovo ne pomeni isto kot enak iztržek radikalne desnice v konsolidirani demokraciji, na primer Franciji. Že omenjena definicija radikalne desnice mora upoštevati fluidni značaj političnih procesov v postkomunizmu, obenem pa

⁵ V mislih moramo imeti tudi predlog, ki ga je zelo prepričljivo podal Andreas Schedler, da takšne protestne, populistične in ekstremistične stranke lahko zvedemo na skupni imenovalcec "antipolitičnih" ideologij. Glej Schedler (1996).

⁶ Glej Rosenau (1992), še posebej strani 155-165. Za vztrajanje na razlikovanju med levico in desnico, glej Bobbio, Norberto. 1995. *Destra e sinistra*. Rome: Donzelli editore. Knjiga je pod naslovom *Desnica in levica* izšla tudi v slovenščini, in sicer pri Znanstvenem in publicističnem središču, Ljubljana, 1995.

mora ostati dovolj odprta, da bo lahko še naprej uporabna, ko se bo soočala s prihodnjimi novimi izzivi.

O specifičnih potezah slovenskega postkomunističnega razvoja sem pisal na drugem mestu.⁷ Slovenski postkomunistični razvoj je - kot je dobro znano - po osamosvojitvi leta 1991 poleg vzpostavljanja demokracije vseboval tudi proces graditve nacionalne države: šlo je za dve "revoluciji", ki sta potekali v bolj ali manj istem zgodovinskem obdobju. Čeprav ni mogoče popolnoma ločiti teh dveh kompleksnih procesov, empirična dejstva kažejo, da se je demokratična "revolucija" dogajala pred nacionalno. V času, ko je oporečniški tednik Mladina leta 1988 objavil članek, v katerem je bilo navedeno, da je 64 odstotkov vprašanih za uvedbo večstrankarskega sistema (proti je bilo 15 odstotkov vprašanih), je Zveza komunistov Slovenije počasi klonila pred množičnimi pritiski, vse to seveda na veliki odpor in jezo zvezne vojske ter bolj dogmatičnih komunistov komunističnih partij v republikah.

Spomnimo, da je jugoslovanska varianta komunizma, če na to gledamo s sociološkega vidika, umrla že veliko pred končnim, uradnim razpadom Jugoslavije. V osemdesetih je slovensko javno mnenje odražalo zelo liberalna razpoloženja (Miheljak, Kurdija 1996, 11-40). To se je še posebej kazalo v strpnih stališčih do manjšin, ni bilo zaslediti etničnih nestrpnosti, nasprotovanju smrtni kazni, ljudje so bili proti kazenskemu preganjanju zaradi izražanja drugačnih političnih stališč (z vidika države in Zveze komunistov), sprejemali so status oporečnika vesti in civilni nadzor nad Armado itd. Toda ko je postalo jasno, da jugoslovanska država postaja plen velikosrbskega nacionalizma in da je demokratična rekonstrukcija še vedno komunistične države v bistvu blokirana, se je Slovenija odločila za odhod iz Jugoslavije, za samostojnost.

Ko se je končala doba velikih zgodovinskih tem (samostojnost, uvedba večstrankarske vladavine in podobno), je del javnega mnenja opustil svojo prejšnjo liberalno držo in se začel identificirati, tako zaradi osebnih razlogov (čustvenih in iracionalnih) kot zaradi eksistencialnih razmer, v katerih se je sedaj znašel, s protidemokratskimi, nestrpnimi in skrajno nacionalističnimi stališči (Miheljak, Kurdija 1996, 19-20). Parlamentarne volitve leta 1992 so samo potrdile ta obrat volilnega telesa, to pa se je nanašalo predvsem na nenaden vzpon skrajno nacionalistične (v začetku celo fašistoidne) Slovenske nacionalne stranke in njenega voditelja Zmaga Jelinčiča. Državni zbor je bil sestavljen iz predstavnikov osmih političnih strank: 22 poslancev je imela Liberalno demokratska stranka, 15 Slovenski krščanski demokrati, 14 Združena lista (Stranka demokratičnih sprememb, bivša Zveza komunistov Slovenije⁸, Slovenska upokojska stranka, Socialdemokratska unija in Delavska stranka), 12 poslancev je imela Slovenska nacionalna stranka, 10 Slovenska ljudska stranka, 6 Demokratska stranka, 5 Zeleni Slovenije, 4 poslance je

⁷ Rizman, Rudolf M. 1995. "Slovenia". V H. Neuhold, P. Havlik in A. Supan (ur.), *Political and Economic Transformations in East Central Europe*, str. 57-67. Boulder, Colo.: Westview Press.

⁸ Bivši komunisti so bili bolj ali manj enakomerno razpršeni po večstrankarskem spektrumu. Najbolj rigidni niso nujno ostali v prenovljeni stranki, naslednici.

imela Socialdemokratska stranka Slovenije, dva pa sta predstavljala madžarsko in italijansko narodnost.⁹

Spomladi leta 1992 so se Liberalni demokrati, Zeleni - ekološko socialna stranka, Demokratska stranka in Slovenski socialisti združili in ustanovili Liberalno demokracijo Slovenije, ki danes zaseda tretjino sedežev v Državnem zboru. Slovenska nacionalna stranka, ki je zbrala 10 odstotkov glasov¹⁰, je igrala izključno na nacionalistično in ksenofobično karto, kar je podobno populističnim strankam v Zahodni Evropi: na primer Le Penovi stranki v Franciji, Republikancem v Nemčiji ali Haiderjevi nacionalistični Svobodnjaški stranki v Avstriji. Vsekakor pa je težko dokazati kakršnokoli neposredno in aktivno povezavo med njimi, če seveda odmislimo kratek obisk Žirinovskega (slovenska vlada je drugi obisk prepevedala), kjer se je sestel z ustanoviteljem Slovenske nacionalne stranke Zmagom Jelinčičem, in posredne vplive svetovnih medijev.

Jelinčič je zelo sposoben govorec in demagog, ki je ustanovil svojo stranko pod pretvezo, da je to "edina stranka, ki skrbi za Slovenijo in Slovence". Njegov politični cilj je bil etnično čista in "Velika Slovenija", ki bi nastala s priključitvijo avstrijske Koroške, celotne (hrvaške) Istre in (italijanskega) Trsta. Po tem, ko je slovenska vlada odobrila približno 150.000 državljanstev ljudem iz ostalih bivših jugoslovanskih republik, ki so delali in živeli v Sloveniji že vrsto let, je javno razglasil, da je to genocid nad slovenskim narodom.

Strinjamo se lahko z oceno¹¹, da je Slovenska nacionalna stranka igrala vlogo valilnice, ki je omogočala zbiranje, dozorevanje in izkristaliziranje tendenc, ki so značilne za nacionalistične, šovinistične, "mačistične" in rasistične družbene diskurze. Po glasovanju o mandatarju januarja 1993, se je stranka razcepila. Šest poslancev je zapustilo Jelinčiča in ustanovilo Slovensko nacionalno desnico pod vodstvom Saša Lapa, ki pa je še zaostila ultranacionalistične in ksenofobične poteze prejšnje stranke, medtem ko so Zmago Jelinčič in dva preostala poslanca ubrali manj skrajno in bolj levo usmerjeno nacionalistično politiko, t.j. antiklerikalno stališče in proti vračanju zemlje tujim zemljiškim posestnikom. Jelinčič je v začetku 1993. leta znatno spremenil svojo politiko v smeri bolj "pragmatičnega nacionalizma" in se je poskušal znebiti (bolj ali manj uspešno) "skrajnežev".

⁹ Izraženo v odstotkih je slika bila naslednja: Liberalno demokratska stranka 23,3 odstotka, Slovenski krščanski demokrati 14,5 odstotka, Združena lista socialnih demokratov 13,6 odstotka, Slovenska nacionalna stranka 10 odstotkov, Slovenska ljudska stranka 8,8 odstotkov, Demokratska stranka 5 odstotkov, Zeleni Slovenije 3,7 odstotkov in Socialni demokrati 3,3 odstotka.

¹⁰ Zanimivo si je ogledati poklice osmih skrajno nacionalističnih poslancev: Zmago Jelinčič (ustanovitelj Slovenske nacionalne stranke) je farmacevt, Sašo Lap (pozneje je zapustil SNS in ustanovil Slovensko nacionalno desnico) je inženir strojništva, ostali pa so še: strojni tehnik, dva električarja, medicinska sestra, papirniški tehnik, upokojen restavrador, kemijski inženir, inženir varstva pri delu in odvetnik. V javnosti krožijo govorice, da je bilo med njimi kar nekaj bivših sodelavcev tajne komunistične policije.

¹¹ Glej odlično analizo Jelinčičevega fenomena v Kuzmanič, Tončič. 1995. Politični ekstremizem pod Slovenci: SNS od tigrov do papirja. *časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 176, str. 47-69.

Prvi populist (Ivan Kramberger)

Prvi glasnik populistične (anti)politike v postkomunistični dobi na Slovenskem je bil brez dvoma Ivan Kramberger (rojen 1936. leta), ki ga je v začetku leta 1992, torej tik pred volitvami, ubila neprištevna oseba. Kramberger je bil neizobražen in nenavaden mož, ki je delal v začetku kot hlapec na kmetiji, nato ometal dimnike v Črni gori ter v Nemčiji postal medicinski tehnik, kjer je delal 25 let ter postal inovator na področju dialize. Njegove inovacije so mu prinesle veliko bogastvo, ki ga je večinoma daroval za bolne (predvsem otroke) in invalidne osebe tako v Nemčiji kot doma. Njegova pomoč turškemu priseljencu - invalidu brez nog - v Nemčiji je naletela na izredno velik odmev v nemških medijih. Tako v Nemčiji kot v Sloveniji je dobil priznanja za humanitarno delo.

Po njegovi vrnitvi v Slovenijo je imel več govorov na dobrodelnih prireditvah, ki so bili pogosto zelo zabavni. Kot primer navedimo, da se je od časa do časa pojavil z opico na rami. Vsakdanje politične teme je povedal v jeziku, ki so ga razumeli preprosti ljudje v mestih in vaseh. Med prerekanjem srbskih politikov (ki jih je imenoval "nacionalistični komunisti") in slovenskih voditeljev je v podporo slednjih zbral nekaj tisoč podpisov. Leta 1990 je mnoge presenetil, ko je kot neodvisni kandidat vstopil v tekmo za predsednika predsedstva s sloganom "za kruh in maslo" ter dobil na volitvah 18,5 odstotkov glasov. Grajal je tako bivši komunistični režim kot novo postkomunistično elito v jeziku, ki so ga radi slišali najbolj revni in neizobraženi ter pri tej populaciji požel tudi največ podpore. Govoril je, na primer, da "se je določen politik, preden je postal minister, vozil s kolesom, danes pa se vozi v dragem BMW." Načental je tudi veliko zelo očitnih ksenofobičnih tem: begunci iz Hrvaške in Bosne in Hercegovine v bistvu izkoriščajo Slovence, Srbe, ki so za Miloševića in živijo v Sloveniji, je treba izgnati, bivši oficirji Jugoslovanske armade predstavljajo "peto kolono" v Sloveniji itd.

Toda Kramberger ni imel voditeljskih ambicij. Trdil je, da je le "glas ljudstva", eden izmed njih, predstavnik "revnih brez telefona, obubožanih delavcev, ki so jih zaslužnili komunisti, vernikov, starih, žensk, izkoriščane Štajerske, tistih, ki se želijo osvoboditi srbskega in komunističnega jarma in se hočejo odcepiti od "južnih bratov". Krambergerjev populistični jezik ni izhajal iz kake v vnaprej ustvarjene ideologije tipa "Blut und Boden" ali kakšne druge posebne nacionalne mitologije, ampak ga je demagoško prilagajal občinstvu. Tako je pred nekaterimi ljudmi govoril o izganjanju "Južnjakov", ko pa so ti bili v večjem številu v občinstvu, je govoril o njihovih vrlinah. To, ali je pošiljal komuniste na prisilno delo ali pa jih je hvalil, je prav tako bilo odvisno od njihove prisotnosti ali odsotnosti v množici.¹²

Ne bi bilo prav, če bi Krambergerjevo populistično (anti)politiko uvrstili zgolj v predal, ki je rezerviran zgolj za radikalno desnico. Toda z uvajanjem plebejske jeze razžaljenih in izigranih preprostih ljudi ter uvajanjem ciljnih skupin ("tarče") nad katerimi je izražal svojo jezo in nestrpnost v vsakdanji politični diskurz, je prispeval k postopni radikalizaciji (anti)politike ter s tem ponudil radikalni desnici politične teme pri njenem uveljavljanju v družbi.

¹² Več o političnem profilu Ivana Krambergerja glej Kršinar (1994).

"Shakers" in "breakers" pri radikalni desnici

Parlamentarno politično sceno* v Sloveniji v lahko grobem razdelimo na dva velika bloka: na levega in desnega. V levi blok spadajo Liberalna demokracija Slovenije (LDS), Združena lista socialnih demokratov (ZLSD) in Slovenska nacionalna stranka (SNS). Desni blok pa sestavljajo Slovenski krščanski demokrati (SKD), Slovenska ljudska stranka (SLS), Socialdemokratska stranka Slovenije (SDS) in Slovenska nacionalna desnica (SND). Med slednjimi lahko samo Krščanske demokrate smatramo za mainstreamovsko konservativno stranko¹³, medtem ko se ostale tri velikokrat spogledujejo z ekstremistično ali pa kakšno drugo verzijo fundamentalistične ali populistične politike.

Če uporabimo tipologijo Andreasa Schedlerja (1996, 26-27) lahko ugotovimo, da zadnje tri stranke uporabljajo proti svojim političnim nasprotnikom politično strategijo vloge "shakerjev" z namenom, da bi na ta način redefinirali politične teme, okrepili medstrankarski boj in mobilizirali svoje članstvo za radikalno desna politična stališča in ideje. Kar se tiče vloge avtoritarnih "breakerjev", se ti ne bi obnavljali - z mobilizacijo svojih privržencev proti "korupciji" in "komunistični prevladi" - suspendirati parlamentarni sistem ter z njim pravno državo, če bi bila po njihovi presoji "nacionalna substanca" ogrožena ali če bi sprememba v mednarodni situaciji (veliko povečanje vloge radikalne desnice drugje v Evropi podobni tisti v tridesetih letih tega stoletja) to omogočala. "Blut und Boden" korporativizem Slovenske ljudske stranke, natančneje njen "ljudski šovinizem"¹⁴, integralni nacionalizem Slovenske nacionalne desnice skupaj s poskusi ustanavljanja lastnih paravojaških enot (Slovenskih sokolov) ter sovraštvo in maščevalnost Janševe SDS do vsega, kar je jugoslovansko, komunistično in liberalno, opravičujejo zgornjo trditev.

Poleg tega lahko vse tri, čeprav z različnimi odtenki, opredelimo kot Führerpartien (voditeljske stranke) (Nation 1996, 11), ki jih združuje ali karizmatični in nedotakljivi voditelj (Janša pri SDS) ali pa nekarizmatični voditelj (Lap pri Slovenski nacionalni desnici ali pa Marjan Podobnik pri Slovenski ljudski stranki), kar skupaj z že omenjenimi nedemokratskimi potezami še bolj utrjuje njihov avtoritativni karakter.

Radikalno desni izzivi demokraciji

Po Juanu Linzu¹⁵ nastopi odločilni trenutek za demokracijo takrat, ko začnejo politične stranke ali družbena gibanja ustanavljati paravojaške enote ali "privatne

* Ocena se nanaša na stanje v času, ko je članek nastal, to je pred volitvami konec leta 1996.

¹³ Na tem mestu uporabljam razlikovanje, ki ga je vpeljal Craig Nation (1996, 2). Glej pripis na koncu tega članka, ki ugotavlja premike, predvsem pri SLS.

¹⁴ Ta dva termina dolgujem dr. Levu Kreftu (iz njegovega odgovarjanja na nekaj mojih vprašanj, 16. januara 1996).

¹⁵ Daniel Bell se tu opira na Juana Linza v Bell (ur.) (1964, 45).

vojske" - najprej z namenom vzporednega delovanja, kasneje pa z zamenjavo legitimnega političnega tekmovanja z nasilno, oboroženo komponento. Rečeno z drugimi besedami to pomeni, da bi demokracija bolj ali manj hitro podlegla avtokraciji te ali one vrste. Slovenska demokracija je takšne izzive doživela vsaj že trikrat, vendar jih je zaenkrat dobro prestala.

Prvi izziv je bil bržčas tudi najbolj kritičen. V letih 1993 in 1994, če ne že prej, je postalo očitno, da takratni obrambni minister Janez Janša izkorišča vojaški kompleks za krepitev svojih osebnih političnih pozicij in pozicij svoje stranke. V medijih¹⁶ so se nenehno pojavljale domneve oz. sumi, da izkorišča položaj obrambnega ministra za trgovanje z orožjem. Janševi kritiki so trdili, da je tako pridobljeni denar vložil v svojo (strankarsko) kampanjo ali pa izsiljeval mnoge javne osebnosti iz sveta politike, biznisa, novinarstva, kulture ali vojske z grožnjami, da bo javno razkril dosjeje - ki si jih je lahko pridobil, ko je bil na položaju ministra - o njihovem sodelovanju s komunistično tajno policijo. Ko so varnostni organi obrambnega ministrstva pretepli civilista, je Janša izgubil položaj obrambnega ministra in njegova stranka se je umaknila v opozicijo, kjer je od aprila 1994. V času njegove odstavitve so bile oborožene sile notranjega ministrstva v stanju pripravljenosti, kajti obstajala je bojazen, da bi se vojska lahko postavila na Janševo stran. To je bil, brez dvoma, prvi in največji preizkus za slovensko demokracijo od sojenja "četverici" poleti 1988. leta. To je le še ena od ironij zgodovine, ko so dovčerajšnji oporečniki v nekaterih primerih postali današnji avtoritarci.

Druga dva poskusa spodkopavanja demokracije sta prišla s strani Slovenske nacionalne desnice (SND) in manjše, zunajparlamentarne stranke, ki jo vodi Matjaž Gerlanc. Slovenska nacionalna desnica je bila ustanovljena marca 1995 pod pretevo, da gre za športno organizacijo, to je t.i. Slovenske sokole. V bistvu pa je bila, že od samega začetka, uniformirana, t.j. paravojaška enota, katere naloga je bila, da se "spoprime, če je potrebno, z nevarnostjo, ki jo pomeni prisotnost Neslovencev", med njimi še posebej Srbov. Število teh enot se je gibalo od nekaj ducatov pa do sto in čeprav zadnje čase niso bili opaženi v javnosti, je to pomenilo neznanski pritisk na tiste, ki jih imenujejo Neslovenci, in potencialno "instrumentalizacijo" radikalno desnih ciljev v določenem trenutku. Tega seveda ne bi smeli podcenjevati v smislu grožnje demokratičnemu procesu.

Gerlanc, samooklicani vodja tako imenovane Nacionalsocialne zveze Slovenije, je na drugi strani ustanovil t.i. "trojke", večinoma neoborožene, z namenom, da vzpostavijo "red in mir" in zavarujejo "navadnega človeka" (etnično čistega Slovenca) pred "Južnjaki" v slovenskih mestih, kjer je "korumpirana policija" do tega indiferentna. Gerlančeve "trojke", ki so nekaj časa patrolirale po ulicah Maribora, drugega največjega slovenskega mesta, je Ministrstvo za notranje zadeve kmalu prepovedalo. Od takrat naprej jih ni bilo več opaziti v javnosti.

Ena najbolj ksenofobičnih tem političnega programa radikalne desnice je vprašanje državljanstva. Med letoma 1962 in 1990 se je v Slovenijo preselilo okoli 270.000 ekonomskih imigrantov iz ostalih jugoslovanskih republik, ki so iskali

¹⁶ Za primer glej članek *Bratje v orožju - Janez Janša, Igor Bavčar in Nicholas Oman v tedniku Mladina, dne 27. februarja 1996 leta, str. 32-37. Glej tudi moje odprto pismo v Frankfurter Rundschau, 17. oktobra 1994, str. 20.*

večinoma nekvalificirana ali polkvalificirana dela v gradbeništvu, rudarstvu, komunalni in podobno. Popis prebivalstva v letih 1971, 1981 in 1991 kaže, da se je delež etničnih Slovencev v tem času zmanjšal od približno 95 odstotkov na 87 odstotkov.

Od osamosvojitve leta 1991 je kar nekaj slovenskih populističnih in radikalno desničarskih politikov izrabljalo temo "Neslovencev" za lastno promocijo, začeniši s Krambergerjem, Janšo, Podobnikom, Lapom in še nekaterimi manj znanimi lokalnimi politiki. V tem času se je tudi javno mnenje nagnilo v drugo smer: če je leta 1986 12,4 odstotka populacije nasprotovalo imigraciji, je leta 1993 ta delež narasel na 28,5 odstotka. Raziskava javnega mnenja leta 1993 je pokazala, da 93 odstotkov vprašanih ne bi dovolilo imigrantom ustanavljanja njihovih političnih organizacij, 86,5 odstotka se celo ni strinjalo z uporabo njihovih nacionalnih simbolov v javnosti (Ploštajner, Vahtar 1995, 308). Ista raziskava je tudi pokazala pomemben (20 odstotni) delež tistih z antisemitskimi nazori (proti življenju z Židi kot sosedi), čeprav je popis prebivalstva 1992 leta pokazal, da v Sloveniji živi samo 36 Židov.

Globlje razloge za premik k odprtemu ksenofobičnemu razpoloženju v Sloveniji gre predpisati slabšanju ekonomskih pogojev, psihološki in politični zapletenosti tranzicijskega procesa, sramotni vojni v bližini ter z vsem tem povezane negotovosti na eni strani, na drugi pa zainteresiranost politikov radikalne desnice, da še naprej širijo sovražtvo do "drugih". Vsekakor je vredno omeniti tudi močno zakoreninjeno samopodobo Slovencev kot predstavnikov civilizirane Evrope: urbanega prebivalstva nasproti svetu lenih, umazanih in primitivnih ljudi na Balkanu.

Konec leta 1995 so sovražni pogledi na "Neslovence" s sloganom "Slovenizacije Slovenije" doživeli svoj vrhunec v predlogu nekaj parlamentarnih strank radikalne desnice (Slovenske ljudske stranke in Slovenske nacionalne desnice) za referendum, na katerem bi odločali o odvzemu državljanstva 160.000 do 170.000 ljudem. Raziskave javnega mnenja so pokazale, da je bila ena tretjina volilnega telesa za tak predlog, 45 odstotkov ljudi jih je bilo proti, ostali pa niso imeli mnenja. Tako se upravičeno zastavlja vprašanje, na katerega bom poskušal odgovoriti kasneje, kako je mogoče, da je nekaj let po uvedbi demokracije v Sloveniji nivo politične kulture zdrsnil pod raven prvih demokratičnih dosežkov pred preobtem demokratičnega sistema? To je, da je prišlo do perverznega delovanja demokracije, ko bi ena od osnovnih človeških in državljanjskih pravic lahko bila odvisna od izida glasovanja na referendumu in bi na politične odločitve o tem načelnem vprašanju vplivalo vsakokratno razpoloženje javnega mnenja?¹⁷

Združena lista socialnih demokratov, velik del Liberalne demokracije in manj aktivno Krščanski demokrati so se uprli pobudi. Ustavno sodišče je o tem primeru izdalo negativno mnenje. Na drugi strani pa so Janševi Socialdemokrati pristali na pobudo "samo" z njihovimi "srči" in predlagali bolj rafinirane načine uresničevanja tega ksenofobičnega cilja.¹⁸ Merjenje javnega mnenja je tudi pokazalo, da volilci te

¹⁷ Za argumentirano filozofsko stališče do vprašanja državljanstva glej Riha (1996).

¹⁸ Tako menita Ivo Hvalica in dr. Jože Pučnik. Glej njuni izjavi v *Mladini* 30. maja 1995, str. 5 in *Republiki*, 28. oktober 1995, str. 3.

stranke kažejo veliko navdušenje nad to novo obliko "etničnega čiščenja" med slovenskimi državljani.¹⁹ Skoraj ena tretjina tistih, ki so glasovali za Liberalno demokracijo, je bila, tako rezultati raziskave, za odvzem državljanstva Neslovencem. Pobuda za omejevanje državljanstva izključno na etnične Slovence je deloma propadla zaradi sporov med različnimi voditelji radikalne desnice in deloma zaradi organizacijskih napak pri zbiranju 40.000 podpisov, kolikor jih je po ustavi potrebnih za izvedbo referenduma. Vsekakor pa velja omeniti tudi negativne reakcije v javnosti na ta predlog ter možno mednarodno škodo, ki bi jo utrpela sicer pozitivna podoba Slovenije v tujini.

Toda to ne pomeni, da je vprašanje državljanstva za vedno izginilo iz političnega programa radikalne desnice. Ni težko predvideti, da bo radikalna desnica še naprej izkoriščala to temo za svojo politično promocijo. Kot običajno pa ne bodo tarča samo "Neslovenci" in/ali "Južnjaki", ampak tudi liberalno orientirani politiki in intelektualci, ki so se upirali pobudam po razveljavljanju državljanstev ter se jih bo označevalo za "izdajalce", ki da spodkopavajo življenjske interese (substanco) slovenskega naroda.

Portret demagoškega populista - Janeza Janše

Najmočnejša politična oseba na radikalni desnici v Sloveniji je nedvomno vojni heroj in bivši funkcionar (komunistično nadzorovane) mladinske organizacije Janez Janša. Janšev fenomen sestavlja cela vrsta protislovij, ki pa niso značilna samo za Slovenijo, ampak za cel niz postkomunističnih primerov. Iz bivšega predanega komuniste in ortodoksnega marksista se je prelevil v skrajnega protikomuniste. Na funkciji obrambnega ministra je Janez Janša instrumentaliziral vojaški kompleks tako, da je služil njegovim političnim ambicijam. Njegova bivša prijateljica Spomenka Hribar, tudi oporečnica v komunističnih časih, je označila njegovo skrajno nacionalistično in šovinistično politiko, prevlado čustev nad razumom, njegovo izkoriščanje domoljubnih in eksistencialnih čustev ljudi za doseg političnih ciljev, njegove ozemeljske zahteve (proti Hrvaški) in še posebej njegovo demagogijo kot čisti neofašizem.²⁰

Mogoče je šla Spomenka Hribar predaleč v svojih obtoževanjih, čeprav moramo priznati, da je izjemno težko opredeliti politika, ki uporablja čudno mešanico populizma, egalitarianizma, ksenofobije, protiintelektulizma ter nestrpnosti proti marginalnim skupinam skupaj s političnim diskurzom in ikonografijo, ki spominja na čase nacizma in stalinizma, obenem pa si še vedno prizadeva oblikovati svojo avtoritativno držo znotraj obstoječega demokratičnega reda in na to celo demagoško prisega.²¹

Craig Nation je uvrstil Janšo med predstavnike "demagoškega populizma", ki jih lahko najdemo v različnih postkomunističnih državah: Mečiar na Slovaškem, Tudjman na Hrvaškem, Berisha v Albaniji, Lukašenko v Belorusiji in drugi. Stranke, ki jih vodijo, so podobne t.i. Führerpartien na Zahodu, kot je na primer Heiderjeva v Avstriji, Finijeva in Bossijeva v Italiji in Le Penova v Franciji (Nation 1996,

¹⁹ Vlado Miheljak je to poimenoval "raus-ism". Glej Dnevnik, 7. oktobra 1995, str. 3.

²⁰ Mladina, 4. julija 1995, str. 17.

²¹ Vlado Miheljak v Dnevniku, 11. julija 1995, str. 3.

8,11). Janša ima podobne probleme kot Haider v Avstriji ali Žirinovski v Rusiji pri dokazovanju tega, da njegova stranka zares ustreza imenu ("socialdemokratska"). Janševo volino telo se jasno opredeljuje kot desno, še več - kot druga najbolj desna stranka v desničarskem političnem spektru (Mihelj, Kurdiša 1996, 23).

Tisto, po čemer se Janša v veliki meri razlikuje od ostalih populističnih osebnosti drugod po Evropi, je njegov vpliv in simpatije, če ne celo podpora, ki jih je užival v vojski. Elitna vojaška enota Moris, ki je igrala pomembno vlogo pri varovanju slovenske neodvisnosti, mu je bila zelo zvesta v času, ko je bil obrambni minister. Specialna enota se je zgledovala, vsaj tako so zatrjevali njeni tvorci po "zahodnih" merilih. Med naštetimi zgledi je bila omenjena tudi nacistična SS.²² Njen poveljnik v času ministrovanja Janše je menda nosil črn plašč, kar je vsaj simbolično spominjalo na SS-ovsko ikonografijo. Zanimivo je, da se Janša in bivši poveljnik Morisa nista nikoli distancirala od kritik, ki so opozarjali na to zvezo. Po padcu Janše kot obrambnega ministra sta se vloga in izgled Morisa drastično spremenila in upati je, da se sedaj podreja demokratičnim pravilom.

Schedler (1996, 17-18) je poveljal pomembno razliko med populističnim in karizmatičnim tipom politika. Populisti so bolj "kameleoni, ki se skušajo prilagoditi okolju", medtem ko karizmatične osebe "merijo na preseganje vsakdanjega življenja in obljublajo spremembe". Janša je zelo blizu prvemu opisu, čeprav se trudi posnemati tudi drugega, ki ga Schedler imenuje "karizmatični populist". Podobno kot skrajna desničarja Jörg Haider v Avstriji in Franz Schönhuber v Nemčiji se tudi Janša vidi kot "žrtev" tako prejšnjega (avtoritarnega) kot sedanjega (demokratičnega) sistema. Tako nenehno razširja stereotipe češ da njegovi politični nasprotniki načrtujejo njegovo "politično odstranitev", zelo močno pa se tudi trudi prepričati javnost o zaroti, t.j. o obstoju tajne "Organizacije" ali t.i. "Udbomafije": te (komunistične) "skrite roke", ki še naprej odloča o ekonomski in politični usodi slovenske družbe.

Janša tudi spodbija legitimnost obstoječih demokratičnih institucij (parlamentarne demokracije), rezultate volitev leta 1992 pa je opisal kot "kupljene". Namesto podpore proceduralnim in formalnim vidikom demokracije, obljublja "hitre in odločne" akcije. Paranoični konstrukt²³ "Udbomafije" igra pri njem isto vlogo, kot jo je igral "razredni nasprotnik" za časa komunizma, medtem ko sta liberalizem ali anarholiberalizem v njegovi žaljivi retoriki ostala enaka politični retoriki anatem v starem režimu. Janša je desničarski populist, ki uporablja "boljševiški" model "poravnavanja računov" s t.i. ostanki preteklosti oz. silami kontinuitete. Še vedno verjame, da boja s komunizmom še ni konec ter poskuša prikazati preteklost kot homogen totalitaristični blok, komunistično obdobje Slovenije poskuša prikazati kot identično tistemu v komunističnih despotizmih, kakršna sta bila Uzbekistan in Romunija.²⁴

Na zadnjih lokalnih volitvah sta Janša in njegova stranka pobrala glasove tistih, ki so prej volili za Krambergerja ali Jelinčiča ter glasove tistih strank na desnici (med njimi Krščanskih demokratov), ki so v vladi - tako prej on sam in njegova

²² Večer, 28. maja 1994, str. 26.

²³ Delo, 29. julija 1995, str. 28.

²⁴ Mladina, 25. julija 1995, str. 21.

stranka - sodelovali z levico. Vendarle je Janši treba priznati, da je uspel "urbanizirati" in "organizirati" pretežno ruralno folkloro, ki je bila do nedavnega značilna za slovenski populizem. Je tudi voditelj verjetno edine "socialdemokratske" stranke na svetu, ki uživa popolno in brezpogojno podporo - večjo, kot jo mnoge stranke, ki neposredno črpajo iz katoliških vrednot - katoliške cerkve. Ta mešanica ni naklonjena nastajanju moderne, sekularizirane demokracije.²⁵

Kako pojasniti fenomen Janše? Brez dvoma je bil žrtev (obsojen in zaprt na vojaškem sodišču v komunističnem režimu), igral pa je tudi pomembno vlogo pri rušenju totalitarnega režima v Jugoslaviji oz. v Sloveniji. Ima zasluge za vojaške in politične zmage, ki so pripeljale do slovenske neodvisnosti. Po drugi strani pa ni bil nikoli primer liberalnega oz. skeptičnega intelektualca, temveč se uvršča v tip vzhodnoevropskih oporečnikov - protikomunističnih avtoritarcev. To razlikovanje je nadvse pomembno in dovolj očitno: medtem ko so se liberalno-skeptični intelektualci borili z avtoritarnim in dogmatičnim (komunističnim) sistemom, so slednji - oporečniki - predstavljali eno od dveh avtoritarnih in dogmatičnih opcij konflikta: ene na oblasti in ene, pogosto kriminalizirane, v opoziciji. To pojasnjuje, zakaj so ti oporečniki začeli svojo kariero kot predani verniki, ki so se pozneje spreobrnil v bojavnike proti prepričanju, kateremu so se prej zaobljubili, ne da bi v resnici opustili njegove avtoritarne oz. nedemokratske poteze.²⁶

Radikalno desničarska inteligenca

Vplivni del slovenske intelektualne elite oz. razumnikov, kot se najraje imenujejo, daje Janši ideološko in teoretično oporo pri artikulaciji njegovih radikalnih desničarskih stališč. Zbrani so okoli Kulturnega foruma, ki ga je ustanovila Janševa Socialdemokratska stranka. Poleg servisiranja političnih potreb svojega pokrovitelja oz. stranke, je njihov glavni cilj oblikovanje kulturnega podsistema v skladu s "potrebami slovenske nacionalne identitete in nacionalne neodvisnosti". Med konkretnimi akcijami, ki so jih sprožili, je tudi izziv domnevni "amerikanizaciji slovenske kulture"²⁷ (Heric 1995, 2).

Člani Kulturnega foruma predstavljajo del bivše demokratične opozicije, ki se je po zlomu avtoritarnega režima in vzpostavitvi demokratičnega reda razbila: del je ostal zvest prepričanju o moralni superiornosti pri iskanju absolutne pravice in v to vpletel prepričanje o nujnosti izpolnitve naloge (providencializem), medtem

²⁵ Delo, 29. julija 1995, str. 28.

²⁶ To razlikovanje uvaja Mihelj (1995, 171).

²⁷ Demonstranti, ki so pred parlamentom protestirali v podporo Janši, so nosili napise proti "ameriškim doktorjem" ter na ta način kazali na liberalno usmerjene (tiste, ki niso za Janšo ali njegovo stranko) politike in intelektualce, ki so dobili svoje doktorske naslove na ameriških univerzah. Ironično pri vsem tem je, da pa so med njimi tudi taki, ki podpirajo Janševu populistično politiko.

ko so drugi ubrali bolj pragmatično smer.²⁸ Razlogi za njihova protidemokratska in protimoderna stališča so različni. Le redki med njimi so bili dejansko odrinjeni ali zatirani v prejšnjem režimu, medtem ko gre pri drugih bolj za željo po maščevanju zaradi resničnih ali namišljenih nepravil, ki so se jim dogodile.

Toda nekaj je še bolj pomembno: v slovenski politiki, še posebej v zadnjem desetletju komunistične vladavine, je kulturna sfera uživala privilegiran položaj. Ena od prepričljivih razlag je naslednja: ker v starem režimu ni bilo večstrankarskega tekmovanja, je Zveza komunistov pustila kulturnim elitam nekaj avtonomije in kvaziopozicijsko vlogo znotraj republike, to pa z namenom, da bi se ta elita politično bojevala s centrom za bolj decentraliziran in končno neodvisen status republike, kajti vodilna politična elita zaradi monistične narave političnega režima ni mogla biti neposredno vpletena v kaj takega. Z uvedbo demokracije in neodvisnosti Slovenije sta kulturni podsistem in še posebej njegovi "predstavniki" izgubila tak privilegiran položaj. Zaradi tega se mnogi razumniki upravičeno bojijo, da bi njihovo sprjaznjenje na takšne predpogoje demokracije kot sta kompromis in strpnost do političnih nasprotnikov, ogrozilo njihove že v prejšnjem režimu zagotovljene osebne in kolektivne interese ter poleg tega še spodkopalo njihovo mesijansko vlogo "vrhovnega branitelja" slovenskega naroda.

Vloga katoliške cerkve

Katoliška cerkev na Slovenskem, glede na njeno očitno nasprotovanje modernosti in sekularnim vrednotam, je vplivala in je blizu glavnim idejam radikalne desnice. Podobnosti med radikalno in katoliško desnico vsebujejo naslednje skupne ideje: odprava razrednega boja, kritika tako kapitalizma kot socializma, vloga katoliške cerkve kot glavnega ohranjevalca nacionalne identitete in kulture ter antikomunizem (Pelikan 1995, 18)²⁹. Ken Jowitt je to opredelil nekoliko drugače, namreč, da je "liberalna kapitalistična demokracija vzpodbudila zelo heterogene nasprotnike: romantične pesnike, perzijske ajatole, aristokrate, rimokatoliško cerkev in fašiste" (Jowitt 1993, 252).

Konkretno to pomeni, da se je katoliška cerkev na Slovenskem zavzemala za zakonsko prepoved možnosti splava in bila za uvedbo (katoliškega) verskega pouka kot obveznega predmeta v osnovne in srednje (javne) šole. Leta 1992 je aktivno podpirala kandidate Krščanskih demokratov pred volitvami (Ramet 1996, 228). Kmalu po padcu komunizma je katoliški časopis Tretji dan priobčil, da je samo katolik pravi Slovenec.³⁰ Spomenka Hribar (1994, 188,192) je zapisala, da je

²⁸ O tem vprašanju glej dr. Dimitrij Rupel: *Pismo prijateljem razumnikom, Republika, 6. januarja 1996, str. 4-5. Dr. Rupel, ened vidnih junakov demokratične opozicije in prvi slovenski zunanji minister, je v tem pismu oporekal konservativnim in avtoritarnim stališčem njegovih prijateljev, ki imajo težave pri prilagajanju na demokratični vsakdan in "Entsauberung" Slovenije ter ta stališča označil za antimoderna. Za razpravo o delitvah v intelektualni eliti glej Urban Vehovar: Pravičniki s kompleksi in pragmatiki brez načel, Delo, 18. marca 1995.*

²⁹ Pelikan se opira na prispevek Stanleya Payneja v S. Larsen, B. Haghret in J. P. Myklebust (ur.), *Who Were the Fascists*. Bergen, Norway: Universitetsforlaget, 1980.

³⁰ Peter Kovačič Peršin, kritik konservativnega katolicizma, zaradi česar je bil odstranjen s Teološke fakultete in eden od ustanoviteljev Slovenskega krščanskosocialnega gibanja, v intervjuju za Razgled, 21. februarja 1996, str. 11.

katoliška cerkev zahtevala rekatolizacijo Slovenije in da si lasti "absolutno resnico", medtem ko je takratni ministrski predsednik Lojze Peterle enačil svoj položaj s krščanskim poslanstvom. Jože Vogrinc je, ko je analiziral nek članek vodilnega teologa, zapisal, da živi katoliška cerkev v preteklosti in da je totalitarna že po svoji naravi (Vogrinc 1995, 35)³¹. Omenjeni pisec (teolog) ima skrajno odklonilen odnos do pluralistične družbene ureditve, kot tudi do celotnega razsvetljenstva ter liberalizma kot njegove srčike, in zahteva, da Cerkev uživa status enakopravnega partnerja z državo, kar pomeni vključitev Cerkve v vse sfere družbenega življenja od ekonomije, bančništva, vzgoje, kulture do zdravstvenih in socialnih uslug. Cerkev potemtakem ne zanima enakopravno partnerstvo znotraj civilne družbe, ampak hoče zavzeti privilegirani položaj, ki ga je prej obvladovala vseprisotna (komunistična) Partija.

Čeprav je Slovenija uvedla parlamentarno demokracijo in izvedla svobodne volitve, katoliška cerkev še vedno zatrjuje, da je ne samo glavni predstavnik, ampak tudi moralno legitimni zagovornik slovenskega naroda. Če hočemo razložiti fenomen tega, zakaj hoče biti Cerkev predstavnik slovenskega naroda, moramo na kratko pregledati nedavna in bolj oddaljena zgodovinsko relevantna dejstva. V osemdesetih letih tega stoletja je komunistična oblastna elita, zavedajoč se svoje nelegitimnosti in z namero nadaljne demokratizacije avtoritarnega sistema, pristala na delitev oblasti s Cerkvijo: komunistični režim je še naprej imel proste roke v gospodarstvu, medtem ko se je morala Cerkev zadovoljiti s primatom nad vprašanji duše, t.j. moralnosti. Cerkev še vedno uporablja ta "zgodovinski kompromis" s komunističnim režimom, ki pa je, nenamena - še posebej po svojem padcu in uvedbi demokracije -, dal Cerkvi pravico do širjenja svoje moralne "suverenosti" na sfero politike in države.³²

Po drugi strani pa se v tranziciji Cerkev obnaša pragmatično sledeč sloganu "Naša preteklost je naša prihodnost" (Agh n.d., 10). Ker je bila za skoraj pol stoletja izključena iz normalnega življenja v komunistični družbi, se je njeno "življenje" končalo malo pred drugo svetovno vojno, v poznih tridesetih letih.³³ Cerkev seveda tudi spreminja svoje poglede. Samo pogledati moramo v dvajseta leta tega stoletja in videli bomo, da so vodilni ideologi političnega katolicizma na Slovenskem takrat podpirali ideje parlamentarne demokracije ter ljudske in narodne suverenosti.

Po izdaji papeške enciklike *Quadragesimo anno* leta 1931, pa so se cerkveni ideologi začeli spogledovati z ideologijami totalitarnih in avtoritarnih držav v Evropi (Italije, Španije, Avstrije, Portugalske in Nemčije). Najljubši jim je bil takratni model Portugalske pod diktatorjem Antonijem de Olivero Salazarjem (1889-1970, vladal od 1932 do 1968), najbrž predvsem zaradi njegove funkcije vodilnega politika v Katoliški stranki. Z omenjeno papeško encikliko so militantni teologi dobili orožje s pomočjo katerega so lahko poveličevali totalitarni stanovsko-kor-

³¹ Zanimivo je, da je dr. Anton Stres tri leta prej kazal veliko več spravnega, če ne že pozitivnega odnosa do modernosti in pluralistične organizacije politične družbe. Glej na primer Stres (1992).

³² To tezo je prva zapisala Spomenka Hribar v članku *Cerkev kot kriterij resnice*, str. 15.

³³ Ta kratki zgodovinski pregled črpa pri Pelikanu (1995, 18-19). Za bolj podrobno analizo glej Pelikan (1994).

porativistični model državne organizacije in so metali vse - komunizem, socialno demokracijo in demokracijo - v en koš. Vodilni katoliški ideologi so nastopali proti univerzalni volilni pravici, parlamentarni demokraciji, avtonomiji posameznika, družbeni diferenciaciji - vse to naj bi domnevno bilo katastrofalna posledica Francoske revolucije -, bili pa so strastni zagovorniki antikomunizma in antisemitizma.³⁴ Zato Cerkvi na Slovenskem ni bilo posebej težko med drugo svetovno vojno sodelovati s fašisti in nacisti, ker je to pomenilo manjše zlo kot pridružiti se antifašističnim (toda komunistično vodenim!) partizanom.

Danes, ko katoliška cerkev ponovno pridobiva na družbeni moči in vplivu, je pomemben del radikalne desnice na njeni strani in ji pomaga razširjati dokaze predrugačenja medvojnih zgodovinskih dejstev - gre za poskuse, da se opraviči kolaboracija cerkve z nacizmom in fašizmom, kar je v realnosti pomenilo, da je Cerkev mobilizirala in z neposredno pomočjo okupatorjev oborožila tisoče mladih slovenskih fantov, da so se namesto proti njim borili proti partizanom. Ko so na koncu vojne leta 1945 zavezniške sile vrnile s strani Cerkve zavedene in prebegle kvizlinške enote, je zmagovita in maščevanja željna komunistična oblast brez sodnih procesov skupaj z njihovimi družinami in ostalimi civilisti, pobila med 12 in 15 tisoč ljudi. Še več. Po vojni je bilo veliko katoliških duhovnikov preganjanih pod pretvezo medvojne cerkvene kvizlinške vloge in zaradi očitnih ideoloških (ateističnih, komunističnih) razlogov. To težko breme - za obe strani - še naprej podžiga etnocentrizem in sedanje politične delitve v Sloveniji ter še bolj oddaljuje Slovenijo od možnosti sklenitve miru s preteklostjo - od sprave.

Iz tega kratkega zgodovinskega orisa izhaja, da je katoliška hierarhija našla skupen jezik s fašističnimi in nacističnimi okupatorji, ker je bila tudi sama prežeta z nedemokratično in celo totalitarno miselnostjo ter organizacijskim ustrojem. Kot taka bi morala priznati svojo negativno vlogo med okupacijo, kar pa katoliška cerkev nikoli ni nedvoumno storila, to je, da bi priznala, da je sama sodelovala v državljanski vojni v Sloveniji na strani agresorjev. Le še eden od paradoksov zgodovine je, da je komunistična revolucija v bistvu realizirala antidemokratični program radikalnega političnega katolicizma - seveda ne preseneča, da totalitarni sistemi rabijo drug drugega. Patriarhalne, religiozne in avtoritarne strukture predvojnega katoliškega izvora so lahko znova zaživele, se bolj ali manj ponovno pojavile - čeprav z nekaj zgodovinskimi "inovacijami" - v obliki komunizma kot sekularne religije. Ne smemo tudi biti presenečeni nad njihovo "konvertibilnostjo", t.j., da tistim, ki so se med vojno ali po njej odločili za komunizem, ni bilo težko zamenjati le etikete oz. imena (Hribar 1996, 12).

Takšno ravnanje na Slovenskem ni nobena izjema in s tem samo potrjuje številna sociološka dognanja (Huntington, Lipset, Kolakowski in ostali)³⁵, ki kažejo na to, da je katolicizem ena od glavnih antidemokratičnih ovir pri konsolidaciji demokracije. Kot institucija, ki si predstavlja obnovo družbe glede na vizijo preteklosti, če citiramo Eisenstadta (n.d.,3), ima katoliška cerkev istočasno nekatere

³⁴ Za totalitarna in antisemitska stališča uradne katoliške cerkve in njenih vodilnih teologov, glej podrobnejšo analizo v Pelikan (1994, 40-202).

³⁵ Glej npr. Huntington (1993, 21), Plattner (1993, 36), Kolakowski (1993, 323).

pomembne poteze latentnega, če ne že zelo dobro razvidnega fundamentalističnega gibanja.

Vendarle pa je pri vsem tem potrebno opozoriti na naslednje. Že omenjeni avtor Huntington (1995, 72-73) je namreč pozneje ugotovil, da se je nasprotovanje katolicizma demokraciji pomembno spremenilo po letu 1970, ko je bil "tretji val" demokratizacije prevladujoče katoliški, začenši s Portugalsko in Španijo ter kasnejšim širjenjem na Južno Ameriko. Brez dvoma je katoliška cerkev na Poljskem močno pripomogla k odpravi komunističnega avtoritarizma in uveljavitvi demokratičnih sprememb. Toda kot to kaže poljski primer, ima katoliška cerkev danes velike probleme pri prilagajanju na sekularni demokratični red. V slovenskem primeru drži vse to še bolj. Prvič, vloga Cerkve v času komunizma je bila pasivna, kar je mogoče le delno razložiti z dejstvom, da je Jugoslavija prakticirala najbolj liberalni komunistični režim na svetu, ki tudi ni bil pod neposredno kontrolo Sovjetske zveze. Drugič, v zadnjem času je katoliška cerkev na Slovenskem še bolj radikalizirala svoja protisekularna stališča in poskuša na ta način posnemati poljski primer. Predstavniki Cerkve tako pogosto in glasno izražajo svoje pomisleke o legitimnosti obstoječega ustavnega reda oz. Ustave (do pravice do splava, ločitve cerkve od države, laičnosti šole itd.). Pri tem Cerkev išče zaveznike, kot je že bilo omenjeno, pri desničarskih in avtoritarno opredeljenih političnih akterjih.

Možnosti za avtoritarizem in ekstremno politiko

Čeprav imajo mnogi Slovenijo za uspešno postkomunistično zgodbo, stoji le-ta, sociološko gledano, pred podobnimi izzivi kot ostale države v tranziciji. Nekaj je medtem vendarle postalo jasno - ne obstaja hitra pot ali pa bližnjica do zahodnega modela demokracije. Če liberalizem, po besedah Johna Halla (1995, 23), razprši konflikt znotraj celotne družbe, ga avtoritarizem skoncentrira. Za slovensko avtoritarno desnico je značilna, kot smo videli iz naše poprejšnje analize, hiperprodukcija konfliktov, katerih nezadostno razvite demokratične inštitucije niso sposobne uspešno razrešiti. Larry Diamond (1993, 96) je ta problem zelo dobro opredelil: "Demokracija zahteva konflikt - toda ne prevelikega. Obstajati mora tekmovanje, toda znotraj natančno določenih in univerzalno sprejetih meja. Politične delitve je treba umiriti s konsenzom".

Če lahko radikalna desnica izkorišča niše v najbolj razvitih demokracijah, kako velike možnosti ima šele v družbah, ki se šele trudijo, da bi konsolidirale svoje relativno mlade demokracije. Pot do konsenza je posuta s trnjem, včasih pa je celo izven dosega. Politični prostor v Sloveniji in tudi drugje je še daleč od normalnega. Politični tekmeci vidijo drug drugega kot (fanatične) sovražnike, ne pa nasprotnike. Na simbolni ravni se politični boji še vedno odvijajo za "življenje ali smrt" in ne za prevzem oblasti. Poleg tega poskuša radikalna desnica z vsemi sredstvi vzpostaviti "izredno stanje" in bije skoraj "versko vojno" o tem, "kaj pomeni biti Slovenec?" (Žižek 1996, 34)³⁶ Namesto prave, avtentične demokracije, imamo po-

³⁶ Za širšo razpravo o skupnosti, ki se sklicuje samo na svoj izvor in na populistični politični etos kot zgodovinsko stalnico Vzhodne in Srednje Evrope glej Smith (1995, 14).

gosto opraviti s kaotično demokracijo, kar je mnoge ljudi močno razočaralo: to dejstvo prav tako podžiga demagoške in avtoritarne skušnjave.

Poleg institucionalnega "demokratskega deficita" obstajajo v Sloveniji še drugi dejavniki, ki hranijo radikalno desnico. Kot prvo moramo omeniti socialna bremena tranzicije. Čeprav spada Slovenija med gospodarsko bolj perspektivne v primerjavi z drugimi postkomunističnimi državami, ima sama preko 13 odstotkov brezposelnih, ki se pridružujejo sedmim milijonom brezposelnih ljudi v Vzhodni in Srednji Evropi. Tudi Slovenija prispeva na ta način svoj delež k vedno večji "armadi" ljudi na družbenem robu oz. "novim revežem" v tej regiji, katerih številka je blizu 50 milijonom ljudi. Delež teh ljudi v Sloveniji (okoli 20 odstotkov) se ne razlikuje veliko od ostalih držav v "postkomunistični" regiji, se pa razlikuje glede ravni življenjskega standarda. Vendarle pa velja omeniti, da se Slovenci praviloma ne primerjajo z Vzhodno Evropo, temveč z Zahodno Evropo. Obubožani ljudje na eni in novopečeni bogataši na drugi strani imajo vsak posebej svoje posebne razloge za to, da jih fascinira radikalna desnica (Nation 1996, 9-10).

V Sloveniji obstajajo tudi drugi opozorilni znaki glede potenciala za graditev na avtoritarnih in netolerantnih opcijah političnega razvoja. Medtem ko je politična moč strankarskih aparatov vse večja, se na drugi strani vedno bolj krepijo antipolitični in predvsem protistrankarski nazori (Fink-Hafner 1996, 181-204). Istočasno pa lahko opazimo naraščajočo podporo posameznim voditeljem desnice.³⁷ Rezultati raziskave med slovensko mladino so alarmantni. Pol bi jih rado živelo v etnično očiščeni Sloveniji, 40 odstotkov jih meni, da bodo morali vzeti stvari v svoje roke, če ne bo država zaščitila Slovencev pred Neslovenci, podobno nestrpnost pa kažejo proti homoseksualcem, lezbijkam, invalidom in podobnim.

Izgleda, da je šovinistična retorika in indoktrinacija radikalne desnice dosegla določen učinek, čeprav se ksenofobična stališča do sedaj še niso konfliktno izrazila v vsakdanjem življenju. Vsekakor moramo v tej zvezi upoštevati psihološke posledice jugoslovanske vojne med letoma 1991 in 1995. Zdi se, da lahko rastoči trend agresivnega etnocentrizma slovenske mladine vodi v še bolj očitni slovenski provincializem. Zanimivo je tudi, da so stališča mlade generacije bolj ali manj konformna s stališči njihovih staršev. Izgleda, kot da je starejša generacija uspela odpraviti generacijsko vrzel med starši in njihovimi otroci s tem, da je otroke obdržala doma - 82 odstotkov slovenskih srednješolcev ima svoje sobe in že v osemdesetih letih je bila slovenska mladina med najbolj opremljenimi generacijami na svetu z računalniki (Ule, Mihelj 1995).

Izglede in možne protistrategije

Kakšne izglede imajo radikalne desničarske stranke, skupine ali gibanja v Sloveniji? Jih bo njihova pot vodila do izginotja, v institucionalizacijo, normalizacijo, v večjo radikalizacijo ali pa bodo lahko celo prišle na oblast? (Schedler 1996, 27) Odgovor je odvisen od vloge oz. kombinacije tako zunanjih kot notranjih faktorjev. Daniel Bell (1964, 44) je poudaril vlogo (pozitivne) mednarodne situacije kot tiste, ki (ne) pomaga radikalni desnici. Mednarodni faktor igra prav gotovo zelo

³⁷ Delo, 27. februarja 1996, str. 2.

pomembno, če ne celo odločilno vlogo, ko gre za tako majhno državo kot je Slovenija.

Vsekakor pa ne velja podcenjevati vloge notranje političnih strategij pri odpravljanju globljih družbenih in kulturnih vzrokov političnega ekstremizma. Prepoznavanje vzrokov in predvidevanje posledic politike sovraštva je že prvi korak v tej smeri. Še bolj pomembno pa je, da lahko zmerne politične sile tako na levi kot na konservativni strani ponudijo pozitivne in učinkovite programe družbenega in kulturnega razvoja, ki se bodo spopadli z ekstremističnimi izzivi.

Eden glavnih sovražnikov demokracije je, kot smo videli, fundamentalistična (utemeljena na etnonacionalizmu ali teokraciji) ideologija, ki se počuti ogrožena zaradi procesa globalizacije in detradicionalizacije (Touraine 1995). Zatorej je nadvse pomembno, da razumna politika v svojem boju s predmodernimi in ultratradicionalnimi silami ponudi jasno obrambo modernosti v tem smislu, da to nima nič skupnega z rušenjem tradicije ali nacionalne identitete kot takšne. Tisto, kar bi morali storiti je, da bi dali tradiciji in nacionalni (kulturni) identiteti novo in prepričljivo zgodovinsko priložnost, to je, da bi se lahko razložili, postali odprti za preiskovanje ali diskurz - z eno besedo, da bi jima omogočili polno življenje in ne samo golo preživetje v času globalizacije.³⁸ Tako detradicionalizacija kot retradicionalizacija nista prava odgovora - prej celo nasprotno - na prihajajoče izzive, s katerimi se sooča postkomunistična družba na svoji poti h konsolidirani demokraciji.

Za zaključek bi rad ponudil bolj optimistično videnje. Čeprav mi je obravnavana tema narekovala pesimistične obete kar se tiče konsolidacije demokracije v Sloveniji in širše v "postkomunistični" regiji, obstajo brez dvoma tudi dobri razlogi, da lahko verjamemo v njen uspeh v določenem času. Politični akterji se le počasi učijo pravil demokracije in vpeljevanje tekmovalne politike ter trga je, kljub mnogim težavam in zastojem, proces, ki se ga ne da več ustaviti (Schöpflin 1993, 300). Zato lahko verjamemo, da temu delu sveta ni namenjeno, če parafraziramo Adama Michnika, da zamenja "svobodo do življenja" s "svobodo do sovraštva" in s tem povezane negativne družbene razmere.

Pripis

Ničesar novega ali bistvenega ne mislim dodati k zgornji analizi radikalne desnice na Slovenskem, napisane julija leta 1996. Na volitvah štiri mesece pozneje so omenjeni akterji radikalne desnice bodisi okrepili bodisi oslabili svoje položaje v parlamentu in posledično s tem tudi svojo vlogo v državni politiki. Socialdemokrati Janeza Janše so dobili 16 odstotkov glasov, kar pomeni, da so postali tretja največja stranka in so za več kot za trikrat povečali število poslancev v parlamentu glede na volitve 1992. Jelinčičeva Slovenska nacionalna stranka je padla z 10 na 3 odstotke ter se komaj obdržala v parlamentu, medtem ko so Lapova Slovenska nacionalna desnica in nekatere ostale manjše skrajne desnice bodisi

³⁸ *Rahlo sem privredil formulacijo, kot jo je predlagal Giddens (1994, 5)*

morale zapustiti parlament ali pa jim tja sploh še ni uspelo priti. "Breme" radikalne desnice v politiki tako nosi na svojih ramenih izključno Janševa SDS.

Liberalni demokrati so na volitvah dobili največ, to je 27 odstotkov glasov ter sestavili vladno koalicijo skupaj s Slovensko ljudsko stranko, ki je postala druga najmočnejša stranka z 20 odstotki glasov. Prejšnji koalicijski partnerji Krščanski demokrati so padli z nekaj več kot 9 odstotkov glasov na četrto mesto. Zanimivo je, da je vladna odgovornost tako na notranjem kot mednarodnem področju (posebej glede odnosov z Evropsko unijo) očitno "omehčala" prejšnji "ljudski šovinizem" Slovenske ljudske stranke ter ji - upajmo - s tem odprla možnost, da se uveljavi kot zmerna konservativna stranka, kakršne poznamo v konsolidiranih zahodnih demokracijah.

Ti pozitivni znaki pa sami zase niso dovolj za zaključek, da se slovenska demokracija pomika v smeri "zmanjševanja števila strankarskih militantnežev" leve ali desne provenience. Kot je pokazal Mattei Dogan (1995, 536) na primeru razvite paradigme demokracije v Franciji, je Slovenija še daleč od posnemanja trenda od "strank čistega nasprotovanja" k "strankam reprezentacije", kar pomeni, da bi se vedno večje število volilcev obnašalo kot svobodni posamezniki in ne v prvi vrsti kot člani kakšne ekskluzivne strankarske skupine. Iz te analize je jasno, da sta zaenkrat na Slovenskem dve najbolj radikalni politični grupaciji, če odštejemo manjše skrajne politične sekte, ki bosta naredili vse kar je v njunih močeh, da preprečita omenjene (post)moderne tokove: Janševi socialdemokrati ter vladajoča hierarhija in ideologi katoliške cerkve.

LITERATURA

- Agh, Attila. n.d. Neo-Traditionalism and Populism from Above in East Central Europe (rokopis).
- Bell, Daniel. 1964. *The Dispossessed*. V D. Bell (ur.), *The Radical Right - The New American Right*. New York: A Doubleday Anchor Book.
- Diamond, Larry. 1993. Three Paradoxes of Democracy. V L. Diamond in M. F. Plattner (ur.), *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore, Md.: The John Hopkins University Press.
- Dogan, Mattei. 1995. Erosion of Class Voting and the Religious Vote in Western Europe. *International Social Science Journal*, 146, december 1995.
- Eisenstadt, S. N. n.d. *Fundamentalism as a Modern Jacobin Movement* (rokopis).
- Fink-Hafner, Danica. 1994. Antistrankarsko občutje ob demokratičnem prehodu - Slovenija v primerjavi z ostalimi postsocialističnimi državami. V N. Toš (ur.), *Slovenski izzivi II*, str. 181-204. Ljubljana: CRJM.
- Giddens, Anthony. 1994. *Beyond Left and Right*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Hall, John. 1995. *Nationalisms, Classified and Explained*. V S. Perival (ur.), *Notions of Nationalism*. Budapest, London, New York: Central European University Press.
- Heric, Dragica. 1995. Država mora spremeniti odnos do kulture. *Republika*, Ljubljana, 19. februarja 1995.

- Hockenos, Paul. 1993. *Free to Hate - The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe*. London and New York: Routledge.
- Hribar, Spomenka. 1994. *Svitanja*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Hribar, Tine. 1996. *Slovenska smer - Debata*. Razgledi, Ljubljana, 24. januarja 1996.
- Huntington, Samuel P. 1993. *Democracies Third Wave*. V L. Diamond in M. F. Plattner (ur.), *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore, Md.: The John Hopkins University Press.
- Huntington, Samuel P. 1995. *Religion and the Third Wave*. V S. P. Ramet in D. W. Treadgold (ur.), *Render Unto Caesar - The Religious Sphere in World Politics*, str. 72-73. Washington D.C.: The American University Press.
- Jowitt, Ken. 1993. *The New World Disorder*. V L. Diamond in M. F. Plattner (ur.), *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore, Md. The John Hopkins University Press.
- Kolakowski, Leszek. 1993. *Uncertainties of a Democratic Age*. V L. Diamond in M. F. Plattner (ur.), *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore, Md.: The John Hopkins University Press.
- Kršinar, Igor. 1994. *Analiza politične dejavnosti Ivana Krambergerja*. Diplomsko delo na Fakulteti za družbene vede, Ljubljana, 89 strani.
- Kuzmanič, Tonči. 1995. *Politični ekstremizem pod Slovenci: SNS od tigrov do papirja*. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 176, str. 47-69.
- Miheljak, Vlado. 1995. *Slovenci padajo v nebo*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Miheljak, Vlado in Kurdiija, Slavko. 1996. *Pre/oblikovanje slovenskega volilnega telesa*. V D. Štrajn (ur.), *Meje demokracije*, str. 11-40. Ljubljana: Liberalna akademija.
- Nation, Craig. 1996. *The New Right in Transition Countries of Central and Eastern Europe* (rokopis).
- Pelikan, Egon. 1994. *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*. Magistrsko delo na Filozofski fakulteti, Ljubljana, 219 strani.
- Pelikan, Egon. 1995. *Vizije "družbene prenove" v katoliškem taboru*. Razgledi, 11. oktobra 1995, str. 18-19.
- Plattner, Marc F. 1993. *The Democratic Moment*. V L. Diamond in M. F. Plattner (ur.), *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore, Md.: The John Hopkins University Press.
- Ploštajner, Zlata in Vahtar, Marta. 1995. *Afterpains of Secession: "Nonslovenes" Out!? V B. Baugartl in A. Favell (ur.), New Xenophobia*. London, The Hague, Boston: Kluwer Law International.
- Ramet, Sabrina P. 1996. *Balkan Babel - The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War* (Second edition). Boulder, Colorado: Westview Press.
- Riha, Rado. 1996. *Demokracija za vsako rabo*. V D. Štrajn (ur.), *Meje demokracije*, str. 73-107. Ljubljana: Liberalna akademija.
- Rosenau, Pauline Marie. 1992. *Post-Modernism and the Social Sciences - Insights, Inroads and Intrusions*. Princeton: Princeton University Press.
- Rus, Veljko. 1995. *Uvod*. V V. Rus (ur.), *Slovenija pa letu 1995 - razmišljanja o prihodnosti*. Ljubljana: TiP.
- Schedler, Andreas. 1996. *Anti-Political Establishment Parties*. Party Politics, 3.
- Schöpflin, George. 1993. *Politics in Eastern Europe, 1945-1992*. Oxford and Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Smith, Anthony D. 1995. *The Dark Side of Nationalism: The Revival of Nationalism in Late Twentieth Century Europe*. V Cheles, Ferguson and Vaughan (ur.), *The Far Right in Western and Eastern Europe*, 2nd ed. London and New York: Logman.
- Stres, Anton. 1992. *Od teokracije do demokracije*. V J. Stanič in D. Macura (ur.), *Demokracija in politična kultura*, str. 91-102. Ljubljana: Enajsta univerza.

- Touraine, Alain. 1995. Democracy versus History. Inaugural Lecture at the Second Vienna Dialogue on Democracy "Democracy and Time". Vienna: Institute for Advanced Studies.
- Ule, Mirjana in Miheljak, Vlado. 1995. Pri(e)hodnost mladine. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Verdery, Katherine. 1993. Nationalism and National Sentiments in Post-Socialist Romania. *Slavic Review*, 2, str. 179-203.
- Vogrinc, Jože. 1995. Cerkevni totalitarizem. *Mladina*, 25. oktobra 1995, str. 35.
- Žižek, Slavoj. 1987. Jezik, ideologija, Slovenci. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Žižek, Slavoj. 1996. Tretja pot med univerzalizmom in fundamentalizmom, *Delo*, 3. februarja 1996, str. 34.

RAZPOKE V SLONOKOŠČENEM STOLPU: LITERARNI ESTETICIZEM IN POLITIKA

Povzetek. Avtor v članku pokaže, kako je esteticizem kot umetniška praksa in kot akademska teorija navzlic drugačnim trditvam povezan z socialno - zgodovinsko in politično stvarnostjo. Na osnovi zgoščene analize izbranih ključnih trenutkov v slovenski kulturi po drugi svetovni vojni avtor zavrne esteticizem do mere, do katere je razumljen kot slonokoščeni stolp tekstualnosti. V luči razmisleka o dveh pesniških knjigah sodobnih slovenskih pesnikov, katerih ugled izhaja iz odličnega obvladovanja forme in stila, vendar pa sta navzlic temu vsebinsko odgovorila na izziv, ki ga predstavlja vojna ob razpadu Jugoslavije, avtor sugerira, da je mogoče ohraniti dialektiko estetskega in političnega, pri tem pa ne kompromitirati umetniških standardov.

Ključni pojmi: esteticizem, slovensko pesništvo, verzna forma, socialni učinek.

Ni dolgo tega, kar sem se sprehajal po stari Ljubljani. Kot že tolikokrat prej, sem tudi tokrat obstal pred privlačno izložbo enega od mnogih antikvariatov prestolnice, tistega, ki stoji na Jurčičevem trgu, kjer se meščanska sproščenost Novega trga umiri v odprtem prostoru med Hribarjevimi nabrežjem in Židovsko ulico, preden ozke soteske med hišami spet stisnejo zrak v tesnobo. Pod doprskim kipom avtorja prvega slovenskega romana je mladenič zgodnjih dvajsetih let svojemu tujemu gostu razlagal, da se trg - v prostem prevodu - imenuje "po tipu, ki je fural literaturo, ker ni znal furati politike". Pomislimo, kakšno antropološko bogastvo se pravzaprav skriva v tem kratkem pojasnilu o Josipu Jurčiču! Sprevrnjeni sinopsis slovenske literarne zgodovine po mojem kaže, da je mladeničev komentar navdihnilo samoumevno prepričanje, kako pisatelji in pesniki naše preteklosti pravzaprav niso bili umetniki v polnem pomenu besede, ampak nekakšni preoblečeni in ponesrečeni, če že ne lažni politiki. Od takega prepričanja pa ni več daleč do blaziranega zamaha, s katerim se - tako kakor je to storil mladenič pred Jurčičevim doprskim kipom - zlahka odpravi pisateljska prizadevanja kot udobno masko političnih stremeljenj.

Zdi se, da taka blaziranost ne vznika le v vrtovih privatnih domislic. V nas pljuska iz množičnih medijev in izza številnih političnih govorniških odrov slovenske

* Dr. Aleš Debeljak, docent na oddelku za kulturologijo Fakultete za družbene vede, Ljubljana.

“družbe na prehodu”. Prezirljivo pomilovanje, s kakršnim gospodarji popularnega okusa na družbeni rob odrivajo pisateljske poskuse, da bi stali v “areni življenja”, češ, da gre vendar za “preseženo” in “zastarelo” umetniško držo, nosi v sebi nekaj tiste nadute samoumevnosti, ki se ji pozna, da se je izšolala v klopih patološkega narcisizma. Prepričanje, da pisatelji ne bi smeli imeti nikakršnega opravka z neposrednim življenskim utripom, s tem pa, jasno, tudi ne s političnimi in nacionalnimi vidiki kolektivne eksistence; to prepričanje je na Slovenskem danes geslo dneva, ki traja brez konca, iz pisateljev pa ne dela le neprostoVOLJNIH *čudovitih izgublencev*, ampak predvsem patetične izgubarje.

Vse tiste, ki skušajo z zrcem intelektualne skepse in zmerno dozo kritične distance posumiti v obveznost tovrstnih priročnih formul za “današnjo rabo”, pogosto doleti slabšalna oznaka cankarjanskega sentimentalizma, na katero je prilepljena majestetična vzvišenost do nostalgije po herojskih časih, ko je pisateljska beseda še nekaj veljala. Najbrž se res ni prav nič lahko odpovedati herojski dobi pisateljskega glasu, ki je bil toliko bolj cenjen zato, ker je bil eden redkih, če že ne edini, ki si je drznil trmasto dvomiti v zapovedano postavbo družbenega reda, v kateri je laž postala resnica, če smem parafrazirati Kafko. Povsem razumem tudi nerganje časopisnih mojstrov površnosti, ki v slovenskem kulturnem prostoru devetdesetih let omalovažujoče glosirajo prizadevanja tistih intelektualcev in pisateljev, katerih credo se je izoblikoval v estetskem in etičnem odporu do institucionaliziranih “pobeljenih grobov”, zdaj pa se njihova drža ne more čez noč spremeniti v skladu s post-komunističnim imperativom srečnega brbljanja o demokratičnem, moralnem, estetskem in vsakršnem *laissez-faire*.

Nenehno opozarjanje na hidro starega režima, ki je menda povsem nepoškodovana preživela vzhodno-evropske žametne revolucije in naj bi zdaj ponovno sejala “zmajevo seme” komunističnih manipulacij, je seveda nadvse neprijetno za vse tiste, ki ne marajo poslušati opominov o lastni vpletenosti v stvar samo¹. Cinizem počasne predaje, ki razume sleherni *status quo* kot neizogibno zgodovinsko nujnost, je logična posledica odpora do tiste duhovne manjšine, za katero je značilno, da se hrani s krhkim civilizacijskim prepričanjem, kako je sedanjost nujno noseča s preteklostjo².

Opozarjanje na registre preteklih ideoloških izmaličenosti pa postane neprijetno še v neki povsem drugačni luči. Ta ne ponuja kakšne posebne tolažbe niti pristnim kritikom post-komunizma, še manj pa legiji “majskih hroščev”, ki se zaganjajo v namišljeni kolos komunistične kontinuitete šele od prvih demokratičnih

¹ Publicistična produkcija je v tem specifičnem kontekstu na Slovenskem devetdesetih let res ogromna. Nemara v idealno-tipskem smislu uporabe maritimske matrice, ki po svojem značaju ni pojasnjevalno-analitična, ampak ideološko-formulacijska, kaže opozoriti le na članek Janeza Vtuka (1997), ki utegne, pars pro toto, predstavljati spoznavno strukturo tovrstnih prizadevanj.

² Sociološko navdihnjena razmišljanja o procesu tranzicije v post-komunizem, ki na Slovenskem in v vzhodni Evropi danes predstavlja širši okvir analize preteklih mentalnih form in njenih sodobnih metamorfoz, so na razpolago v vrsti knjig, zanimiva med njimi pa je morda prav knjiga “Izzivi odprte družbe” Rudija Rizmana (Rizman 1997), saj združuje osebno pričevanje in dokumente s teoretsko strogostjo. O mehanizmu nujnosti v kritičnem pogledu nazaj, ki je ključnega pomena za razumevanje sodobnosti, primerjaj vsaj lapidarno modrost o vpetosti izjavljaka v situacijo analize, kakor jo opisuje Hobsbawm (1997).

volitev naprej, da bi s sedanjim hrupom prikrili včerajšnje vaje iz lastne državljanske pohlevnosti. Mislim, da anti-komunistična vznesenost preprečuje tudi kritični premislek komajda sprejetega dejstva, da na Slovenskem klasičnih vzhodno-evropskih disidentov v strogem pomenu besede nismo poznali. Prav tako pa nismo poznali niti klasičnega "samizdata", tj. literarnega in kulturnega "podzemlja", tako značilnega za zgodovinsko genezo bivšega varšavskega pakta. Zapletena dialektika molka in prilagoditve, sodelovanja in odpora, privlačnosti in odbojnosti med stebri režima na eni in neodvisno pisateljsko imaginacijo na drugi strani pa je skozi ideološke ureznine, osebne bolečine in grgranje cenzure v posebnih slovenskih razmerah vendarle omogočala mnogo bolj svobodno kulturno sfero od tiste, s katero so bili prisiljeni živeti drugi vzhodno-evropski narodi v primežu staliniističnega despotizma³.

Značilni ritem mehkega pritiska oziroma *represivne tolerance*, s katero so voditelji jugoslovanskega komunizma obsedeno iskali "tretjo pot" ne le v socialno-političnem, ampak tudi v kulturnem smislu, je na žalost še premalo raziskana. Naravnost simptomatično je, kako se mentalna ura anatomije, ki bi zmogla dovolj poguma za premislek o lastni, pa čeprav še tako zadržani vpetosti v delovanje bivšega družbenega reda, nadvse redko pojavlja na straneh slovenskih intelektualnih publikacij.

Tak kritični premislek epohe bi bržkone pokazal, kako ni manihejskega "umazanega sveta" in "lepih duš", ampak obstajajo le zbegani posamezniki, ki tudi takrat, ko hočejo govoriti resnico, ne morejo biti pravzaprav nikoli prepričani, ali ni tudi njihova osebna različica nemara že vnaprej všteta v celovito logiko oblasti. V zvižčnosti totalitarne *forme mentis* se namreč skriva največja moč, ki ravno v izterjavah absolutnih odgovorov na izziv gospodstva že tudi uspešno preprečuje razvoj uravnotežene analize, kakršna bi zmogla prebiti vnaprej dani okvir skrajnostnih drž.

Izključujoče se skrajnostne držve vsaj v sodobni politični sferi na Slovenskem izhajajo iz "zainteresiranih" prisvojitvev preteklosti, o kateri se nikakor ne moremo zediniti, da zanjo velja, kako *sleherni dokument kulture pomeni že tudi dokument barbarstva*, kot je nekoč zapisal Walter Benjamin⁴. Ne moremo se torej zediniti, da preteklosti ni mogoče enostavno "zapakirati" v popreproščeni slovar absolutnega

³ Število knjižnih referenc, ki vsebujejo analizo vzhodno-evropskih despotizmov in pričevanj o njihovih partikularnih oblikah, so že nepregledne. Mnoge zastarevajo kakor življenje včerajšnjega časopisa. Teoretsko konsistentne in z osebno izkušnjo podložene meditacije Vaclava Havela (Havel 1990) o disidentski politiki upanja navzlic represivnim režimom in moralni držbi, ki izhaja iz tovrstnega upanja, pa na primer še danes predstavljajo zgleden primer integralne eksistencialne držve, ki je kljub temu, da Havel zaseda v češki državi najvišji politični položaj, ni kompromitirala doba tranzicije.

⁴ Za analizo dialektike barbarstva in kulture pri Benjaminu primerjaj vsaj Habermas (1991). Habermas v tem že leta 1972 objavljenem članku razvije pomembno razliko med Benjaminovo kritiko, ki je usmerjena zgolj v krepitev zavesti na eni in na odrešujočo kritiko, v kateri ni mogoče spregledati mešjanskih impulzov, na drugi strani. Zakopana med dve skrajnosti se kritična zavest ne more enkrat za vselej opredeliti, pač pa ji ostane na razpolago le to, da melanholično niha med obema, ne odzivajoč se sirenskemu glasu niti iluzijam "čiste" kulture niti "čistega" barbarstva. Ta melanholična držva je sad poznega Benjaminovega teoretskega dela, ko se je že otresel vplivov "grobega mišljenja" v Brechtovem vulgarnem marksizmu.

dobrega in absolutnega zla, v katerem komunizem in anti-komunizem menjata le moralne predznake, njuno totalitarno bistvo pa ostaja strukturno isto.

Onstran manihejskega izključevanja bi analiza preteklosti skoraj gotovo ne mogla zaobiti etičnih, estetskih in idejnih posledic situacije, v kateri na Slovenskem pod drugi svetovni vojni ni bilo pisatelja, ki bi lahko upal na status, podoben tistemu, ki ga v češki oziroma ruski kulturi zasedata Vaclav Havel ali pa Aleksander Solženicin. Če bi take postavbe namreč imeli, potem bi bila morda le upravičena - ne pa tudi sprejemljiva - sedanja histerija črno-bele dramaturgije v družbenem sporu, ki navidez snažno razporeja sile dobrega na eno stran črte v pesku, sile dobrega pa na drugo.

Če bi se Slovenci upravičeno zmogli opazovati v napornem psevdosvetniškem siju doslednih disidentov, kakršne tipološko utelešata avtorja *"Pisem Olgi"* in *"Telička in hrasta"*, potem bi sedanja srditost skrajnostnih prisvajanj preteklosti morda le bila opravičljiva. Toda takih disidentov Slovenci nimamo. Še celo Jože Pučnik, morda edini slovenski disident strico sensu, jasnovidni kritik komunizma, dolgoletni politični zapornik, nemški eksilant in po povratku v domovino živahni sooblikovalec prve demokratične vlade, črpa svojo nesporno avtoriteto predvsem iz globin svoje moralne integritete, prevedene v racionalni jezik socialne filozofije, ne pa v občutljivo metaforiko umetniških del. Morda prav zato, ker ga spričo osredotočenosti na dosledno politično kritiko ni bilo mogoče razumeti v perspektivi znanih slovenskih mitologemov, Pučnik tudi ni imel priložnosti, da bi svojo brezkompromisno in hkrati nekompromitirano etično držo razvil do razsežnosti popularnega voditelja.

"Samo tisto, kar nas zmore nenehno raniti, ostane zavezano spominu", je s svojo prislovično odločnostjo zatrjeval Nietzsche. Na Slovenskem pa - patetično, a ne povsem napačno rečeno - rane zgodovine ne predstavlja le dejstvo, da spominskih plošč politikom ni bilo mogoče postavljati, ker jih - razen nekdanjega ljubljanskega župana Ivana Hribarja - pač preprosto ni bilo, ki bi bili vredni tega imena. Tako zgodovinsko bolečino uteleša tudi dejstvo, da smo vsaj v zadnjih desetletjih opazovali slovensko umetniško imaginacijo, ki me tu najbolj zanima, tako rekoč izključno skozi očala "slovenskega kulturnega sindroma"⁵. Se pravi, gledali smo skozi očala teoretičnega, nato pa vedno bolj tudi zdravorazumskega prepričanja, da je slovenska umetnost, zlasti književnost, komajda opravljala estetsko funkcijo, ker je bila zaposlena predvsem z narodobudniško nalogo.

Ena sama prisvojitev preteklosti, ki skuša nadomestiti vse ostale, je po mojem mnenju obsojena na skrepenelost spomenika, katerega izvorni smisel ne nagovarja več nikogar, ker resnico razume kot Resnico, se pravi, kot metafizično idejo, v

⁵ Dimitrij Rupel, ki je na primer v svoji knjigi *"Svobodne besede"* (Rupel 1976) na osnovi analize slovenskega literarnega realizma razvil teoretski pojem slovenskega kulturnega sindroma in ga - poleg drugih sodobnih komentatorjev, ki so pojem uspešno prevzeli po njem - v svojih kasnejših knjigah lepo uporabil pri študiju empiričnega materiala slovenske književnosti tudi v dvajsetem stoletju, pa v svojih knjigah, objavljenih po vzpostavitvi neodvisne slovenske države, že zavrača veljavnost tega pojma za postjugoslovanske razmere. Pri tem izhaja iz prepričanja, da se je model nadomestne politične funkcije za književnost že izčrpal, češ, da je namesto 'časa kulture' zdaj prišel 'čas politike', kakor se glasi tudi ena od njegovih novejših knjig, izšla leta 1996.

imenu katere je dovoljeno vse: izbrisi, cenzure, zamolčana poglavja, pozaba. Upreti se diktaturi pozabe pomeni videti totaliteto kulturnega spomina, ki vsaj meni - mladeniču iz anekdote o Jurčiču pa očitno ne več - zaenkrat še pripoveduje, da so najboljši slovenski umetniki od Prešerna do Cankarja, od Kosovela do Kocbeka, zmogli uravnoteženo izhajati iz nacionalne zavesti in se sočasno napajati pri estetskem presežku, ki nagovarja celoto našega bitja in ga prepoznamo po tem, da nas pahne iz vsakdanjega odnosa do sveta, nas katapultira v poseben kozmos, nas butne v želodec in sprosti sanjarjenja, kakor je v svojem spisu *"On Multiple Realities"* trdil Alfred Schutz (1971).

Esteticistične skrajnosti o samozadostnem umetniškem delu so v poznih devetdesetih letih postale že predvidljiva puhlica javnih debat na Slovenskem: po zrušitvi komunističnega *ancien régime* književnost menda ne bi smela imeti več nikakršne druge funkcije razen tiste, ki jo zaznamujeta napačno, tj. redukcionistično dojeto kantovsko čisto brezinteresno ugodje in smotrnost brez smotra⁶. Vendar bi bilo nespametno spregledati, kako današnje teoretično prizadevanje po osvoboditvi književnosti izpod naplavin političnega, idološkega, nacionalnega in družbenega bremena še zdaleč *ni istovetno* s podobnimi prizadevanji izpred četrstoletja. Takrat se estetska funkcija umetnosti ni mogla prebiti do besede prav zaradi omenjenih naplavin, zato je bila obramba estetske razsežnosti povsem upravičena. Danes pa se zdi, kakor da hočemo videti zgolj in samo še estetsko funkcijo, ki naj bi v svoji izključnosti edina konstituirala umetniško delo. Sam nisem tega mnenja. "Poezija mora biti velika in nevsiljiva, taka, da vstopa v dušo in je ne vznemirja ali očara s samo sabo, ampak s svojo vsebino. Kako čudovite so ovenele rože! Kako bi izgubile svojo lepoto, če bi se vsiljevale s ceste, kričeč, občudujte me, vijolice sem! opevajte me, vrtnica sem!" piše Keats v znamenitem pismu Reynoldsu, napisanem 3. februarja 1918, pritrjujoč moji veri v nujnost celovite umetniške vizije⁷.

⁶ *Problem s popularnim razumevanjem Kanta kot očeta esteticistične teoretske drže je preveč kompleksen, da bi se ga lotili na tem nespécialističnem mestu. Kant, kolikor se izrecno zavzema za nujnost ustvarjanja vezi med moralnim in estetskim, zavrača redukcionizem v obe smeri: dve sferi sta v stiku, ne da bi stik ogrožal njuno avtonomijo. Morda zato, ker se zdi, da je glede na dominantno paradigmo v literarni vedi to težko sprejeti, velja pripomniti, da bi bil potreben tak tip reaktualizacije Kantove filozofske misli, kakršna se je izoblikovala v sodobni debati o razsežnostih razsvetljenstva, kar je vendarle pripeljalo do ponovnega natančnega branja njegovih spisov, zlasti "Kaj je razsvetljenstvo?". To branje se ni dogajalo le v eni disciplini, ampak sega od sociologije do pedagogike in zgodovine idej. Za ponovni premislek "Kritike presodne moči" bi to komajda trdili. Za to, kako redukcionistično more biti razumevanje Kanta v izključno esteticistični optiki že samo na ozadju pomenljivega naslova zadnjega poglavja o lepoti kot simbolu moralnosti, v njem pa dedukciji homologij med estetskim in moralnim, je vsaj meni dobro pojasnil Bell-Villada (1996, 24).*

⁷ *Allen Ward (1986) v svoji kritični biografiji odlično pokaže, kako se celo Keats, ki je med angleškimi romantičarji veljal za najbolj distanciranega od sveta neposrednih političnih razmerij in od socialno-zgodovinskega konteksta, ni izognil soočenju med estetiko in politiko. Sam podrobno pišem v svoji knjigi o kontinuiteti modernosti in postmodernosti (Postmoderna sfinja, Wieser, Celovec 1998) o tej specifični zvezi v poglavju o romantični paradigmi kot ključni socialno-historični epohi za razumevanje umetniških fenomenov dvajsetega stoletja, medtem ko gre politološka analiza Murraya Edelmana (1995) še korak naprej. Edelman namreč pojasnjevalno prepričljivo - čeprav na žalost le na osnovi ameriških primerov po drugi svetovni vojni - identificira in analizira mehanizme simbolnega transferja moči, s pomočjo katerih umetniške podobe vzdržujejo, kritizirajo in ultimativno celo predelajo socialni red tako, da v mreži posredovanja vplivajo na percepcijo in oblike politične imaginacije.*

Osredotočenje zgolj in samo na "umetniškost umetnine" ni namreč nič drugega kakor zagovor nereflektiranega esteticizma, ki se izčrpava le v tehničnih vprašanih kompozicije, pripovedne zgradbe, metrične sheme, ipd. Resnica esteticizma je slejkoprej le resnica sijoče forme, ki prazno lupino prodaja kot vrhunski ustvarjalni dosežek. Tega je seveda enostavno braniti: "Če ne razumeš hermetičnih metafor, toliko slabše zate!" O božji iskri, ki navdihuje pesnika, seveda ni debate. S tem se strinjam.

Nočem pa se strinjati s tiho predpostavko sodobne literarne misli na Slovenskem, da zato, ker je sleherni poetika pač "avtopoetika" in ker menda med posameznimi literarnimi pisavami ni skupnega imenovalca, kritika ne more vzeti v premislek niti stilistične izvirnosti, še manj pa tehtnosti izkustva. Ne bi se namreč rad sprijaznil z razvodenelim modernizmom, ki je prignal nekoč osvobajajočo, danes pa utesnjujočo doktrino o "normi brez norme" do točke, kjer si nihče ne upa reči, da je cesar gol, tj. da esteticizem ne prinaša ničesar, kar bi zavezovalo, angažiralo in pretreslo. Eno najboljših obsodb samovšečnega formalističnega igrakanja je najbrž objavil Czeslaw Milosz, ko je zapisal, da "... ima forma v poeziji več uporab; ena od njih je ta, da - kakor zamrznitev - ohrani slabo meso", kakor opozarja ameriški pesniški laureat Robert Hass v svoji nagrajeni knjigi o poeziji (Hass 1984).

Esteticizem se pogosto sklicuje na velike predhodnike, ki so radikalizirali postopke pisanja, razklenili železni obroč tradicije in prekoračili znane meje. Sklicevanje na formalne eksperimente v opusih Paula Celana, T. S. Eliota ali Flauberta pa se predaja udobju načrtno pozabe, da so ti avtorji vsak na sebi lasten način pričali o eksistencialni, socialni in moralni drami svojega časa, hkrati pa ga imaginativno presejali. Je res mogoče spregledati zvezo med uničenjem tradicionalnega verza na eni in ruševinami evropske zavesti na drugi strani, kakor jo je v "Fugi smrti" izoblikovala Celanova lirična pretresenost spričo holokavsta? Je res mogoče spregledati, da je bila oblikovna drznost "Puste dežele" nujno potrebna, vendar ne zato, da bi se sončila v bleščavi lastne izvirnosti, ampak zato, da bi vdihnila življenje kakofoniji zgodovine v pesnitvi, ki je zaznamovala stoletje? Mar ni "Gospa Bovary" iz čudovito vsakdanje dialektike kreposti in krivde, čutnega drgeta in meščanske dvoličnosti uspela destilirati univerzalno resnico časa, po kateri ne prepoznavamo le francoskega imperija v dobi Napoleona III, marveč tudi naš lastni trenutek?*

V kritičkem zagovoru samozadostne forme imamo poleg interpretativnega *upogleda* opraviti tudi s svojevrstno *slepoto*, če naj uporabim Paul de Mannovo poj-

* Ne zato, ker je najdebelejša svoje vrste, ampak zato, ker srečno spne historično akribijo s kompetentnim teoretskim pogledom, kakršen omogoča spektakularno študijo esteticizma v umetnosti, ne da bi pozabila stališča njegovih intelektualnih, če že ne akademskih zagovornikov, je knjiga Geneja H. Bell-Villade (1996) najboljša referenca. Avtor na primer prepričljivo pokaže idealno-tipski pojem esteticizma, ki ga - drugače, kakor v izključno historičnem in v humanističnih vedah ustaljenem razumevanju - ne veže na umetniški fenomen evropskega fin-de-siecla, ampak ga razvije v podrobnem soočenju z empiričnimi razmerji, konkretnimi teksti in stilskimi formacijami. Bržkone bo to avtoritativno delo ostalo temeljna referenca za študij esteticističnih mehanizmov v produkciji teksta kar vrsto prihodnjih let.

movno dvojico, ki spremlja sleherno analitično podjetje⁹. Tak formalistični esteticizem pa je, kakor sleherni oblika izključnosti, le poganjek na bohotnem drevesu provincialne pameti. Že v antiki so vedeli, da se je treba bati človeka ene knjige. Njemu so vse stvari jasne, saj vendar obstaja le ena sama resnica, mar ne? Kot preproki ene same resnice se tudi zagovorniki esteticizma, nekakšni umetniški fundamentalisti, ne morejo dokopati do vrat v kozmopolitski klub umetniške imaginacije, v katerem šele razburljivo naporna mešanica govoric, jezikov, biografij in izkustev omogoča pogoje za vznik pristnih umetnin, ki preživijo svoj čas prav zato, ker o njem pričajo na univerzalen način.

Preprosto rečeno: teoretična tolmačenja, ki se z nevrotičnim vzklikom: *apage Satanas!* odzovejo na družbene, nacionalne ali politične namige v umetnini, pravzaprav ženejo vodo na mlin politike umetniškega rezervata¹⁰. Formalistični esteticizem namreč dela ovinek okrog dejstva, da se v umetnini sprijemajo različni eksistencialni, socialni in nacionalni vidiki izkustva, ki jih k iskanju medsebojne uravnoveženosti vabi umetnikova bolj ali manj velika nadarjenost pri uporabi estetskih sredstev.

Slepota formalističnega esteticizma se potemtakem usmerja v tisti cilj, ki ga z drugimi sredstvi poskuša doseči sodobna domišljavost post-komunistične profesionalne politične elite, za katero je značilno, da bi nadvse rada videla umik pisateljev kot nekoč najglasnejših pričevalcev žive zdajšnjosti v geto čiste "tekstualnosti". Iz ozkih lin v slonokoščnem stolpu pisatelj ne bi mogli več na svoj (p)oseben način opazovati zadev, ki se tičejo družbenega in nacionalnega tkiva, *res publica*. To pa je tudi končni cilj getoizacije umetniškega jezika.

Da sorodnosti med umetnostjo in pulziranjem življenjske izkušnje niso iz trte izvite, nam na primer pripoveduje vsaj neizpodbitno dejstvo, da iz boleče otožnih pesmi Georga Trakla in iz Kosovelovega lirskega opusa, iz nostalgčnih epskih kronik Josepha Rotha, iz Musilove monumentalne proze in iz tesnobnih dram Slavka Gruma še danes lahko črpamo modrost spoznanja o zgodovinskih potresih, ki so v krčih prve svetovne vojne in z razpadom *k. und k.* monarhije rodili nov evropski zemljevid.

⁹ Ironični moment je tu nezgrešljiv: uporabiti De Manov instrumentarij na točno tisti točki razvoja misli, na kateri se ni mogoče upreti možnosti, da bi - kakor enciklopedični in hkrati politično strogi Bell-Villada (Bell-Villada 1996, 262-263) - De Manov lastni aparat uporabili na njegovem lastnem teoretskem tekstu. Nemožnost, da bi jezik izrazil resnico, zatekajoč se h kroženju okrog neizgovorljivega, pride v precejšno bližino vpogleda, katere neodtujljiv element je avtorjeva lastna slepota za mladostni - kasneje nikoli nase vzeti ali kritično analizirani - antisemitizem v člankih, ki jih je De Man objavjal v dnevniku, izhajajočem v nacistično okupirani Belgiji.

¹⁰ Madžarski pisatelj in sociolog (na Madžarskem ta kombinacija očitno ni nenavadna, saj je tovrstni dvojni profesionallec tudi svetovno znani pisatelj George Konrad, ki je Haraszti napisal spremno besedo) Miklos Haraszti je v svoji knjigi "Zametni zapor" z odlično ironijo in hkrati prenikavim analitičnim duhom opisal tihi sporazum med umetniki v socializmu, ki se v zameno za državno podporo in socialni mir zaklenejo v slonokoščeni stolp umetniškega esteticizma, v katerem kritika neposrednih socialno-političnih in kulturnih razmerij nima svojega integralnega mesta (Haraszti 1987). Vendar se zdi, da je, *mutatis mutandis*, mogoče njegovo analizo skeptično aplicirati tudi na razmere primitivnega kapitalizma na Slovenskem devetdesetih let.

Ti pesniki razkroja z nami, z bralci, ki se nam ob koncu stoletja ponavlja mučna katastrofa njegovega začetka, ne delijo le svojih podob o posameznikovi zbežanosti. Z nami delijo tudi mračne slutnje o poblazneli mentaliteti barbarske Evrope, *Barbarope*, kakor je mašinerijo vojaških in političnih sil imenoval Albert Ehrenstein, tragični glas avstrijskega ekspresionizma, ki je - nekoč spoštovan zaradi svoje radikalnosti, po osvoboditvi pa iz istih razlogov nezaželen na povojnem Dunaju - leta 1950 pozabljen umrl v hiralnici New Yorka, kot piše Karl Markus-Gauss (1988).

Pesniki so namreč oči-vidci, neposredne priče svojega časa in hkrati vizionarji, ki ta čas utopično presegajo, ko v svojih literarnih podobah reflektirajo stanje širšega občestva. Pesnikov šepet sicer ne more zadržati realnega toka zgodovine, lahko pa ga osvetli tako, da bo bralec za hip zastal, da bi tako lažje ugledal, kako v sleherni dobri pesmi ali romanu *de te fabula narratur*, kako "o tebi zgodba govori".

Da v prepričljivi umetnini res "o tebi zgodba govori", je mogoče lepo videti v najnovejših knjigah dveh vodilnih slovenskih pesnikov, katerih ustvarjalna opusa sta dolgo veljala za odlikovani poligon "znotrajtekstualnosti". Tomaž Šalamun in Boris A. Novak sta si pridobila ugled s preiskovanjem formalne zgradbe. Šalamun je v tradicionalno verzno kletko postavil toliko avantgardne imaginacije, korenitih jezikovnih "potujitev" in lirске izvirnosti, da si mnogi pesniki, hodeč po njegovih mamljivo osvobojenih sledih, še danes niso zares opomogli od prekletstva vajencev. Poetiko Borisa A. Novaka pa zaznamuje ravno nasprotna strategija: verzu je namreč skušal povrniti mnogo tiste oblikovne discipline, tehnične obrti in metrične spretnosti, ki so jo Šalamunovi epigoni v imenu lastne nemoči kratkotalo razglasili za nepotrebno breme. Skratka, za oba pesnika je zunanja resničnost pomenila manj pomembno skrb, ker sta svojo umetniško gnanost tako rekoč v celoti vložila v obnovo literarne neodvisnosti, v samostojnost jezika in oblike. In vendar nam njune najnovejše knjige razkrivajo, kako lahko velike pesnike prepoznamo prav po načinu, s katerim se odzivajo na eksistencialni izziv svojega časa, iščoč zanj ustrezno in hkrati izvirno estetsko ikonografijo.

"Meje držav na zemljini skorji ne držijo nič/ bolj kot ledene rože na mojem oknu", poje Tomaž Šalamun v sijajni pesmi *Versailles* iz knjige *Ambra* (1995). Pesnik, čigar delo in biografija sta od samega začetka speta v naporno celoto, je v tej pesmi pokazal, kako resnica sveta sploh ni zadeva forme same na sebi; kako ni trivialna, četudi je takoj razvidna. Ni oblika fascinacije z banalnostjo zla, četudi je preprosta. Mislim, da gre za mnogo bolj usodno stvar. Gre najpogrejš za to, da omenjena verza - jasno, nežno, zanesljivo - izražata sliko surovega vrtinca, ki nas vleče vase podnevi in ponoči. Vsem nam kažeta skelet sodobne *Barbarope*, tako tistim, ki skušamo strmeti v obraz Meduzi evropskega metafizičnega razkroja ob njenem sočasnem ekonomskem združevanju, kakor tudi tistim, ki odvrčamo svoje poglede od brutalnih prizorov kaosa.

Vendar pred lirsko podobo še lahko bežimo, pred uničujočim delovanjem svetovnega vrtinca, ki ga podoba prikazuje, pa se ne moremo skriti: postal je naša psihološka dediščina. Oživiljena nočna mora *Barbarope*, ki jo sanjajo vasi in mesta po hribovju Balkana in v gozdovih Kavkaza, iz izoliranih "prizorišč konflikta" namreč

polagoma pronica v možgane posameznikov. Za neznane kraje, ki jih kartografi še niso uspeli ali upali raziskati, so srednjeveški zemljevidi uporabljali znak za mogočno ubijalsko silo, ubi leones, "tam, kjer so levi". V sodobnem svetu globalizacije pa ni neznanih in tujih krajev. A to še ne pomeni, da levjih pokrajin zato ni več. Naprotno: danes vemo, da so levi povesod, kakor nam kažeta tudi Tomaž Šalamun in Boris A. Novak. Danes vemo, da simbolne ekonomije sveta, ki mu vlada kratkovidna politika *hladnega miru*, ne nadzorujejo niti njegovi ustvarjalci. Pogosto izrečena skrb o kršenju človeških pravic se spreminja v pilatovsko umivanje rok, saj zmore deklamacija o nesprejemljivosti nasilja le enakovredno opisati, s tem pa že zabrisati razliko med brezobzirnostjo napadalcev in obupnim odporom branilcev. Politični rituali navidezne "objektivnosti", ki se jim v času tretje balkanske vojne vdaja dobršen del razvitega zahodnega sveta, po mojem utelešajo le nemoč. Namreč nemoč, ki razodeva, kako je raku tistega *sacro egoismo* sicer dovoljeno izbruhniti na Balkanu, tj. na obrobju Evrope, a metastaz v lastnem osrčju sploh ne more utajiti¹¹.

Šalamun se v pesmi *Versailles* ne ukvarja s popularno teorijo zarote, ki trdi, da *novi svetovni nered*, v katerem genocid postaja sprejemljiva metoda državnih apetitov, ni pravzaprav nič drugega kot vladavina transnacionalnega kapitala. Pesnika ne zanima niti nasprotni pol te teorije, ki ga uteleša nauk o vojni kot o naravnem stanju, se pravi, o svetu kot o kotlu zla, v katerem se ravnotežje vzdržuje s premeščanjem krvavih eksplozij po različnih lokacijah.

Pesnikov glas, s katerim izreka resnico, temelji namreč na notranji gotovosti vidca, ne pa na zunanji strategiji političnega analitika. Prav v tem pa je tudi pesnikova neskončna prednost. Samo umetnik namreč intuitivno ve, "da se bojo na sodni dan tehtale le solze", kot je v svojem pariškem izgnanstvu zapisal Emil Cioran, največji mojster evropske nespečnosti. Zato teža teh in takih verzov sega v globino naše kolektivne eksistence. Asociacijski univerzum smisla, kakršnega odpira Šalamunova pesem, nas nujno mora pripeljati v bližino otipljivega spoznanja, da sporočilo o spremenjenih mejah velja za nas, da je to res "naša zgodba". Pesniška metafora namreč namiguje, da je nezanesljivost političnih in nacionalnih zemljevidov postala stalnica našega bivanja. S tem pa nam ponuja v premislek tisti dih smrti, ki raste iz nejasnega, a vztrajnega občutka, da shrljivo ožgano pročelje predsedniške palače v čečenski prestolnici in kletna zaklonišča porušenega Sarajeva predstavljajo *memento mori*, ki smo se mu Slovenci poleti 1991 uspeli izogniti bržkone bolj zaradi srečnih naključij zgodovine, pa manj zaradi mirne odločenosti in nacionalne enotnosti.

"Mojster nespečnosti" (1995) Borisa A. Novaka nosi v sebi eksistencialno zavezo istega kalibra. V izbrušenih verzih te pesniške knjige, v kateri je Novak svoje formalno mojstrstvo prepletel s prizadetim osebnim pričevanjem, se po mojem skriva eden od ključev do uganke sodobne zgodovine. Boris A. Novak namreč izpisuje oporoko srečnega otrostva, tega edinega umetnikovega domovanja, hkrati pa oživlja tudi Kasandrino prerokbo. V skladu z njo pesnik sicer stanuje v slo-

¹¹ *Svojevrsno, hkrati pa prepričljivo in teoretsko konsistentno perspektivo posledic, ki jih utegne imeti vojna ob razpadu Jugoslavije za razvito Evropo oziroma kar za zahodno civilizacijo, je razvil v svoji kritični, četudi neredko politično "zainteresirani" knjigi Stjepan Meštrović (Meštrović 1994).*

nokoščenem stolpu, vendar ne zato, da bi se skušal izogniti utripu zgodovine, kakor bi nas skušali prepričati odvetniki atavističnega esteticizma, ampak zato, ker na ta način lahko strastno pričuje: "od tod se daleč vidi: z darom ptice/ bom prvi vedel, kdaj se bliža tolpa./ Stvari imajo mirno, grozno lice". Pesnikova osebna zgodba je bolj nazorna kakor sleherna različica tiste zgodovine, ki jo pišejo v geopolitičnih kabinetih, saj je njegov glas edini, ki si ne pomišlja izreči resnice o tem, kako je posameznikova zgodba vedno že tudi zgodba sveta. Zrela lepota enostavnosti sili pesnika, da poje: "hitrost razpadanja sveta sem jaz". Za Borisa A. Novaka preigravanje verznihih struktur od repatega soneta do francoskega trioleta, ki jih imenitno obvlada, ni samozadostna vaja iz spretnosti, ampak pomeni estetsko izzivalni poskus, da bi pokazal, kako oblikovna popolnost pesmi šele razkriva presrečno nepopolnost sveta.

Njegova pričevanja o Sarajevu, Dalmaciji, otroški sobi, očetu, brezbriznem minevanju časa in obupni bolečini izgube izvrstno potrjujejo melanholično spoznanje Walterja Benjamina, ki je trdil, da se bistvo skriva v podrobnostih, kakršne običajno spregledamo, kadar skušamo ugledati "širšo sliko". Pesnika "širša slika" res ne zanima. Prav je tako. Predolgo namreč že ne spi, ker zbrano opazuje tiste pozabljene krljice preteklega časa in sodobne krutosti, ki jih skuša rešiti pred pozabo; *mojster nespečnosti* je zato, ker mu uničenje ne pusti spati. Spanca ne pozna zato, ker je ves od tega sveta. Niti za trenutek se ne pusti premamiti risu neobveznih ornamentov, saj njegove široko razprte oči gledajo lepoto dejanja in grozo razdejanja hkrati.

Borisa A. Novaka njegov kategorični imperativ: *gledati, peti, biti*, navdaja z grenko streznitvijo, ki se je poslovila od družbenih utvar in slepilnih manevrov metafizičnega uma. V premislek in so-čutje nam ponuja dušo pesnika, ki ve, da je umor (ponovno) postal temelj sveta; da tudi rože ne cvetijo iz potrebe po lepoti, ampak za preživetje. Zato se mnogi lahko jasno prepoznamo v finalu njegove žalostinke: "Vsakdo prodira v tuje prostore./Trava prerašča grobove in trave./ Treba je biti močan. Jaz ne morem."

Teorija dekonstrukcijske čiste "tekstualnosti", v skladu s katero umetniško delo postane vredno lastnega pojma šele takrat, ko se docela osvobodi namigov na prepoznavno stvarnost, pa nas kajpada vodi v popolnoma drugo smer od tiste, ki skuša poiskati zveze med umetnino in življenjem tako, kot to storijo opisane pesmi Tomaža Šalamuna in Borisa A. Novaka. Navzlic usodnim spremembam širšega družbenega konteksta v družbi, v kateri živimo, namreč lakaji esteticističnega kanona še naprej mirno opravljajo svoj *business as usual*. Manufaktura specializiranih revij, kritičnih rubrik in literarnih kotičkov še kar naprej melje eno in isto žagovino, kakor da kot posamezniki in navsezadnje kot nacionalni kolektiv, ne živimo radikalno drugačnega sveta od tistega, v katerem se je ta teorija spočela s kritičnim elanom, vsaj na Slovenskem pa tudi s politično drznostjo.

Guruj sodobnega esteticizma namreč v katatonični agoniji namišljene veličine sploh ne nehajo ponavljati: "Umetnost je avtonomna in nima nikakršne zveze s problemi politike (družbe, naroda, planeta, tehnologije itd.)". Ja, in? Mar nismo tega že stokrat slišali? Mar ni danes že srednješolcu povsem jasno, da je avtonomni status nujen, ne pa tudi zadosten pogoj za stvaritev pristne umetnine? Premislek

o eksistencialnem pomenu stila v literarnem delu bi se po mojem moral pri tej rutinski trditvi šele zares začeti, ne pa se z njo žalostno končati. Če se tu namreč konča, v bistvu le onemoglo pade vznok pred nedoločno neskončnostjo tistih poudarkov, s katerimi se umetniško delo navezuje in hkrati distancira od neposredne stvarnosti, v kateri je nastala.

V patološkem begu pred vabljivimi oboki mosta, ki individualno umetniško delo spenja z življenjem širšega občestva, pa ni umetniški esteticizem nič boljši od sodobnega političnega liberalizma. Oba stojita na eni obali in se pretvarjata, da svet na drugi strani reke ne obstaja. Oba živita v blaženi okajenosti provincialnega duha, ki zato, ker tišči glavo v pesek, lažje verjame, da sveta tam zunaj sploh ni.

Sam sem po političnem prepričanju "freigeist", če je kaj tako prešernovskega danes sploh še mogoče biti. Razsvetljenska izročila državljskih in človeških pravic, demokratskega družbenega reda, prioritete posameznika in hvalnice drugačnosti sprejemam za svojo duhovno dediščino.

Zato me še toliko bolj boli slovenska liberalna retorika¹², ki vztrajno žene svoj molilni mlinček stereotipov, v katerem na primer ni prostora za dvomeči premislek o dometu in smotru nacionalne identitete. Da, da: nacionalna identiteta, to moteče naključje rojstva, ta romantična zastarelost duha, ta presežena mentaliteta devetnajstega stoletja. Na pamet jih znam, predvidljive ugovore liberalnega katekizma, ki v sleherni obliki nacionalnega sentimenta takoj prepozna dvigajočo se Meduzino glavo šovinizma, tj. blaznosti, ki vidi svoj narod kot izvoljen in večvreden, se pravi, kot Narod. Priznati moram, da mi je pogosto prav neprijetno, ko jih poslušam.

Ne morem namreč razumeti, zakaj bi liberalna optika morala že vnaprej, brez spoprijema kritičnih interpretacij, prepuščati ključne razsežnosti človeške eksistence tistim duhovnim, socialnim in političnim prisvojitvam, pod rokami katerih osebno iskanje smisla skrepeni v teološko dogmo, družinska radost odstopi prostor zapovedi o prokreativni dolžnosti, nacionalnost pa postane absolutna vrednota. Žalosti me, ko vidim, kako liberalna misel tolmačenje takih osrednjih vprašanj sodobnega življenja, kot so na primer metafizika, družina in nacija, kar sama od sebe prepušča zapriseženim "budnim stražarjem" tradicije, kot je v svoji polemiki z Josipom Vidmarjem med obema vojnama rekel Oton Župančič¹³.

Največ izgublja prav liberalna drža sama, če ne vidi, kako argument o človeškem življenju, ki ne bi predstavljal le nepovezanega niza naključnih dogodkov med rojstvom in smrtjo, ni že kar avtomatično vpisan v slovar "farskega po-

¹² Kako se na izziv samoumevnosti liberalnega diskurza v sodobni slovenski družbi zna odzvati katoliška intelektualna misel, je dobro pokazal na primer Igor Senčar (Senčar 1997). Čeprav v mnogih premišljevanjih vidim presenetljive analogije z lastnim zaznavanjem resničnosti, pa si ne morem kaj, da ne bi pripomnil, kako je poglobitni problem tega spisa, sicer lucidnega, domiselnega in pretehtanega v ekspoziciji, prav v prehitrem sklepanju, ki iz zakladnice univerzalnih public v intelektualni zgodovini moderne Evrope nezadržno vleče "nihilizem" in "razkroj vrednot", da bi ju uporabil kot oznako za navidezni rezultat kompleksnih socialnih, kulturnih in političnih procesov.

¹³ Način navzkrižnega branja nacionalnega momenta in umetniške forme, ki ne bi padel niti v nacionalistično formulo niti v preprosto zavrnitev tiste razsežnosti človeške eksistence, ki jo artikularna nacionalna identiteta, sem skušal pokazati v svojem spisu o upltni Vidmarjevi knjižici "Kulturni problem slovenstva" (Debeljak 1995).

božnjakarstva"; če ni sposobna zapopasti, kako ni nujno, da bi zato, ker priznavam pravico do alternativnih oblik družinske skupnosti, moral nujno zavračati tudi nuklearno družino kot brezpogojno nosilko patriarhalnih plašnic; če ne vidi, kako usodno zgrešen je pristop, ki v nacionalni identiteti ne zazna legitimne pravice do posebnosti, marveč vidi zgolj kripto-fašistično nevarnost.

Esteticizem zna po tej analogiji preskrbeti predvsem dokaze o lastni slepoti za dejstvo, da pristna umetnina vedno že subjektivno priča o svojem času, hkrati pa prikazuje splošno eksistencialno stanje v svetu "politike kot usode". Esteticistični kritik namreč zelo hitro pozablja, da prav univerzalna pohaba idealov in vrednot, posredovana skozi posameznikovo telo, iz Shakespeareovih dram dela večne umetnine. Veliki elizabentinec je docela nedvoumno pisal o moralnih, socialnih in političnih sporih svojega časa, zato so sodobniki v njegovih dramah odkrivali neposredne komentarje družbene resničnosti. In vendar tudi mi, ki nam je Shakespeareov izvorni kontekst bolj ali manj neznan¹⁴, njegove drame še vedno beremo z nedeljenim zanimanjem in psihološkim trepetom, kakršen nas navdaja ob približevanju skrivnosti. Zakaj? Mislim, da zaradi odločilnega estetskega in metafizičnega "presežka", ki požene besedila daleč nad minljive rubrike večrajšnjega časopisja.

Konkretno rečeno: sodobna esteticistična interpretacija na Slovenskem dela Dušanu Pirjevcu medvedjo uslugo, ko njegovo kompleksno misel o umetniški blokadi, vsebovani v zgodovinski nujnosti *prešernovske strukture*, vulgarizira na raven obrazca o ogromnem prepadu, ki naj bi zijal med čistim estetskim zrenjem na eni in utripom žive vsakdanjosti na drugi strani. V fosilnih ostankih take "filozofske" pravovernosti se, kakor dve strani istega jantarja, bleščita za večno otdela siromašnost razuma in odsotnost kritične intuicije, ki se za nobeno ceno noče spoprijeti z logiko burnih sprememb. Šele opis take logike bi utegnil pripeljati do spoznanja, da so današnje politične, zgodovinske in nacionalne, s tem pa, par extensa, v marsičem tudi estetske razmere popolnoma drugačne od tistih, v okviru katerih je Pirjavec nekoč pisal svojo tolikokrat citirano, pa ne vselej plodno razumljeno razpravo (Pirjavec 1978).

Ko je karizmatični heideggerjanski profesor sestavljal svoj zagovor umetnosti, so varuhi sentimentalnega humanizma in gonjači nacionalnega imperativa od neoavangardnih umetnikov zahtevali zgolj in samo podreditev narodnemu optimizmu. Pirjavec se je v projektu dokazovanja, da je umetnost najpoprej odgovorna lastni notranji naravi, izrecno postavil v obrambo pravice, da ustvarjalna gnanost govori tako, kakor sama hoče. Izhajajoč iz principa svobode, ki v tedanjem družbenem kontekstu na Slovenskem ni bila samoumevna, pač si jo je bilo treba šele polemično priboriti, je Pirjavec izrisal čvrsto teoretsko podlago za razcvet tisočerihih cvetov umetniške domišljije onstran vseh predpisanih aksiomov, pa naj so bili političnega, nacionalnega ali ideološkega značaja.

S tega vidika ni čudno, če je Pirjavec videl svojo nalogo predvsem v tem, da je skušal tedanjim uradnikom javnega okusa in sodnikom estetskih form dopovedati,

¹⁴ *Dialektiko estetske in socialne kompatibilnosti pri Shakespeareu v kontekstu nastajajočega evropskega kolonialnega modela je razvil Greenblatt (1988) v danes že klasični knjigi, ki je spodbudila razcvet "novega historizma".*

kako nujen je tisti status neodvisnega duha, kakršnega si je umetnost moderne dobe na Zahodu pridobila že ob koncu 17. stoletja, ko se je otrsela pokroviteljstva Cerkve in aristokratskega dvora¹⁵.

Jugoslovanski komunistični režim po drugi svetovni vojni kljub prizadevanju Miroslava Krleže, Edvarda Kocbeka in drugih vodilnih pisateljev tedanje epohe za tako umetniško avtonomijo ni še zelo dolgo hotel slišati. Pesniška prvenca Daneta Zajca in Vena Tauferja sta bila na primer prisiljena ugledati luč dneva v samozaložbi, ker je lirična presunjenost teh prelomnih knjig zavrnila ponujeno možnost, da bi se prilagodila rdečim horizontom zaukazanega optimizma in s tem prejela beatificirani *imprimatur*: Komunistična partija je postopoma dvignila roke od neposrednega vmešavanja v umetnost. Zlasti odmevno je partija razglasila svojo estetsko vzdržnost potem, ko je njen oficir za umetnostne zadeve, Boris Zihertl, doživel neslaven polom v viharju znamenite polemike z Josipom Vidmarjem. Vidmar je leninski zahtevi po partijskem angažmaju v umetnosti sicer odgovoril z zagovorom umetniške samostojnosti, nato pa navidez paradoksalno sam nadaljeval gospodstvo "klasicistične" estetike, to pa seveda s tiho partijsko podporo. Pirjevčevi naporji so skupaj z delovanjem mlajših kritikov, ki jih je navdihnila prepričljiva teza o koncu "prešernovske strukture", kasneje - med drugim braneč Edvarda Kocbeka in Vitomila Zupana - zrušili še poslednjo Masado tradicionalnega hegeljanizma in z njo tudi Vidmarjevo vlogo najpomembnejšega arbitra umetniške resnice na Slovenskem.

Pirjevčev projekt je pomenil nesporno zmagoslavje avtonomije umetnosti na Slovenskem. Duhovna atmosfera med svobodomiselnimi intelektualci je v šestdesetih in sedemdesetih letih spodbudno delovala na krepitev Pirjevčevega teoretskega stališča. Skupaj s prodirajočimi trendi filozofskega strukturalizma; s popularnim prevodom "znotrajtekstualne" biblije *Struktura moderne lirike* (1956) Huga Friedricha, ki je s težkimi topovi nemške akademske znanosti streljal po takrat upravičenih tarčah pozitivizma; pa tudi skupaj z odmevnimi Barthesovimi tezami o "smrti avtorja", ki so se uveljavile zlasti na straneh radikalne revije *Problemi*, je "Pirjevčeva šola" ustvarila pogoje za to, da je umetnost kot umetnost (sicer z zamudo, a vendarle) dobila svojo domovinsko pravico tudi na sončni strani Alp. Težko bi bilo torej zanikati, da je Pirjevčeva misel prav kot *filia temporis* odločilno pomagala interese slovenske kulturne, še zlasti pa literarne elite preusmeriti iz socialnih in nacionalnih vidikov na prostost umetniške imaginacije. Ta trditev najbrž ne vzbuja nikakršnih dilem.

Zdi pa se mi, da obstaja dilema drugje. Namreč v odgovoru na legitimno vprašanje, ki ga je danes, mislim, nujno treba postaviti. Ali je bila svobodna igra umetniške imaginacije v tedanjem času na Slovenskem res tako zelo "ločena" od realnih socialnih tokov? Taki ločitvi kot zgodovinskemu *fait accompli* bi bilo seveda treba verjeti le v primeru, če bi se oprli na metodološke bergle esteticizma. "Znotrajtekstualna" razlaga namreč lahko ponudi le pičle rezultate estetskega učinka, izoliranega v milnem mehurčku poljubnega igračkanja. Bi lahko bilo drugače? Komajda. Esteticističnim "znotrajtekstualcem" se namreč že načelno upira, da bi ta

¹⁵ Matei Calinescu je stajano pokazal, kakšne posledice je imela ta osvoboditev za oboje, tako za status kakor tudi za funkcijo umetnosti, v svoji podrobni knjigi o petih vidikih modernosti (1987).

ali oni trenutek avtorjevega življenjepisa razkril morebitni dostop do vhoda v nastanek umetnine. Globokega prezira so deležni tudi postopki socialne zgodovine in zgodovine mentalitet, ki zmoreta umestiti posamezno delo v okvir širših idejnih, socialnih in političnih procesov. Esteticizem izhaja namreč iz nikoli pojasnjena prepričanja, da umetnost plava v vakuumu eteričnih sfer, ki nimajo nikakršne zveze z okoliščinami lastnega rojstva. Takim kritikom mora sleherna umetniška upodobitev "panorame jalovosti in anarhije, ki se imenuje zgodovina" (T. S. Eliot) nujno ostati tuja.

Sam mislim drugače. Po mojem mnenju politični značaj v neoavantgardnih prizadevanjih na Slovenskem ni bil dosledno iztrebljen. Politični kaliber slovenskih neoavantgard je namreč mogoče razbrati točno na ozadju družbenega utripa, v katerem so ta dela z abstraktno arhitekturo teksta, gosto mrežo nadrealističnih podob in ironičnimi sredstvi uprizarjala konflikt v dveh smereh: ta dela so zavračala prisilni jopič sentimentalnega humanizma in ideoloških receptov o veri v boljšo bodočnost; ali pa so bila njih povsem hladna. Še več, ne bi bilo napačno reči, da je estetika ravnodušnosti utelešala prepričanje, kako umetniški umik v zasebnost vselej že pomeni svojevrstno obliko političnega dejanja, ki skuša ohraniti odprti prostor svobodne odločitve tam, kjer zunanje svobode ni bilo mogoče doseči. Tako, kakor svobode *lege artis* pač ni bilo mogoče doseči v pogojih totalitarnih "svinčenih sedemdesetih let", tj. v dobi po neslavnem koncu kratkotrajne študentske zasedbe ljubljanske Filozofske fakultete, po polomu politične akcije petindvajsetih poslancev, po odstavitvi Staneta Kavčiča, po čistki med univerzitetnimi profesorji, po okrepljeni medijski cenzuri itd. Danes je situacija povsod po vzhodni in srednji Evropi popolnoma drugačna. Slovenija ni nikakršna izjema. V izmuzljivem post-komunizmu se številne oblike svobode tudi na Slovenskem vsiljivo ponujajo z vsakega vogala in razkazujejo svoj blišč z ekranov praznine. *Zeitgeist* je tako čudovito ujela poetika postmodernizma s svojim nizom samonanašajočih se referenc, ki se načrtno skušajo posloviti od slehernega realnega čustva, integralnega stališča, moralne zavesti ali eksistencialne držbe. Postmodernizem, ta zgledna literarna "monada brez oken in vrat", je na Slovenskem osemdesetih let mutiral v vodilni umetniški način ravnanja. Vendar postmodernizem kot umetniški stil ni imel veliko časa. Še preden so se zganile klasifikacijske šablone akademskih mandarinov, je postmodernizem končal v tistem stanju izpraznjene, četudi nemara prefinjenega duha, ki ga je leta 1929 tako izvrstno napovedal Karl Mannheim v svoji znameniti *Ideologiji in utopiji*: "Mogoče je torej, da bo v prihodnosti, na svetu, kjer ni nikoli več ničesar novega in je vse dovršeno, sleherni trenutek pa je le ponovitev preteklosti, obstajal položaj, v katerem bo misel povsem izpraznjena vseh ideoloških ali utopičnih elementov". Zdi se, kakor da bi Mannheimova prerokba natančno zadela značaj tistih šarlatanov sodobnega *anything goes*, ki nas skušajo prepričati, da živimo v popolnoma odrešenem svetu, torej v svetu, v katerem zato, ker je vse dovoljeno, ni nič več obvezujoče.

V razmerah na novo pridobljene politične emancipacije, ekumenske ravnodušnosti umetniških stilov in celo namišljenega konca nacionalnega vprašanja na Slovenskem je torej nujno treba ponovno premisliti, kaj sploh pomeni esteticizem; kakšen je smisel samozadostne "igre steklenih biserov" in kakšen je pravza-

prav eksistencialni domet umetnin, ki nočejo imeti nikakršnega opravka bodisi z avtorjevim bodisi z bralčevim izkustvom. Take umetnine s prostovoljnim molkom odgovarjajo na čas, ki jih izziva, da bi vibrirale na valovni dolžini razgibanih zgodovinskih, nacionalnih, moralnih in socialnih premikov. Le-ti so še kako daleč od srečnega zmagoslavja *posthistorie*, kakršnega je ob obetajočem začetku žametnih revolucij v vzhodni Evropi - pač v skladu z vseprisotno utvaro liberalne demokracije kot "svetovnega sistema" - razglašal ameriški heglovec Francis Fukuyama.

Premisliti bi bilo potrebno, ali danes zaklinjevalno ponavljanje v dogmo skrepenele Pirjevčeve trditve o nujni avtonomiji umetnosti pravzaprav ne pomeni le bledega nadomestka za jecljajoče in tvegajoče iskanje novih odgovorov na nove izzive. Konec koncev je celo Pirjevec sam v poznih tolmačenjih evropskega romana, zlasti *"Bratov Karamazovih"* Fjodorja Mihajloviča Dostojevskega, navdihneno prispel na prag teorije o literarnih možnostih epifanije, ki se nemara skriva v tistih umetniških delih, v katerih se še ni zgodil eksodus zavesti, da gre zares in da bralci iščejo v literaturi to, česar jim druge umetniške discipline in bolj spektakularni estetski fenomeni ne morejo ponuditi.

LITERATURA

- Bell-Villa, Gene, H. 1996. "Art for Art's Sake and Literary Life: How Politics and Markets Helped Shape the Ideology and Culture of Aestheticism 1790-1990", University of Nebraska Press: Lincoln & London.
- Callinescu, Matei. 1987. *Five Faces of Modernity*, Duke University Press, Durham.
- Debeljak, Aleš. 1998. *Reluctant Modernity: The Institution of Art and its Historical Forms*, Rowman & Littlefield, Boulder, CO.
- Debeljak, Aleš. 1995. "Konec slovenstva? Ne, hvala!", v: Josip Vidmar: *Kulturni problem slovenstva*, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Edelman, Murray. 1995. *From Art to Politics: How Artistic Creations Shape Political Conceptions*, University of Chicago Press, Chicago.
- Greenblatt, Stephen. 1988. *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*, University of California Press, Berkeley.
- Havel, Vaclav. 1990. *Disturbing the Peace*, Faber & Faber, London.
- Habermas, Jurgen. 1991. "Walter Benjamin: Consciousness-Raising or Rescuing Critique", v: *On Walter Benjamin: Critical Essays and Recollections*, Gary Smith, ur., MIT Press, Cambridge, Mass.
- Hass, Robert. 1984. *Twentieth Century Pleasures: Prose on Poetry*, Ecco Press, New York.
- Haraszti, Miklos. 1987. *The Velvet Prison: Artists under State Socialism*, Farrar, Strauss & Giroux, New York.
- Hobsbawm, Eric. 1997. "Če hočeš videti v prihodnost, glej v preteklost", *Nova revija*, No. 187-188, Vol. 16, str. 161-165.
- Gauss, Karl-Markus. 1988. *Tinte ist Bitter: Die Literarische portreten aus Mitteleuropa*, Wieser, Celovec.
- Meštrovič, Stjepan, G. 1994. *The Balkanization of the West: The Confluence of Postmodernism and Postcommunism*, Routledge, London.
- Novak, Boris, A. 1995. *Mojster nespečnosti*, Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Pirjevec, Dušan. 1978. *Vprašanje o poeziji, vprašanje naroda*, Založba Obzorja, Maribor.

- Rizman, Rudi. 1997. Izzivi odprte družbe: sociološki komentarji 1989-1996, Liberalna akademija, Ljubljana.
- Rupel, Dimitrij. 1976. Svobodne besede, Lipa, Koper.
- Schutz, Alfred. 1971. "On Multiple Realities", v: Collected Papers I, Martin Nijhof, the Hauge.
- Senčar, Igor. 1997. Homo Viator, ŠOU, Ljubljana.
- Šalamun, Tomaž. 1995. Ambra, Mihelač, Ljubljana.
- Vuk, Janez. 1997. "Kučan in titoizem", Nova revija (rubrika "Ampak"), No. 185, Vol. 16, str. 2-7.
- Ward, Aileen. 1986. John Keats: The Making of a Poet, Farrar, Strauss & Giroux, New York.

USTAVNA SODIŠČA V SREDNJI IN VZHODNI
EVROPI: MED SOJENJEM IN POLITIKO¹

Povzetek. *Ustavna sodišča v srednji in vzhodni Evropi danes lahko odločajo skoraj o vseh pomembnejših družbenih vprašanjih. Njihova de iure pristojnost, ki jim omogoča, da razveljavljajo odločitve demokratično izvoljenih zakonodajnih organov, je primerjalno gledano, zelo široka. Slovensko Ustavno sodišče spada med najbolj aktivistična ustavna sodišča v srednji in vzhodni Evropi. Široka ustavna in zakonska pooblastila tudi tolmači zelo široko in pri svojem odločanju pogosto posega (razveljavlja) odločitve demokratično izvoljenega organa - parlamenta. Takšen položaj ustavnega sodišča v demokratični družbi odpira vprašanje takoimenovanega protivečinskega problema ("counter-majoritarian difficulty") - to je položaja, ko organ, ki nima neposredne demokratične legitimacije (ustavno sodišče), razveljavlja odločitve demokratično izvoljenega parlamenta. V politični teoriji je zato pomembno vprašanje, kaj legitimira ustavno sodišče, da razveljavlja odločitve organa, ki ima močnejšo in direktnjšo demokratično legitimacijo. Prispevek obravnava in kritično analizira pomen različnih pravnih sredstev pri reševanju "protivečinskega problema" v sodobni demokratični družbi.*

Ključni pojmi: *protivečinski paradoks, kantovski konstitucionalizem, strukturna ustavna vprašanja, doktrina političnih vprašanj, Holmes, Sunstein, demokratična pravna razlaga.*

Uvod

Ustavna sodišča v srednji in vzhodni Evropi danes lahko odločajo skoraj o vseh pomembnejših družbenih vprašanjih. Njihova *de iure* pristojnost, ki jim omogoča,

* Dr. Bojan Bugarič, Pravna fakulteta Univerze v Ljubljani.

¹ Tekst je bil prvotno predstavljen na predavanju z naslovom "Constitutional Courts in Central and Eastern Europe: Between Politics and Adjudication", ki ga je avtor imel na Harvard Law School (European Research Legal Center je bil organizator predavanja) dne 3.12.1997. V krajši obliki je bil tekst predstavljen še na strokovni konferenci "Vloga ustavnega sodišča v političnem sistemu RS in v slovenski politiki", ki sta jo novembra 1997 organizirala revija Teorija in praksa in Slovensko politološko društvo na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

da razveljavljajo odločitve demokratično izvoljenih zakonodajnih organov, je primerjalno gledano zelo široka. Širša npr. od pristojnosti večine zahodnoevropskih ustavnih sodišč ali ameriškega Vrhovnega sodišča.² Ob zelo široko zapisani pristojnosti je mogoče opaziti tudi zelo aktivistično³ naravnano prakso ustavnih sodišč oziroma zelo ekspanzivno *de facto* uporabo normativno določenih kompetenc.

Slovensko Ustavno sodišče spada med najbolj aktivistična ustavna sodišča v srednji in vzhodni Evropi. Široka ustavna in zakonska pooblastila tudi tolmači zelo široko in pri svojem odločanju pogosto posega (razveljavlja) odločitve demokratično izvoljenega organa - parlamenta.⁴

Takšen položaj ustavnega sodišča v demokratični družbi odpira vprašanje takoimenovanega *protivečinskega problema* ("counter-majoritarian difficulty") - to je položaja, ko organ, ki nima neposredne demokratične legitimacije (ustavno sodišče), razveljavlja odločitve demokratično izvoljenega parlamenta.⁵ V politični teoriji je zato pomembno vprašanje, kaj legitimira ustavno sodišče, da razveljavlja odločitve organa, ki ima močnejšo in direktnejšo demokratično legitimacijo.⁶

Problem je kompleksen in enostavni odgovori tu niso možni. Politična teorija ni uspela oblikovati rešitve, ki bi relativno jasno utemeljila razmerje med parlamentom in ustavnim sodstvom. Enostavna odprava ustavnega sodstva problema še ne rešuje, saj je zgodovina pokazala, da neomejena moč zakonodajalca tudi ni najboljše za razvoj demokracije v družbi.⁷ Zato je danes težko zagovarjati stališče, ki je bilo, zanimivo, še dobrih petdeset let nazaj prevladujoče v Evropi: da je ustavno sodstvo nezdržljivo s samo parlamentarno demokracijo, ker negira njeno temeljno načelo, t.j. suverenost parlamenta. Vodilni nemški, francoski in italijanski pravni teoretiki so takrat rigorozno zagovarjali stališče, da vsaka razveljavitev zakona pomeni neposredno kršitev načela supremacije oziroma nadvlade parlamenta v parlamentarni demokraciji. Po drugi svetovni vojni se je položaj spremenil. Spoznanje o potrebi po določeni obliki sodne kontrole nad zakonodajalcem, je prevladalo tudi v Evropi.⁸

² Več o "premočnih" ustavnih sodiščih v srednji in vzhodni Evropi, glej Holmes 1993, 21-25.

³ Sodni aktivizem ("judicial activism") je strokovni pojem, ki v ustavni teoriji označuje zelo široko, recimo ji ekspanzivno tolmačenje pravnih tekstov, za razliko od sodnega samoomejevanja ("judicial self-restraint"), ki poudarja sodnikovo striktnost vezanost na zakon oziroma ustavo ter druge standarde pravne razlage. Več o tem glej Posner 1983.

⁴ Glej Bugarič 1995; Cerar 1997a; in Lukšič 1997.

⁵ Protivečinski problem je prvi opredelil Bickel 1962, 16-23. Več o tem problemu v primerjalni praksi, glej Tushnet 1995.

⁶ S tem se je ukvarjal že Dahl 1957.

⁷ Zelo zanimivo in izzivalno pa je razmišljanje o združitvi ustavnega in vrhovnega sodišča v eno redno sodišče, ki bi, poleg funkcije rednega sojenja, opravljalo še funkcijo ustavnosodne presoje. Za razliko od ZDA, pa bi bilo za kontinentalno tradicijo, kateri Slovenija pripada, bolj primerno, če bi bila ta funkcija koncentrirana samo v enem, vrhovnem sodišču, in jo druga, nižja sodišča, ne bi mogla opravljati. Slo bi torej za koncentrirani in ne difuzni sistem ustavnosodne presoje. Menim, da bi takšna ureditev bolj okrepila "tretjo vejo oblasti" kot obstoječa ureditev, ki vrh sodne veje deli na dva dela: na vrhovno in ustavno sodišče. Takšna rešitev bi odpravila potencialne konflikte med obema sodiščema in prispevala tudi k bolj transparentni jurisprudenci sodne veje oblasti kot celote.

⁸ Glej Dietze 1957.

To pa seveda ne pomeni, da je bila bitka med zagovorniki aktivističnega sodstva in parlamentarni demokraciji bolj naklonjenega sodstva zaključena. Dilemo, ali sploh imeti ustavno sodstvo ali ne, je nadomestilo vprašanje, kako močno ustavno sodstvo je še združljivo s parlamentarno demokracijo.

Kar lahko z gotovostjo trdimo je, da na to vprašanje ni mogoče odgovoriti na povsem splošen, teoretičen način, ki bi enkrat za vselej, s pretenzijo večje ali manjše natančnosti, razmejil med pristojnostima ustavnega sodstva in parlamenta. Veliko teoretikov, od Kelsna do Hart Elyja, je skušalo najti "idealno" razmerje med zakonodajalcem in ustavnim sodiščem, vendar pri tem niso bili najbolj prepričljivi. V samem ustavno-pravnem diskurzu ni neke arhimedove meta-točke, ki bi omogočala izoblikovanje "matematične" formule, na podlagi katere bi potem začrtali ločnico med tem kaj sme sodišče in kaj parlament.⁹

Odsotnost takšne meta-teorije pa seveda še ne pomeni, da v praksi ne najdemo dovolj uspešnih in zanimivih načinov razmejevanja oblasti (pristojnosti) med sodstvom in parlamentom. Zato bi v prispevku rad prikazal in kritično analiziral pomen takšnih praktičnih pristopov k reševanju "protivečinskega problema" v sodobni demokratični družbi. Čeprav osrednjo pozornost namenjam ustavnim sodiščem v srednji in vzhodni Evropi, in še posebej Sloveniji, bom pri analizi uporabil tudi več primerov iz primerjalnega prava, predvsem iz pravnih ureditev zahodnoevropskih držav in Združenih držav Amerike.

Nebrzdan aktivizem domačega Ustavnega sodišča je dovolj močan razlog za takšno kritično presojo položaja in moči ustavnega sodstva v demokratični družbi.¹⁰ Demokracija je preveč resna stvar, da bi jo lahko v preveliki meri zaupali le volji devetih sodnikov. V prispevku izhajam iz stališča, da si je Ustavno sodišče prilastilo prevelik del politične moči s tem, da je velikokrat prekoračilo splošno sprejete "normalne" standarde ustavnosodnega delovanja, ki jih srečamo tako v zahodni Evropi kot v ZDA. To je najbolj očitno v tistih primerih, ko je Ustavno sodišče odločalo o *stukturnih* ustavnih vprašanjih.¹¹ S strukturimi vprašanji mislim predvsem na tiste primere, ko je sodišče odločalo o vprašanjih, ki niso izrecno urejena ne v ustavi niti v katerem od drugih pravnih predpisov in je zato v teh primerih pri presoji uporabljalo različne *splošne in zelo abstraktne pravne koncepte, doktrine in teorije*. Vdor politike v sodno presojo je najbolj pogost in najbolj verjeten prav pri uporabi omenjenih abstraktnih pravno-konceptualnih kanonov razlage.

Trend je še toliko bolj zaskrbljujoč, ker ga je mogoče opaziti tudi v nekaterih drugih državah srednje in vzhodne Evrope, hkrati pa dobiva močno "teoretično" podporo zagovornikov *kantovskega konstitucionalizma*.¹²

V prvih letih tranzicije sta bili najbolj aktivistični ruski in madžarski Ustavni sodišči. Zgodovina ruskega sodišča je danes znana: agresiven aktivizem in nenehno vmešavanje ruskega Ustavnega sodišča v vse mogoče politične spore sta

⁹ Več o tem glej Tribe 1980.

¹⁰ Podrobneje o tem glej Bugarič 1997; Bugarič 1995; in Cerar 1997b.

¹¹ Nekoliko drugačno, a pomensko precej podobno distinkcijo uporablja tudi Sunstein. Glej Sunstein 1997, 61-63.

¹² Glej S.Holmes 1995.

pripeljala do Jelcinovega dekreta, s katerim je prepovedal delovanje ruskega ustavnega sodišča.¹⁵ Madžarsko Ustavno sodišče se je nekoliko uklonilo volji parlamenta in je danes manj aktivistično kot pred dvema, tremi leti. Na spremembo v načinu delovanja madžarskega sodišča je pomembno vplival pritisk javnosti in parlamenta.¹⁴

Zagovorniki *kantovskega konstitucionalizma* izhajajo iz ideje, da je ustava, ustavno pravo, stvar "čistih" načel in nad "umazanimi podrobnostmi" vsakodnevne politike. Zaradi tega zagovarjajo močno vlogo ustavnih sodišč pri oblikovanju novih ustavnih demokracij v srednji in vzhodni Evropi. Ustavna sodišča naj bi, preko svoje jurisprudence, odigrala ključno vlogo pri oblikovanju takšnih "čistih" načel ustavnega prava. Zakonodajalcu pa se že vnaprej odreka sposobnost ustvarjanja stabilnega in načelnega konstitucionalizma, predvsem zaradi njegove nagnjenosti k iskanju kompromisov, ki naj bi bili manj "načelni" od "čistih" načel ustavnih sodišč. Takšno pristransko povzdigovanje pomena ustavnih sodišč je napačno iz več razlogov. Prvič, tudi ustavna sodišča niso forumi, ki bi bili imuni na politično odločanje, in drugič, njihovo precenjevanje pomeni istočasno (neupravičeno) podcenjevanje demokratično izvoljenih zakonodajnih organov. Kot opozarja Holmes, je le parlamentarno-generirana demokracija tista, ki lahko na dolgi rok stabilizira in učvrsti razvoj demokracije v državah srednje in vzhodne Evrope. Ustavno sodstvo lahko odigra pri tem procesu pomembno vlogo, ne more pa nadomestiti vloge parlamenta.¹⁵

Razlika med "strukturnimi" in "navadnimi" ustavnimi vprašanji

Za *strukturna* ustavna vprašanja štejem tista vprašanja, kjer se sodišče spušča v presojo splošnih pravnih konceptov, doktrin in ustavnih načel, ki so bodisi opredeljena zelo skopo ali ohlapno ali pa v sami ustavi ali zakonu sploh niso opredeljena. Gre za abstraktne pravne koncepte, doktrine in načela kot so pravna država, demokratična država, socialna država, tržna demokracija, lokalna samouprava, "pravična" denacionalizacija in podobno.¹⁶ Pri razlagi teh abstraktnih pojmov, o katerih najdemo komaj kakšen stavek v ustavi, sodišča uporabljajo različne ustavne doktrine in teorije, ki niso zapisane v ustavi. Prav zaradi tega je interpretacija strukturnih vprašanj tisto področje, kjer je odločanje ustavnega sodišča najbolj politično. Ustavne doktrine in teorije so namreč vedno skupek raznih ideoloških in političnih predpostavk o določenem splošnem družbenem pojavu. Bolj kot je ustavni tekst nedoločen in abstrakten, večja je verjetnost, da bo sodišče pri odločanju uporabljalo tudi politične kriterije.¹⁷

Kot ugotavlja Unger, abstraktni pojmi kot so predstavniška demokracija, pravna država, tržna ekonomija, človekove pravice, nimajo ene same "nujne" oblike,

¹⁵ Glej *Roundtable: Redesigning the Russian Court 1994*, 72-85.

¹⁶ Več o tem, glej Paczolay 1992.

¹⁷ Glej Holmes 1995.

¹⁸ Več o konkretnih primerih odločanja o takšnih "strukturnih" vprašanjih, glej Bugarič 1997.

¹⁹ Za odličan prikaz problema političnosti v sodnem odločanju glej Miller, Howell 1960, 671-683.

marveč več pluralnih možnih oblik.¹⁸ Zato je izbira med različnimi pluralnimi oblikami stvar vrednostno-politične in ne pravno-strokovne izbire. Teza, da obstaja ena sama oblika "pravilne" razlage teh pojmov, je zato dogmatični pravni konceptualizem, ki je skregan z realno strukturo modernega pravnega diskurza.

Zgolj dejstvo, da ustavna sodišča pri svojem odločanju uporabljajo tudi politične argumente, ni sporno samo po sebi. Temu se ni moč izogniti že zaradi pomenske odprtosti jezika kot sredstva komuniciranja. Vsak realističen pristop k pravni argumentaciji mora vzeti to dejstvo v zakup. Kot dediči Wittgensteinove pozne filozofije in učenj ameriških pravnih realistov, dandanes ne moremo več izhajati iz formalistične predpostavke o določnosti pravnega jezika.¹⁹ Tako Wittgensteinova teorija jezika kot tudi "interna" kritika formalizma s strani ameriških pravnih realistov, sta postavili pod vprašaj glavno načelo formalizma in sicer, določnost jezika kot medija pravne komunikacije. Zato lahko rečemo, da je vdor političnega v razsojanje sodišča inherentno sojenju kot takemu. Ključno vprašanje, ki se tu odpira je, ali lahko "vdor političnega" na kakšen način omejimo, zmanjšamo na minimum?

Temu vprašanju so namenjene številne ustavne teorije in doktrine, ki jih Holmes imenuje sredstva za *odločanje o ne-odločanju*.²⁰ Gre za ustavne doktrine, ki jih oblikujejo različni akterji politične igre, od parlamenta, državljanov, do sodišča samega. V zadnjem primeru govorimo o različnih doktrinah samoomejevanja, ko sodišče sledi določenim doktrinam, ki jih prej samo oblikuje, z namenom, da se izogne pretirani politizaciji svojega odločanja. Namen opisanih sredstev je med drugim v tem, da premaknejo težišče odločanja ustavnih sodišč iz abstraktnih, strukturnih vprašanj na "navadna", konkretna vsakodnevna vprašanja varstva različnih pravic državljanov.²¹ S premikom težišča odločanja sodišča na takšna konkretna vprašanja, se zmanjšuje možnost politizacije odločanja ustavnega sodišča. Takšne "klasične" sodne spore, lahko sodnik rešuje, ne da bi istočasno iskal odgovore na različna konceptualna vprašanja, oziroma ne da bi skušal iskati neko "globoko strukturo" različnih pravnih konceptov in teorij, kot to počne pri reševanju strukturnih vprašanj. Ne smemo pozabiti, da je veliko konkretnih pravic povsem zadovoljivo opredeljenih že v pozitivni zakonodaji, kar pomeni, da tu sodnik enostavno "uporabi zakon" in ne išče odgovorov na razna konceptualna vprašanja o "pravni naravi" pravičnosti, pravne države, demokracije etc.

V nadaljevanju bom natančneje prikazal različna sredstva omejevanja pristojnosti in s tem tudi politične moči ustavnega sodstva, ki so povsem legitimni del pravnega reda večine zahodnih demokratičnih ureditev.

¹⁸ Glej Unger 1996a, 7.

¹⁹ Več o tem glej Horwitz 1992, 229, 230.

²⁰ Glej Holmes 1988, 20.

²¹ Več o tem v nemškem kontekstu, glej Meny 1990, 359-372; v amerškem pa Sunstein 1996, 35-61.

Sredstva omejevanja pristojnosti ustavnega sodstva

Ex post omejevanje

V prvo skupino spadajo sredstva, ki jih je moč uporabiti potem, ko sodišče že sprejme svojo odločitev. Predstava, da po odločitvi ustavnega sodišča ni več pravno legitimnih sredstev za spremembo takšne odločitve, je napačna.

Ustavni amandma

Najbolj enostavno sredstvo je *sprejetje ustavnega amandmaja* s strani parlamenta. Na ta način parlament razveljavi odločitev sodišča, saj s sprejemom ustavnega amandmaja uredi sporno vprašanje na drugačen način kot je razsodilo ustavno sodišče in kar je ključno, to stori na najvišji pravni ravni, t.j. na ustavni ravni, kateri je zavezano tudi ustavno sodišče samo. Razmišljanja nekaterih, da bi ustavo sodišče lahko razveljavljalo proceduralno pravilno sprejete ustavne amandmaje, je v nasprotju z idejo ustavnosodne presoje in samo parlamentarno demokracijo. Ustavno sodišče se namreč ne more postaviti nad ustavo samo: njegova primarna naloga je, da varuje takšno ustavo, kot jo je sprejel suvereni ustavodajalec. V trenutku, ko bi začelo presojati vsebino proceduralno pravilno sprejetih ustavnih amandmajev, bi se ustavno sodišče postavilo nad ustavo in s tem uzurpiralo politično moč, ki mu ne pripada.²²

Ameriška ustavna doktrina zavrača idejo, da bi vrhovno sodišče lahko razveljavilo proceduralno pravilno sprejet ustavni amandma. Teoretična podlaga takšnega stališča je načelo, da je pravica spreminjanja ustave superiorna nad pravico sodne presoje ustavnosti (Holmes, Sunstein 1995, 278). Drugače je v Nemčiji, ki takšno prakso formalno dopušča. Nemška ustava namreč vsebuje določeno "jedro" temeljnih pravic, ki naj ne bi bile podvržene ustavnim spremembam (člen 79/3 nemške ustave). Omeniti je treba, da je praksa razveljavljanja amandmajev v Nemčiji izjemno redka in omejena res samo na nekaj izjemnih primerov. Kot sem že omenil, je pri tem vprašanju potrebno ohraniti določeno fleksibilnost in ustavnemu sodišču v res izjemnih primerih, ko bi šlo za poskus odprave demokratične države, tudi dopustiti možnost, da presoja skladnost amandmaja z ustavo. To pa ne pomeni, da bi ustavno sodišče lahko presojalo o amandmajih vsakokrat, ko bi menilo, da je predlagan amandma v nasprotju z enim od pravnih načel ali pravnih konceptov ustave.

Povsem nezdružljivo z načelom ustavnosti bi bilo, če bi sodišče npr. razveljavilo amandma, ki bi spremenil volilni sistem v državi ali amandma, ki bi na kakršenkoli način spremenil organizacijo delitve oblasti v državi (npr. namesto parlamentarnega uvedel predsedniški sistem). Razen v izjemnih primerih, ko bi amandma ogrožal same temeljne demokratične vrednote ustavne ureditve,

²² Kljub temu je tu potrebna določena fleksibilnost, ki bi ustavnemu sodišču v določenih primerih dopuščala, da razveljavi tudi sam ustavni amandma. Gre za primer, ko bi ustavodajalec hotel npr. odpraviti demokratično ustavno ureditev in uvesti diktaturo, in podobne primere, ko bi šlo za očitno kršitev temeljnih vrednot demokratične ustavne ureditve. Dodati je treba, da so to res izjemni primeri in le izjema od splošnega pravila. Več o tem glej Ackerman 1991, 13-16.

sodišče ni legitimirano, da posega v izbiro ustavodajalca o ustavni ureditvi države. Če bi ustavno sodišče prevzelo takšno vlogo, bi se postavilo ne samo nad suverena zakonodajalca oziroma ustavodajalca, ampak tudi nad ustavo samo. Postalo bi "super ustavodajalec", ker bi lahko samo sproti kreiralo in spreminjalo vsebino ustave. Kot vemo, ustavno sodišče za takšno funkcijo nima niti demokratične niti strokovne legitimacije. Nasprotno, sodišče je dolžno varovati in spoštovati obstoječo ustavno ureditev. Kot ugotavlja Holmes, z gledovanjem po Nemčiji in njenem kantovskem konstitucionalizmu ter pretirano močnem Ustavnem sodišču, ki lahko razveljavlja proceduralno pravilno sprejete amandmaje, ni najboljše za države v tranziciji: razvoj demokracije je verjeten le ob močni vlogi demokratično izvoljenega predstavnika ljudstva - parlamenta.²³ Nobena demokracija na svetu se ni razvila na temelju močne vloge sodišč. Le ta lahko odigrajo le sekundarno, parlamentu podrejeno vlogo pri vzpostavljanju demokracije v državah v tranziciji.

Ker ima naša ustava povsem normalen postopek spreminjanja ustave z zahtevano dvotretjinsko večino²⁴ menim, da uporaba amandajske tehnike kot sredstva "preglasovanja" odločitve Ustavnega sodišča ne bi zmajševala preglednosti ali stabilnosti ustavne ureditve kot take. Omogočala bi povsem normalno izražanje preferenc demokratične javnosti o vsebini temeljenega pravnega akta v družbi, kar je tudi najbolj razumljiv in demokratičen način spreminjanja ustave. Če Američani v praksi²⁵ pretirano povzdigujejo svojo ustavo in gradijo "ustavni kult"²⁶, ni razloga, da bi sledili njihovi praksi. Večina držav spremeni ustavo tako, da jo dopolni, le Američani mislijo, da jo lahko spreminjajo samo "organsko", preko kontinuirane (re)interpretacije ustave, ki jo opravlja Vrhovno sodišče, ki sproti razlaga ustavo.

Tu bi rad samo na kratko omenil zelo pomembno ustavno teorijo, ki jo je razvil Ackerman. Ackerman pravi, da ljudstvo ohranja svojo suvereno oblast na ta način, da tudi po sprejetju ustave lahko na demokratičen način spremeni ustavo. Pravica spreminjanja ustave izhaja torej iz demokratičnega koncepta ljudske suverenosti, ki se ne izčrpa s samim aktom sprejetja ustave, ampak ostaja aktualna tudi po sprejetju ustave. Ta pravica ljudstva se lahko izrazi na različne načine, kar je ključno je to, da konkurira, je paralelna pravici "rednega" zakonodajalca, da kreira ustavni red. Gre za teorijo ustavnega dualizma, ki pravi, da neposredno oblikovana volja volilcev (npr. na referendumu) dopolnjuje oziroma konkurira volji izvoljenih poslancev. Teorija *ustavnega dualizma* je pomembna, ker pravico spreminjanja ustave utemelji na široki ljudski suverenosti in ljudstvo postavi ne samo nad rednega zakonodajalca, ampak tudi nad ustavo samo. Kot pravi Ackerman, dualistično pojmovanje ustavnosti postavlja demokratičen proces sprejemanja ustave na prvo

²³ Glej Holmes, Sunstein 1995, 300.

²⁴ Slovenska ustava ima na srečo normalno proceduro spreminjanja ustave: za spremembo je potrebna dvotretjinska večina, kar je ustaljen standard tudi v drugih primerjalnih ureditvah. Drugače je v Bolgariji, Romuniji in Litvi, ki imajo pretirano strog postopek spreminjanja ustave. Glej Holmes, Sunstein 1995, 289-294.

²⁵ Normativno je ureditev enaka kot pri nas: ustavni amandma je redni način spreminjanja ustave.

²⁶ Kot zgovoren primer takšnega kulta ustavnosti, glej Sullivan 1995, 20-27. Izraz "kult ustavnosti" je Ungerjev. Glej Unger 1996a, 59.

mesto, zaščito na ta način definiranih pravic pa na drugo mesto. Temu nasproten je primer nemške ustave, ki določene dele ustave postavlja nad ljudsko suverenost, ker prepoveduje njihove spremembe. Ali z drugimi besedami, ustavnost je po tem konceptu primarno usmerjena na varstvo pravic in sekundarno na pravico ljudstva, da samo določa vsebino teh pravic (Ackerman 1991,13).

Zakonodajni veto

Drugi način "preglasovanja" ustavnega sodišča je posebno ustavno sredstvo, v kanadski ustavni ureditvi znano kot "notwithstanding clause", s katerim lahko zakonodajalec izvzame iz ustavnosodne kontrole določena ustavna vprašanja oziroma določene ustavne pravice. Kanadska ustava to rešitev zelo natančno ureja in določa primere in pogoje, v katerih parlament lahko uporabi to pravico.²⁷ Iz ustavne presoje so lahko izvzete le določene taksativno našteje pravice. Takšno izzvetje velja pet let in se po izteku tega obdobja lahko obnovi. Tu gre v bistvu za kvalificirano obliko *zakonodajnega veta* nad odločitvami ustavnosodne veje oblasti.

Rešitev je relativno nova tudi za kanadsko ustavno ureditev in je zato verjetno prezgodaj, da bi o njej izrekli kakršnokoli kategorično oceno. Komentatorji ponujajo močne argumente za in proti takšnemu ustavnemu inštitutu. Kar je v tem trenutku zanimivo za domačo ustavno prakso je spoznanje, da v svetu obstajajo različne možne pravne rešitve razdelitve pristojnosti med ustavnim sodstvom in zakonodajalcem, ki kažejo, da odločbe ustavnih sodišč niso nujno "zadnja beseda" v ustavnem diskurzu neke države. Za razvoj demokracije in demokratičnih inštitucij je takšno spoznanje zelo pomembno, ker spreminja ravnotežje moči med ustavnim sodiščem in parlamentom, oziroma odpira razne vmesne oblike kombiniranja načela ljudske suverenosti na eni strani in vladavine ustavnega sodstva na drugi. Kanadski primer krepi moč parlamenta, ne da bi v celoti odpravil ustavno sodstvo. S tem vzpostavlja neko vmesno, kompromisno pot med trdim stališčem o absolutni nadvladi zakonodajalca in konceptom o vsemogočnem sodstvu, ki lahko razglasi vsak akt parlamenta za protiustaven.

Sprememba interpretacije (razlage) zakonov

Tretji način spremembe odločitve ustavnega sodišča je *sprememba načina razlage* zakona, o katerem je že razsojalo ustavno sodišče. Gre za takoimenovane "statutory interpretation" odločbe - to so primeri, ko sodišče pri svoji presoji tudi sproti razlaga nejasne ali manjkajoče zakonske določbe.²⁸ Takšna praksa je zelo razširjena v ameriški ustavni ureditvi, kjer Kongres lahko sprejme zakon, ki na nov, drugačen način uredi določeno vprašanje, o katerem je že razsodilo Vrhovno ali drugo sodišče. Kongres sprejme drugačno vsebino zakona, ki ga je sodišče v določenem primeru razložilo na način, ki se Kongresu ne zdi ustrezen. Kongres večkrat izhaja tudi iz argumenta "spremenjenih dejstev", ki narekujejo novo razla-

²⁷ Več o kanadski ureditvi in izkušnjah, glej Hogg 1992, 891-901. Močan zagovornik kanadske ureditve na tem področju je harvardski profesor Weiler. Glej Weiler 1984.

²⁸ Več o tem glej Eskridge 1991.

go zakona oziroma odločbe sodišča. Zato Kongres večkrat "samo" dopolni ali odpravi nejasnosti prisotne v odločbi sodišča.

Menim, da ni razloga za to, da takšne prakse ne bi uporabljali tudi pri nas. V prid takšnemu argumentu govori tudi sama praksa Ustavnega sodišča, ki je samo že večkrat predlagalo parlamentu, da dopolni ali odpravi nejasnosti v določenem zakonu.²⁹ Zato ni razloga, da tudi Državni zbor sam ne bi ubral enake strategije v primerih, ko ga k temu ne bi izrecno pozvalo Ustavno sodišče, ampak bi na ta način reagiral na tiste dele odločitve Ustavnega sodišča, ki se mu ne bi zdele (več) ustrezne bodisi zaradi nekkih novih dejstev, ki jih ni bilo ob sprejetju odločbe Ustavnega sodišča, bodisi zaradi pravne šibkosti argumenta Ustavnega sodišča. Vedeti moramo, da ustavna sodišča ne odločajo vedno o enako pomembnih primerih. V nekaterih odločbah sodišče zgolj razlaga zakon, v drugih pa odloča o vsebini ustavnih pravic. V primerih odločb, kjer sodišče primarno razlaga zakon, ni razlogov, ki bi parlamentu preprečevali nadaljno dopolnjevanje ali spreminjanje že sprejete zakonske razlage ustavnega sodišča. Drugače je pri tistih odločbah, s katerimi sodišče odloča o obstoju določenih ustavnih pravic. Tu parlament nima možnosti, da bi spreminjal, po redni zakonodajni poti, vsebine takšnih ustavnih pravic. Prav zaradi takšne razlike med opisanimi vrstama odločb, ameriška ustavna teorija ločuje med "ustavnimi" in "zakonskimi" odločitvami ameriškega Vrhovnega sodišča.

Povečanje števila sodnikov

Četrty možni način vplivanja na odločanje ustavnega sodišča je povečanje števila sodnikov sodišča. Ob znani ustavni krizi v 30 letih v ZDA, ko je predsedniku Rooseveltu nenaklonjeno Vrhovno sodišče kot za stavo razveljavljalo zakone, s katerimi je Roosevelt hotel realizirati program New Deal, je Roosevelt Kongresu predlagal takoimenovani "court packing plan".³⁰ Bistvo tega predloga je bil predlog Kongresu, da poveča število sodnikov Vrhovnega sodišča, kar bi Rooseveltu, ob dodatni nastavitvi reformam bolj naklonjenih sodnikov, omogočilo preglasovanje tistih sodnikov, ki so nasprotovali New Dealu. Še preden je Kongres imel možnost odločiti o Rooseveltovem predlogu, so odstopili konservativni sodniki, ki so najbolj nasprotovali New Dealu. Zaradi tega je Roosevelt odstopil od predloga.

Enako sredstvo je uporabil ruski predsednik Jelcin, ki je po znanem konfliktu s prvim predsednikom ruskega Ustavnega sodišča Zorkinom, povečal število sodnikov. Ker slovenska ustava določa zgornjo mejo števila sodnikov Ustavnega sodišča (devet)³¹, bi bil zato potreben predhoden ustavni amandma, ki bi to določbo ustave spremenil. Po tej spremembi bi predsednik republike lahko predlagal povečanje števila sodnikov in na ta način kreiral zakonodajalcu bolj naklonjeno ustavno sodišče.

²⁹ O nemških izkušnjah na tem področju, glej Currie 1993, 28-30.

³⁰ Več o tem glej Cohen, Varat 1993, 204-205.

³¹ Prvi odstavek 163. člena slovenske ustave določa, da je Ustavno sodišče sestavljeno iz devetih sodnikov.

Ex ante (samo)omejevanje sodišča

Za drugo skupino sredstev je značilno, da se lahko uporabi pred sprejetjem odločbe ustavnega sodišča. Gre predvsem za različne doktrine o interpretaciji ustave oziroma zakonov, ki jih uporablja sodišče zato, da bi zožilo svojo pristojnost (t.i. sodna samo-omejitev oz. "judicial self-restraint"). Tu je pomebno, da se sodišče samo zaveda, da ni dobro, če so njegove odločitve preveč politične in si zato pomaga z različnimi sredstvi pravne razlage, ki na določenih področjih omejujejo pristojnosti sodišča, kar posledično zmanjšuje verjetnost, da bo sodišče odločalo po političnih kriterijih. Če prva skupina sredstev predstavlja različne oblike zunanjega, ex post pritiska na ustavno sodišče, gre pri drugi skupini sredstev za ex ante odločitev sodišča, da o določeni zadevi ne bo odločalo - t.i. "odločanje o neodločanju".³²

Doktrina političnih vprašanj

Najbolj znana je doktrina političnih vprašanj.³³ Gre za sodno oblikovano doktrino, s katero sodišče postavi kriterije, na podlagi katerih presoja ali gre za "politično zadevo", in če ugotovi, da obravnavana zadeva predstavlja politično vprašanje, sodišče o zadevi ne odloča in jo bodisi vrne zakonodajalcu ali drugemu predlagatelju ustavnega spora. Doktrino političnih vprašanj uporabljajo tako ameriško vrhovno sodišče kot tudi pomembnejša evropska ustavna sodišča.³⁴ Najpomembnje pri doktrini političnih vprašanj je, da sodišče vnaprej oblikuje določene standarde, po katerih potem presoja, ali je neka zadeva preveč politična in zato tudi neprimerna za sodno odločanje.

Ameriško vrhovno sodišče je takšne standarde najbolj jasno artikuliralo v zadevi Baker v. Carr (1962)³⁵. Sodnik Brennan, avtor odločbe, je opredelil šest glavnih elementov te doktrine. Za "politično zadevo" gre:

- če ustava jasno poverja določeno pristojnost drugi veji oblasti,
- če ni primernih sodnih standardov za sodno odločitev v takšni zadevi,
- če zadeva terja nujno uporabo takojšnje politične presoje, ki očitno spada v domeno nesodne diskrecije,
- če sodišče ne more odločiti o zadevi, ne da bi istočasno izkazovalo nespoštovanje do ostalih vej oblasti,
- če gre za močno ("nenavadno") potrebo po spoštovanju obstoječe politične odločitve,
- če grozi potencialna "osramotitev" oblasti z večjim številom odločitev (različnih vej oblasti) o isti zadevi.

Če sodišče ugotovi, da je v zadevi, ki jo presoja, prisoten kateri od navedenih elementov, zavrne odločanje o takšni zadevi. Doktrina političnih vprašanj se uporablja potem, ko sodišče določeno zadevo že sprejme v obravnavo in jo zato

³² Več o tem glej Holmes 1988.

³³ Več o tej doktrini glej Henkin 1976; Tribe 1988, 96-107; o njenem pomenu za domačo prakso glej Bugarič 1995.

³⁴ Več o uporabi te doktrine v Nemčiji glej Klein 1966; in Currie 1993, 170-171.

³⁵ 369 U.S. 186 (1962).

ne smemo mešati z inštitutom "writ of certiorari", ki predstavlja posebno diskrecijsko pravico Vrhovnega sodišča, da izbira zadeve, o katerih bo odločalo.³⁶ Kot vemo, ameriško Vrhovno sodišče v enem letu odloča največ o 150 do 200 skrbno izbranih primerih. Doktrina političnih vprašanj se uporabi šele potem, ko sodišče opravi selekcijo primerov, o katerih bo odločalo. Zaradi tega uporaba te doktrine ni preveč pogosta in jo sodišče uporablja samo v tistih primerih, ko meni, da je soočeno z očitnimi političnimi vprašanji.³⁷

Domače ustavno sodišče dosedaj še ni izrecno uporabilo doktrine političnih vprašanj. Različni sodniki pa so že v večjem številu zadev, posredno ali izrecno, v svojih ločenih mnenjih predlagali uporabo te doktrine.³⁸ Doktrino je v večjem številu primerov uporabilo tudi nemško ustavno sodišče.³⁹ Doktrina ima pomembno vlogo tudi v jurisprudenci nekaterih ustavnih sodišč v srednji in vzhodni Evropi, kjer se sodniki vse bolj zavedajo pomena omenjene doktrine za legitimnost delovanja ustavnega sodstva.

Čeprav standardi doktrine političnih vprašanj niso matematične formule, menim, da sodišču omogočajo dovolj natančne kriterije za zavračanje odločanja o tistih zadevah, ki so po svoji vsebini tako izrazito politične, da o njih ni mogoča nepristranska in nevtralna sodna presoja. Ker gre pri doktrini političnih vprašanj za samoomejitev sodišča in ne za kakšne standarde, ki bi bili neodvisni od sodišča

³⁶ Več o tem glej Gunther 1991, 60-64.

³⁷ V odgovoru na mojo kritiko njegovega mnenja v referendumski zadevi (Bugarič 1996, 29), mi sodnik Krivic očita (Krivic 1996, 28-29), da v našem pravnem prostoru "sadm ameriške rastline", ki naj ne bi bile primerne za naša tla. Sodnik Krivic ima v mislih predvsem doktrino političnih vprašanj, za katero pravi, da pri nas ne pride v poštev, ker naj bi domače sodišče bilo dolžno obravnavati vse zadeve, ki so mu predložene. Če pustim ob strani dejstvo, da sodnik Krivic očitno ni razumel sporočila moje kritike odločbe Ustavnega sodišča o referendumskih iniciativah, kjer vprašanje doktrine političnih vprašanj sploh ni relevantno, lahko povem predvsem to, da sodnik Krivic očitno ne loči med doktrino političnih vprašanj in opisanim diskrecijskim sredstvom "writ of certiorari". Če bi jo razumel, potem bi dojel, da doktrina političnih vprašanj ni nikakršen tujek v Evropi, saj jo uporablja tudi nemško Ustavno sodišče, na katerega se sodnik Krivic tako zelo rad sklicuje. Currie natančno navaja primere, ko je nemško sodišče uporabilo to doktrino (Currie 1993, 170-171, op. 349). Drugič, Krivicevo poznavanje primerjalnega prava je tudi drugače očitno zelo šibko, saj se sprašuje o "združljivosti" nekaterih najupliniteljnih pravnih teorij, napisanih s strani ameriških avtorjev kot sta Unger in Sunstein, z našo pravno ureditvijo. Če bi sodnik Krivic bolje poznal primerjalno pravo, bi lahko vedel, da gre za najupliniteljnejše svetovne teoretike, ki jih vsi vidnejši evropski teoretiki omenjajo in jim tudi priznavajo pomembno vlogo pri razpravah o evropskem pravu. Vodilni evropski filozof Habermas (Habermas 1996) napiše celo knjigo o pravu in pravni teoriji, kjer ničkolikokrat obravnavava argumente navedenih avtorjev, in izrecno poudari, da so več kot samo relevantni za evropski pravni prostor, sodnik Krivic pa bi rad slovenski javnosti povedal, da teoretiki Ungerejevega in Sunsteinovega kova niso relevantni za Slovenijo (sic)! Poleg tega me še obdoli, da "prodajam dezinformacije" glede določenih oblik neposredne demokracije. O tem si sodnik Krivic lahko več prebere v eni najboljših primerjalnih študij o neposredni demokraciji (Butler, Ranney 1994, 32-33), ki navaja točne primere uporabe inštitutov, ki jih opisujem. Ker sodnik Krivic zaključí svoji članek z "nasvetom", da naj preberem "še kakšno dodatno knjigo" o omenjenih problemih, bi mu rad odgovoril, da naj sodnik Krivic čimprej obišče kakšno večjo in bolje opremljeno univerzitetno knjižnico, bodisi v ZDA bodisi v Evropi, kjer se bo lahko prepričal, da je o zadevah o katerih polemizira, napisanih že veliko razprav, ki jih sodnik Krivic očitno še ni imel priložnost prebrati.

³⁸ Glej Bugarič 1995.

³⁹ Glej Currie 1993.

samega, je toliko bolj pomembno, kako načelno je sodišče pri spoštovanju postavljenih standardov. Sprejetje te doktrine s strani domačega ustavnega sodišča bi prakso le tega približalo sodobnim evropskim trendom in kar je najpomembnejše, sodišču samemu bi omogočilo, da se izogne odločanju o najbolj delikatnih političnih vprašanjih, kar bi posledično povečalo legitimnost odločitev sodišča v očeh demokratične javnosti.

Poleg doktrine političnih vprašanj obstaja še cel niz podobnih sodno izoblikovanih doktrin, katerih glavni namen je preprečevanje odločanja o zadevah, ki po svoji vsebini niso "primerne" za sodno odločanje. Skupno ime za te doktrine je "nonjusticiability" doktrine. Najbolj znana je "case and controversy" doktrina⁴¹, po kateri sodišča odločajo samo o konkretnih primerih, zrelih⁴² za sodno reševanje, in ne o abstraktnih pravnih vprašanjih. Ameriško vrhovno sodišče je zelo dosledno pri spoštovanju te doktrine in vztrajno zavrača odločanje o takoimenovanih "ideoloških" oziroma abstraktnih sporih, kjer sporna zadeva ni dovolj konkretno opredeljena za sodno odločanje.

Evropska ustavna sodišča imajo nekoliko drugače urejeno pristojnost in v številnih ureditvah najdemo pristojnost sodišča, da odloča o abstraktnih pravnih vprašanjih. V ameriški sodni praksi bi takšno odločanje bilo označeno kot dajanje načelnih mnenj oz. "advisory opinions", kar ni v skladu z prej opisano ustavno doktrino "case and controversy".

Vendar tudi v Evropi lahko opazimo zelo velike spremembe na tem področju.⁴³ Za nemško ustavno sodišče je npr. značilno, da se vse bolj izogiba odločanju o abstraktnih pravnih vprašanjih in raje odloča o konkretnih sporih, kar ustavnosodno presojo vse bolj spreminja v klasično sodno dejavnost in istočasno zmanjšuje verjetnost političnega odločanja sodišča, ki je, kot sem že omenil, pri abstraktnih pravnih vprašanjih najbolj pogosto.⁴⁴ Vse bolj pomemben postaja inštitut ustavne pritožbe, ki je namenjen konkretnemu varstvu človekovih pravic. V teh primerih sodišča odločajo o povsem konkretnih primerih kršitev človekovih pravic, zaradi česar je tudi samo odločanje na tem področju vse bolj podobno ameriški "case and controversy" doktrini, ki kot "prave" ustavne spore priznava samo konkretne

⁴¹ "Case and controversy" doktrina vključuje tudi doktrino o zrelosti spora ("ripeness") in o aktualnosti spora ("mootness"). V prvem primeru sodišče odloča le takrat, ko je sporno razmerje dovolj zrelo, da sodišče lahko o njem odloča. Če ugotovi nasprotno, sodišče lahko zadevo bodisi zavrne ali tudi počaka, da "dozori" za sodno odločanje. Pri doktrini "mootness" pa gre za vprašanje aktualnosti spora: ali npr. sporno pravno dejstvo sploh še obstaja. Če ne, potem sodišče spor označi za "moot" in o njem ne odloča. Več o teh doktrinah glej Tribe 1988, 73-96.

⁴² O nemškem razvoju glej Schlink 1993, 711-736.

⁴³ Glej Meny 1993, 359-372.

sodne spore.⁴⁵ Tudi madžarsko ustavno sodišče je pomembno omejilo svojo abstraktno pristojnost in v zadnjih dveh letih zelo nerado odloča o abstraktnih pravnih vprašanjih.

Tu kaže omeniti, da so številne države v srednji in vzhodni Evropi z dokaj čudno ureditvijo pravice iniciative ustavnega spora same veliko prispevale k temu, da so ustavna sodišča preobremenjena z različnimi političnimi in drugimi abstraktnimi zadevami, ki po svoji vsebini spadajo prej v pristojnost zakonodajalca kot pa sodišča.⁴⁶ V določbah o pristojnosti sprožanja ustavnih sporov namreč velikokrat zasledimo pravila, ki poslancem in nekaterim drugim političnim organom zelo olajšujejo možnost sprožanja ustavnih sporov. Enako velja tudi za druge politične organe. Ti so velikokrat postavljeni celo v privilegiran položaj vis-a-vis navadnih državljanov in imajo "močnejšo" pravico do sprožanja sporov, saj jim ni potrebno izkazovati pravnega interesa, ki se zahteva za "navadne" pobudnike ustavnega spora.⁴⁷ Menim, da bi glede pravice sprožanja sporov morali veljati za vse enaki pogoji oziroma standardi; tudi poslanci in ostali predlagatelji ustavnega spora bi morali izkazati povsem določen in dovolj konkreten ("case and controversy") pravni interes, kar bi pomenilo občutno zmanjšanje različnih abstraktnih sporov, s katerimi poslanci politične zadeve samo prelagajo na ustavno sodišče. Doktrina pravnega interesa, ki od iniciatorja spora terja, da pred sprožitvijo spora izkaže dovolj konkreten in dovolj jasno artikuliran pravni interes, bi morala veljati za vse iniciatorje ustavnih sporov, od vlade do navadnih državljanov. Znano je, da sodišča preko te doktrine pomembno vplivajo na sodno politiko izbiranja sporov, ki jih bodo obravnavala (Sunstein 1988). Dovolj natančna doktrina pravnega interesa lahko pomembno prispeva k preusmeritvi sodišč od abstraktnih k konkretnim sporom. Domače ustavno sodišče doktrino pravnega interesa že uporablja.⁴⁸ Kar bi kazalo spremeniti je krog subjektov, na katere se ta doktrina nanaša. Kot sem že omenil, bi ta doktrina morala veljati tudi za poslance, izvršilno oblast in vse druge "privilegirane" predlagatelje ustavnega spora.

⁴⁵ Več o tem trendu glej Bugarič 1994. Slovensko ustavno sodišče ustavnim pritožbam namenja precej pozornosti. Za razliko od nekaterih drugih srednje in vzhodnoevropskih ustavnih sodišč, ki tega inštituta sploh še ne poznajo, oziroma nimajo zadovoljivo urejene pravice posameznika, da direktno vlaga svoje pritožbe na ustavna sodišča (npr. Bolgarija, Romunija in deloma Rusija), je domača ureditev na tem področju zadovoljiva. Slovensko ustavno sodišče ima pri ustavni pritožbi mogoče celo preširoko pristojnost, saj lahko posamičen pravni akt, s katerim je bila kršena ustavna pravica, ne samo razveljavi, ampak tudi nadomesti s svojo odločbo. Takšne pristojnosti nima nobeno drugo zahodnoevropsko ustavno sodišče (Bugarič 1994, 46). Ureja jo 160. člen Zakona o ustavnem sodišču. Takšna ureditev je sporna predvsem z vidika možnih konfliktov med sodiščem in drugimi organi, namesto katerih sodišče sprejme posamičen akt. V mislih imam predvsem druga redna sodišča in upravne organe. Zelo znan "sporen" primer je odločitev sodišča o razveljavitvi odločitve sodnega sveta o kandidaturi sodnice za sodniško funkcijo in nadomestitev odločitve sodnega sveta z lastno odločbo.

⁴⁶ Več o tem glej Schwaritz 1993, 29-30.

⁴⁷ Glej 23. člen Zakona o ustavnem sodišču (Ur.l. RS, št.15/94), ki loči med predlagatelji in pobudniki ustavnega spora. V prvo kategorijo sodijo državni zbor, najmanj tretjina poslancev državnega zbora, državni svet, vlada, sodišče, državni tožilec, Banka Slovenije, Računsko sodišče, varuh človekovih pravic, predstaviški organi lokalnih skupnosti in reprezentativni sindikati. Državljanji so lahko le pobudniki in morajo pred sporom izkazati pravni interes.

⁴⁸ Več o tem glej Bugarič 1995, 54-59.

Naj še omenim, da je v praksi ameriškega in nekaterih zahodnoevropskih sodišč mogoče zelo pogosto zaslediti primere, ko sodišča zavračajo odločanje določenih primerov, ki naj bi bili po svoji vsebini, predvsem zaradi svoje kompleksnosti, neprimerni za sodno odločanje.⁴⁷ Kot poudarjajo različni avtorji, sodišča nimajo ne demokratične legitimnosti ne praktične in kognitivne sposobnosti za odločanje o sistemski strukturalni regulaciji. Sem spada npr. ekonomska regulativa, pri kateri tako ameriško kot nemško ustavno sodišče zakonodajalcu ponavadi dopuščata večjo mero svobode kot pri večini drugih področij in zato vanjo zelo poredkoma posegata. Nemško ustavno sodišče je v najpomembnejši odločitvi o tej problematiki zapisalo, da v moderni liberalni državi vedno obstajajo različni pogledi na vsebino ekonomske in socialne politike in je zato pri teh vprašanih vedno nujen politični kompromis, ki ga ni mogoče presojati le z uporabo "ozke" pravne logike.⁴⁸ Razmišljanje nemškega sodišča je zelo podobno ameriškemu, ki je po krizi v 30 letih tega stoletja, ko je razveljavljalo številne ekonomske zakone in se pri tem vedno sklicevalo na logiko "klasičnih ustavnih pravic",⁴⁹ spremenilo svoje mnenje in zapisalo, da ni naloga sodišča, da uzakoni določeno ekonomsko teorijo, bodisi paternalizem ali prosti trg, saj je ustava narejena za ljudi z različnimi pogledi na ekonomsko teorijo.⁵⁰ S temi besedami sodnika Holmesa je sodišče prekinilo obdobje takoimenovanega "lochnerizma" in ekonomski regulaciji vse do danes pustilo bolj ali manj proste roke.⁵¹

Takšno prakso bi morala upoštevati tudi ustavna sodišča v srednji in vzhodni Evropi, ki prepogosto razsojajo o zelo kompleksnih in obsežnih ekonomskih reformah. Obsežne strukturne ekonomske reforme se na dajo vkleniti v togo logiko ustavnih pravic, ampak terjajo dosti bolj fleksibilen in policentričen pristop.⁵²

Stil pravne argumentacije

Nič manj pomembno sredstvo za omejevanje pristojnosti ustavnih sodišč je način pravne argumentacije, ki ga sodišča uporabljajo. Kot sem že uvodoma omenil, ustavna sodišča pri svojem odločanju zelo pogosto uporabljajo splošne pravne doktrine, koncepte in teorije. Po eni strani je takšen pristop razumljiv, saj ustava, če hoče ostati ustava in ne programski dokument, ne more urejati vseh vidikov

⁴⁷ Rosenberg je napisal odlično knjigo, kjer dokazuje, da sodišča ne morejo biti glavni agent strukturnih družbenih sprememb. Glej Rosenberg 1993.

⁴⁸ Glej Ogus 1990, 137.

⁴⁹ Gre za obdobje znano kot "lochnerizem", imenovano po najbolj znanem primeru iz tega obdobja, v katerem je sodišče razveljavilo zakon o krajšem delovnem času, ker naj bi kršil pogodbeno svobodo. Lochnerizem je lep dokaz, kako sodišče lahko manipulirajo z uporabo splošnih pravnih doktrin in konceptov. Več o kritiki Lochnerizma glej Sunstein 1987.

⁵⁰ Gre za ločeno mnenje sodnika Holmesa, v katerem je ostro kritiziral odločitev sodišča v primeru Lochner v. New York, 198 U.S.45 (1905).

⁵¹ Več o odnosu ameriškega Vrhovnega sodišča do ekonomskih vprašanj, glej Easterbrook 1984.

⁵² Zelo znana je Fullerjeva distinkcija med bipolarnimi in policentričnimi spori. Prvi naj bi bili bolj primerni za pravno reševanje, ker jih lažje rešujemo z uporabo binarne, ali-ali, pravne logike. Policentrični problemi pa naj bi bili lažje rešljivi z uporabo instrumentalne racionalnosti, ki jo uporabljajo predvsem upravni in zakonodajni organi. Glej Fuller 1978.

družbenega življenja, kar posledično pomeni, da so sodniki tisti, ki morajo, preko interpretacije prava s pomočjo doktrin in konceptov, ustavo nenehno dopoljevati. Po drugi strani pa ima takšno početje tudi drugo, bolj problematično plat. Prav zgoraj opisana kritika formalizma in konceptualizma v pravu odkriva slabost in pomanjkljivost takšne pravne argumentacije, ki spregleduje spoznanje o alternativnih pluralizmih, vedno prisotnih pri oblikovanju pravnih konceptov in doktrin.

Pri svojem delu sodišče uporablja takoimenovano racionalizirajočo pravno analizo, ki je danes dominantna oblika pravne analize in argumentacije v svetu.⁵³ Racionalizirajoča pravna analiza utemeljuje pravno analizo kot kreativen proces odkrivanja racionalnih načel, ciljev (namenov) in politik, ki naj bi se skrivali za površjem pravnih materialov. Problem takšne analize je v tem, da ni jasno, kako se uporaba takšnega pristopa k pravni analizi lahko izogne izzivu ideje o alternativnih pluralizmih in o kontingentnosti v pravu.⁵⁴ Če so pravne doktrine in koncepti lahko opredeljivi na več alternativnih in pluralnih načinov, kako potem utemeljiti, da je ravno en in edini koncept in doktrina skladen z ustavo? Z drugimi besedami, kaj potemtakem legitimira odločitve ustavnega sodišča, ki so ponavadi odločitve za eno od možnih alternativnih oblik pravnih konceptov in doktrin. Ideja alternativnih pluralizmov kaže, da to zagotovo ni pravna znanost. Pluralnost pravnih konceptov namreč demistificira globoko vsajeno prepričanje, da obstaja "pravno znanstveni" način definiranja pravnih konceptov in doktrin. Gre za enega najtrdozratnejših mitov pravne teorije 19. stoletja, najbolj z akoreninjenjene v teoretičnem pristopu nemških pandektistov.⁵⁵ Ker obstaja več možnih načinov opredeljevanja pravnih konceptov, je odločanje ustavnega sodišča, v primerih ko gre za izbiro med različnimi koncepti in doktrinami, *politično odločanje*.

Ustavna sodišča odločajo o celi vrsti primerov, kjer pogosto uporabljajo kot odločilen argument različne pravne doktrine in koncepte kot so pravna država, socialna država, enakost, pravičnost etc. Glavni problem pri uporabi takšnih konceptov in doktrin je v njihovi vsebinski in pomenski pluralnosti. Spoznanje, ki izhaja iz ideje o alternativnih pluralizmih je, da je pravna analiza, kolikor se dotika pravnih struktur, po svoji naravi politično dejanje, saj vsakič ponovno rekonceptualizira institucionalno strukturo pravnega reda. Institucionalna imaginativnost in kreativnost sta zato sestavni in inherentni sestavini pravne analize.

Povedano zahteva rekonceptualizacijo odnosa med ustavnim sodiščem in državljani. Če so odločitve sodišča v številnih primerih politične narave, to pomeni, da sodišče opravlja oblast, ki mu ne pripada. Z zanikanjem političnega elementa pri svoji razsoji, sodišče pravne odločitve mistificira kot teoretično edino pravilna razumevanja problemov, ki so po svoji naravi izmikajo takšni *ex post facto* racionalizaciji. Kot sem že omenil, je tu ključno spoznanje sodobne anti-necesitarne teorije⁵⁶, da pojmi in koncepti kot so demokracija, trg, pravna država, človekove pravice, nimajo neke nujne ali logične globoke strukture. Ravno nasprotno, saj omenjena teorija razkriva, da obstaja več možnih načinov defini-

⁵³ Gre za Ungerjevo definicijo. Več glej Unger 1996a, 36-37.

⁵⁴ Idejo o kontingentnosti v pravu je najbolj razvil Unger. Glej Unger 1996a, 6-18.

⁵⁵ Glej Unger 1996b, 10.

⁵⁶ Glej predvsem Rorty 1989 in Unger 1987.

ranja in razumevanja naštetih pojmov in pravnih struktur. S tem, ko jim nadenemo teoretično fasado, v bistvu zanikamo pluralnost njihovih oblik in zanikamo prisotnost političnega momenta pri odločanju sodišča.

Demokratičen antipod takšnega, pretirano konceptualnega pristopa k pravu, je pragmatičen in na analogiji, kot temeljni metodi pravne interpretacije, utemeljen način odločanja pravnih problemov.⁵⁷ Takšen, teoretično nepretenciozen pristop priznava kontingentno naravo pravnih struktur in s tem omogoča rekonceptualizacijo odnosa med sodstvom in demokratično javnostjo. Ker je pravo bistveno manj konceptualno kot nas pravna teorija uči, je potrebno pravno razlago demokratizirati. To pa lahko dosežemo samo tako, da zmanjšamo monopol pravnikov pri razlagi prava in s tem, da demokratično javnost bolj aktivno vključimo v proces interpretacije prava. Kot pravi Unger, sodstvo naj bi postalo predvsem partner in "tehnični" asistent demokratične javnosti pri razlagi prava, kar istočasno pomeni, da bi s tem izgubilo svoj privilegirani položaj vrhovnega interpreta prava.

Ena od posledic pragmatične razlage prava bi bila v vzpostavitvi dialoga med sodstvom in demokratično javnostjo. Sodstvo bi pri pragmatičnem reševanju sporov bilo bolj izpostavljeno demokratičnemu pritisku, saj bi svoje odločitve moralo naslavljal predvsem na državljane, na njihove ideale in interese, in manj na *kvazi-teoretične koncepte in doktrine*. Morebitni napačnosti odločitev sodišča bi tako hitreje in lažje sledil odgovor demokratične javnosti, kar bi verjetno prisililo sodstvo, da še enkrat pretehta lastno odločitev. Kumulativna posledica opisane prerazporeditve vlog in načina pravne razlage bi bila večja demokratičnost pravnega diskurza. Ideja demokracija bi tako postala vodilno tehnično pomagalo pri razlagi prava.

Primer takšne demokratično naravnane pravne interpretacije so vse tiste odločbe sodišč, kjer le ta pri svoji razlagi upoštevajo tudi splošno mnenje demokratične javnosti. Dober primer so odločbe nemškega in ameriškega sodišča o pravici do abortusa.⁵⁸ Obe sodišči sta se izognili povsem neproduktivni konceptualni razpravi o tem ali je zarodek "pravna oseba" oziroma "živo bitje" ali ne⁵⁹, in sta pri svojih odločitvah izhajali iz veliko bolj pragmatičnega tehtanja pravic nosečnice na eni strani, pravic samih zarodkov na drugi strani, oziroma v jeziku nemškega sodišča, pravice oziroma dolžnosti države, da varuje dostojanstvo človekovega življenja, in pričakovanji demokratične javnosti, ki jih tudi ni mogoče povsem obiti, na tretji strani. Z drugimi besedami, sodišča so iskala ravnovesje med določenimi ustavnimi pravicami in načeli in pričakovanji demokratične javnosti in zato v odločitvi večji del namenila vprašanju, zakaj je predlagana odločitev dobra tako za nosečnice, zarodek in družbo kot celoto in se izognila brezplodni konceptualni pravni metafiziki. S takšno demokratizirano argumentacijo so se sodišča

⁵⁷ Glej Sunstein 1996, 62-100.

⁵⁸ Več o tem glej Neuman 1995, 273-314.

⁵⁹ Na neproduktivnost takšne razprave je lepo opozoril sodnik Blackmun v zadevi *Roe v. Wade*, kjer je zapisal, da različne religije in drugi pogledi na svet, različno obravnavajo vprašanje začetka življenja. *Roe v. Wade*, 410 U.S. 113 (1973). Zanimivo razpravo o odnosu različnih religij in drugih svetoenih nazorov na vprašanje začetka življenja in njihovih pravnih implikacijah sta napisala Dworkin in Tribe. Glej Dworkin 1993, 35-50; Tribe 1990, 52-76.

izognila izključujoči logiki pravnih konceptov oziroma doktrin, ki bi recimo določale, da se življenje začne z rojstvom in je nedotakljivo in da je zato vsak poseg v zarodek protiustaven. Takšen koncept bi bil nesprejemljiv za vse tiste, ki se ne strinjajo s tem, da se življenje prične ob rojstvu, in za tiste, ki menijo, da je tu primarna pravica žensk o svobodnem odločanju o lastnem življenju. Zato je bolje, če sodišča pri svojih odločitvah uporabljajo opisano demokratično metodo razlage, kjer upoštevajo tudi mnenje demokratične javnosti. Na podoben način bi sodišča lahko demokratizirala svojo odločanje tudi o drugih aktualnih in kompleksnih problemih kot so vprašanja denacionalizacije, privatizacije etc.

Zaključek: "demokracija v pravu" namesto "pravnega imperija"

Pravni sistemi poznajo različne oblike pravnih sredstev, s katerimi lahko zakonodajec, državljani ali sodišča sama povsem legitimno omejujejo pristojnost in s tem tudi politično moč ustavnih sodišč. Njihova skupna značilnost je, da pomembno prispevajo k demokratizaciji pravnega diskurza. Ustavnim sodiščem omejujejo možnost, da bi postala edini in zadnji orakelj pravne "resnice". Zmotno je mnenje vseh tistih, ki pravo prikazujejo kot privilegirano domeno pravnikov, ki nima veliko skupnega s političnim življenjem družbe kot celote. Eden vodilnih pravnih teoretikov v svetu, Dworkin, rad govori o "pravnem imperiju" in njegovi logiki. Tej sliki prava mora vsak demokrat, pravnik ali nepravnik, postaviti nasprotno sliko prava kot sestavnega dela demokracije, prava kot sestavnega dela splošnega demokratičnega diskurza v družbi. Pravo mora v demokraciji iskati predvsem svojega zaveznika in ne sovražnika.

LITERATURA

- Ackerman, Bruce. 1991. *We the People (1): Foundations*. Cambridge. Harvard University Press.
- Bickel, Alexander. 1962. *The Least Dangerous Branch: The Supreme Court at the Bar of Politics*. New Haven, London. Yale University Press.
- Bugarič, Bojan. 1994. Sodna presoja ustavnosti v ZDA in Evropi: med pragmatizmom (realizmom) in ideologijo, Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete Univerze v Ljubljani, str.35-52.
- Bugarič, Bojan. 1995. Ustavno sodstvo in (ali) parlamentarna demokracija: o doktrinah pravnega interesa in političnih vprašanj. Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete Univerze v Ljubljani, LV.letnik, str.43-64.
- Bugarič, Bojan. 1996. Zakaj je pravni dogmatizem nedemokratičen, Delo, sobotna priloga, 20.julij1996.
- Bugarič, Bojan. 1997. *Constitutional Courts: Between Adjudication and Politics*, tekst predavanja na Harvard Law School, 3.12.1997, neobjavljen.
- Butler, David, Ranney, Austin, ur. 1994. *Referendums around the World: The Growing Use of Direct Democracy*. Washington, D.C. The AEI Press.

- Cerar, Miro. 1977a. Slovensko ustavno sodišče-med pravom in politiko. *Teorija in praksa*, let.34, 6/1997, str.953-968.
- Cerar, Miro. 1997b. Relativizem ustavnega sodišča. *Razgledi*, št.12, 11.6. 1997.
- Cohen William, Varat, Jonathan. 1993. *Constitutional Law: Cases and Materials*, 9th Edition. Westbury, New York. The Foundation Press.
- Currie, David. 1993. *The Constitution of the Federal Republic of Germany*. Chicago, London. University of Chicago Press.
- Dahl, Robert. 1957. Decision-Making in a Democracy: The Supreme Court as a National Policy-Maker, *Journal of Public Law*, vol.6, 279-295.
- Dietze, Gottfried. 1957. Judicial Review in Europe, *Michigan Law Review*, vol.55, str.539-544.
- Dworkin, Ronald. 1993. *Life's Dominion: An Argument About Abortion, Euthanasia, and Individual Freedom*. New York. Alfred Knopf.
- Easterbrook, Frank. 1984. Foreword: The Court and the Economic System, *Harvard Law Review*, vol.98, str.4-60.
- Eskridge, William. 1991. Overriding Supreme Court Statutory Interpretation Decisions. *The Yale Law Journal*, vol.101, str. 331-455.
- Fuller, Lon. 1978. The Forms and Limits of Adjudication, *Harvard Law Review*, vol.92, str. 353-409.
- Gunther, Gerald. 1991. *Constitutional Law: Twelfth Edition*. Westbury, New York. The Foundation Press.
- Habermas, Jurgen. 1996. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge. The MIT Press.
- Henkin, Louis. 1976. Is There a "Political Question" Doctrine?, *The Yale Law Journal*, vol. 85, str. 597.
- Hogg, Peter. 1992. *Constitutional Law of Canada: Third Edition*. Ontario. Carswel.
- Holmes, Stephen. 1988. *Gag Rules or the Politics of Omission, v J.Elster, R.Slagstad, ur., Constitutionalism and Democracy*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Holmes, Stephen. 1993. Back to the Drawing Board. *East European Constitutional Review*, Winter 1993, str.21-25.
- Holmes, Stephen. 1995. Conceptions of Democracy in the Draft Constitutions of Post-Communist Countries, v B.Crawford, ur., *Markets, States, and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transformation*. Boulder. Westview Press.
- Holmes, Stephen, Sunstein, Cass. 1995. *The Politics of Constitutional Revision in Eastern Europe, v Levinson, Sanford, ur., Responding to Imperfection: The Theory and Practice of Constitutional Amendment*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Horwitz, Morton. 1992. *The Transformation of the American Law, 1870-1960: The Crisis of Legal Orthodoxy*. New York, Oxford. Oxford University Press.
- Klein, Friedrich. 1966. *Bundesverfassungsgericht und richterliche Beurteilung politischer Fragen*, 10.
- Krivic, Matevž. 1996. Varljiv nadomestek zakonodajnega referenduma: Okrasne buče, krompir in ustava, *Delo, sobotna priloga*, 27.julij, 1996.
- Lukšič, Igor. 1997. Političnost ustavnega odločanja. *Teorija in praksa*, let.34, 6/1997, str.982-1000.
- Meny, Yves, with Knapp, Andrew. 1990. *Government and Politics in Western Europe: Britain, France, Italy, Germany*. Oxford. Oxford University Press.
- Miller, Arthur, Howell, Ronald. 1960. The Myth of Neutrality in Constitutional Adjudication, *The University of Chicago Law Review*, vol.27, str. 661-695.
- Neuman, Gerald. 1995. Casey in the Mirror: Abortion, Abuse and the Right to Protection in the United States and Germany. *American Journal of Comparative Law*, vol.XLIII, Spring, str. 273-314.

- Ogus, Anthony. 1990. Property Rights and Freedom of Economic Activity, v Henkin, Louis, Rosenthal, Albert, ur., *Constitutionalism and Rights: The Influence of the United States Constitution Abroad*. New York. Columbia University Press.
- Paczolay, Peter. 1992. Judicial Review of the Compensation Law in Hungary. *Michigan Journal of International Law*, vol.13, str. 401-413.
- Posner, Richard. 1983. The Meaning of Judicial Self-Restraint. *Indiana Law Journal*, vol.59, 1-24.
- Rorty, Richard. 1989. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Rosenberg, Gerald. 1993. *The Hollow Hope: Can Courts Bring About Social Change*. Chicago. University of Chicago Press.
- Roundtable: Redesigning the Russian Court. 1994. *East European Constitutional Review*, Summer/Fall 1994, str. 72-85.
- Schlink, Bernhard. 1993. German Constitutional Culture in Transition, *Cardozo Law Review*, vol.14, str. 711-736.
- Schwartz, Herman. 1993. The New Courts: An Overview. *East European Constitutional Review*, vol.2., Spring 1993, str. 28-32.
- Sullivan, Kathleen. 1995. Constitutional Amendments. *The American Prospect*, no. 23 (Fall 1995), str. 20-27.
- Sunstein, Cass. 1987. Lochner's Legacy. *Columbia Law Review*, vol. 87, str. 873-919.
- Sunstein, Cass. 1988. Standing and the Privatization of Public Law, *Columbia Law Review*, vol. 88, str. 1432-1481.
- Sunstein, Cass. 1996. *Legal Reasoning and Political Conflict*. New York, Oxford. Oxford University Press.
- Sunstein, Cass. 1997. The Legitimacy of Constitutional Courts: Notes on Theory and Practice. *East European Constitutional Review*, Winter 1997, vol. 6, str. 61-63.
- Tribe, Laurence. 1980. The Puzzling Persistence of Process-Based Constitutional Theories, *The Yale Law Journal*, vol. 89, str. 1063-1080.
- Tribe, Laurence. 1988. *American Constitutional Law: Second Edition*. Mineola, New York. The Foundation Press.
- Tribe, Laurence. 1990. *Abortion: The Clash of Absolutes*. New York, London. W. W. Norton & Company.
- Tushnet, Mark. 1995. Policy Distortion and Democratic Debilitation: Comparative Illumination of the Countermajoritarian Difficulty, *Michigan Law Review*, vol.94, str.245-301
- Unger, Roberto. 1987. *False Necessity: Anti-Necessitarian Social Theory in the Service of Radical Democracy*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Unger, Roberto. 1996a. *What Should Legal Analysis Become?*. New York, London. Verso.
- Unger, Roberto. 1996b. Legal Analysis as Institutional Imagination. *Modern Law Review*, vol. 59, str. 1-23.
- Weiler, Paul. 1984. Rights and Judges in a Democracy: A New Canadian Version. *Journal of Law Reform*, vol. 18, 51.

OBLIKOVANJE IN RAZUMEVANJE POJMA
JAVNOST V SLOVENSKEM KNJIŽNEM JEZIKU

Povzetek. V prispevku smo skušali slediti razvoju besede *javnost* v slovenščini, in sicer od druge polovice 19. stoletja do današnje rabe v družboslovju. Prevzeta iz srbohrvaščine zaradi potrebe po abstraktnem poimenovanju, ki ga je povzročila intelektualizacija življenja v drugi polovici 19. stoletja (in se ji je razvijajoči se slovenski knjižni jezik moral prilagoditi), se je do konca II. svetovne vojne uporabljala predusem v 1. in 2. slovarkem pomenu (1 pripadniki družbenopolitične skupnosti zlasti v odnosu do kakega dogajanja ali stvari; 2. javno življenje, delovanje). Družbeno-politične spremembe po vojni so pogostnost besede povečale, in sicer zaradi poudarjanja javnosti kot odločilnega dejavnika pri kritiki in soodločanju o družbenih in političnih zadevah. Razvoj družboslovnih strok pa je v 90. letih povzročil spremembo v slovnični rabi besede, iz neštevnega samostalnica je nastal števeni, beseda se torej uporablja tudi v množini kot kazalnik nehomogene javnosti (v strokah se tako govori o javnostih, predusem v zvezi z odnosi z javnostmi, ki je slovenski strokovni izraz za angleško zvezo *Public Relations*). V komunikologiji pa se je pojavilo tudi razmišljanje o njeni (za terminološko rabo neidealni) večpomenski rabi. Stroka je eno izmed pomenskih razsežnosti poimenovala z *javna sfera* in pozna tudi *javno mnenje*, težave pa za strokovno rabo povzročata druga dva pomena. Čeprav sta v sobesedilu nezamenljiva, si komunikološka stroka prizadeva za novo poimenovanje enega izmed pomenov, saj ji sedanje stanje povzroča težave pri prevajanju iz angleščine. To možnost daje stroki institucija terminološkega dogovora.

Ključni pojmi: beseda *javnost/javen*, zgodovinski vidik, prevzemanje besed, poimenovanje potrebe, intelektualizacija knjižnega jezika, sodobna raba izraza *javnost* v družboslovju, terminološki dogovor.

V članku bomo prikazali, kdaj in zakaj se v slovenskem knjižnem jeziku pojavi ta beseda *javnost* in *javen*. Opozorili bomo na zanimiv pojav pri prevzemanju iz

* Mag. Monika Kalin Golob, asistentka na Fakulteti za družbene vede, Ljubljana.

slovanskih jezikov v drugi polovici 19. stoletja – vsestranski razvoj družbenega življenja in strok v tem obdobju je vplival na razvoj jezika, ki se je moral prilagajati poimenovalnim potrebam. Pot besede *javnost* bomo spremljali vse do njene rabe v sodobnih družboslovnih strokah, ki so ji zaradi potrebe po natančnem poimenovanju spremenile slovnične lastnosti (neštevni samostalniki so stroke začele uporabljati kot števni, tako da npr. poznamo zvezo *odnosi z javnostmi* (za angleški strokovni izraz Public Relations – PR).

Sodobna raba in pomen

Beseda *javnost* ima po Slovarju slovenskega knjižnega jezika (SSKJ II, 212) tri pomene, prvega SSKJ razlaga kot: *pripadniki družbeno-politične skupnosti zlasti v odnosu do kakega dogajanja ali stvari*: javnost se je nad takim početjem zgražala; obveščati javnost o /.../. Prvi pomen ima še podpomen, ko se samostalnik *javnost* uporablja skupaj s prilastkom in po SSKJ pomeni *ljudi, ki se ukvarjajo s kako dejavnostjo ali se zanimajo zanjo*: želel je, da bi v reviji sodelovala naša glasbena javnost; uspeh košarkarjev je presenetil športno javnost. Drugi pomen je *javno življenje, delovanje* in se uporablja v zvezi s predlogoma *pred* in *v*: s pesmimi je stopil *pred* javnost; zaradi skromnosti ni silil *v* javnost; nastopati, oglašati se *v* javnosti /.../. Tretji pomen navaja SSKJ kot *značilnost, stanje javnega*: javnost poslovanja skladov / javnost prireditve / načelo, princip javnosti / bati se javnosti česa. Glede strokovnega izrazja navaja SSKJ v terminološkem gnezdu le šolsko: *šola s pravico javnosti*.

Pridevnik *javen* ima štiri pomene in obsežnejše terminološko gnezdo:

1. *ki je v zvezi z družbeno skupnostjo in ne s posameznikom*: javni interesi; zadeva javnega pomena; skrbeti za javno blaginjo 2. *namenjen uporabi, koristi vseh ljudi, skupnosti*: javne dobrine; javne naprave / hoditi *v* javne lokale; javni park; skrbeti za red na javnih prostorih; javne ceste; javna knjižnica, tehtnica; javna dela; javno kopališče; javna prevozna sredstva 3. *ki se opravi tako, da se z njim javnost, ljudje lahko seznanijo*: pripravljati se na javen obračun; dati javen odgovor; javna obsodba, polemika /.../ 4. *nanašajoč se na družbenopolitično dejavnost, dogajanje*: javni delavec, funkcionar/ pripravljati se na javno delovanje; vključiti se *v* javno dogajanje. Terminološko gnezdo kaže na strokovno rabo pridevnika *javen* v ekonomiji (*javni kapital; javna družba; javna investicija; javna sredstva*), finančništvu (*javni kredit*); pravu (*javni organ; javni pravobranilec; javni red; javni tožilec; javna dajatev; javna listina; javna služba ...*), šolstvu (*javna šola*) in urbanistiki (*javne zgradbe*).

Zgodovinski pogled

Samostalnik *javnost* je v slovenščino prišel v drugi polovici 19. stoletja, v dobi poudarjanja slovanstva. Tako ima Janežičev nemško-slovenski slovar (1850) pri *oef-fentlich* navedena slovenska pridevnika *javen*, *očiten* in pri *Oeffentlichkeit* samo-

stalnika *javnost*, *očitnost*. Leto kasneje v slovensko-nemški izdaji tega slovarja (Janežič 1851) navaja za *javen* in *javnost* *öffentlich* in *Oeffentlichkeit*, pri *očiten* (*očit*) ima enako nemško ustreznico kot pri *javen*, vendar stojita pred njo pridevnika *offenbar* in *deutlich*, očitnost pa prevaja z *Oeffentlichkeit*. Zanimivo je, da je v predgovoru Janežič (1851) zapisal: "Naj je tu vsim *očitna* hvala izrečena." Danes bi na tem mestu stal pridevnik *javen*, Janežič pa je kljub temu, da postavlja v slovarju pridevnik *javen* pred *očiten*, v rabi dal prednost slovenskemu izrazu pred izposojenim. Slovenski izobraženci, predvsem pa jezikoslovci, slovaropisci in slovniciarji, so vedno vztrajali pri stališču, da ima slovenska beseda prednost pred tujo, od tod najbrž tudi Janežičeva izbira v Predgovoru.

Cigaletov Nemško-slovenski slovar (1860) pri *Oeffentlichkeit* navaja "očitost, očitnost, serb.: javnost, russ.: publičnost", pri pridevniku *oeffentlich* pa "očit, očitien, vpričo drugih, pričo ljudi /.../ serb., russ. u. poln. javni, auch publični", torej na prvem mestu slovensko ustreznico. Naslednji slovar, Janežičeva druga izdaja nemško-slovenskega slovarja (1867), v nasprotju s Cigaletom, ki na prvo mesto postavlja slovensko besedo, ohranja zaporedje iz prve izdaje: *Oeffentlichkeit* f.: "javnost, očitnost"; *oeffentlich*, adj. "javen, očitien, očit". Glede na slovarje lahko sklepamo, da sta samostalnika *javnost* in *očitnost* (ter pridevnika *javen* in *očiten*) sprva živela kot sinonima in da je jezikovnokulturno prizadevanje dajalo prednost slovenskima različicama, samostalniku *očitnost* in pridevniku *očiten*. Zgledi iz besedil pa kažejo, da *očitnost* ni nikoli prišla v splošno rabo, pridevnik *očiten/očit* pa je ob pomenu, ki ga ima nemški *offenbar*, nekaj časa sicer razširil svoj pomen tudi za nemški *öffentlich*, vendar je kmalu ta drugi/novi pomen prevzel izposojeni pridevnik *javen*.

Samostalnik *javnost* in pridevnik *javen* sta se pojavila v slovenskih časopisih pred l. 1850, našla sem ju v časopisu *Slovenija* 1849. leta (30. november, str. 381): "... vsa ta truma javnosti in mogočnega upliva se odtegne javnem življenju in delovanju ..." (poudarila M. K. G.). V prvem slovenskem političnem listu Naprej (1863) Levstik še navaja ob pridevniku *javen* (v pomenu *öffentlich*) dvojnico *očiten*: *javna* (*očitna*) *seja* (76); *javna* *nравnost* (*očitno lepo obnašanje*) (95) (Korošec 1981, 362), vendar se kasneje v prvem slovenskem dnevniku Slovenski narod (1868-1945) postopoma za pomen *öffentlich* uveljavlja pridevnik *javen* (*javna seja*).

V literaturi se *javnost* pojavlja vsaj od l. 1868: "Zato se ne smemo v *javnost* riníti." (Jurčič, Cvet in sad 1868, 108); "*Javnost* je velika dobrotā; ako časi malo rani, nosi tudi v sebi zdravilo." (Stritar, Literarni pogovori, Zvon 1870, 158); "Kdor se enkrat v *javnost* poda, terpeti mu je mnogo ..." (Stritar, Literarni pogovori, Zvon 1876, 15); "A požgali so nejberž ves literarni drobiž Preširnov, zabavljiice osobne in politične, katere večjidel niso bile nikoli namenjene *javnosti*, nego samo prijateljem v kerčmi." (Levec, Odlični pesniki in pisatelji, France Prešeren, Zvon 1879, 67). Njena raba narašča, kar se kaže tudi v časopisju tistega časa, saj se beseda pojavlja skoraj v vsaki številki, npr. "Pikanten dogodek se je te dni vršil tukaj, katerega tudi novine smejo prinesti, ker je uže *javen*." (Slovenski Narod, 6. 1. 1875, str. 2) ali "Cerkniški zastopnik pa, kateremu danes povem, da se ne bodem z njim nadalje v javnih listih prepiral ..." (Slovenski Narod, 6. 11. 1875, str. 3) (poudarila M. K. G.).

Pleteršnik v Slovensko-nemškem slovarju (1894/95) samostalnik *javnost* in pridevnik *javen* označuje kot novoknjižni besedi, pomenita pa mu isto kot nemško "Oeffentlichkeit" in "öffentlich". Pri očit Pleteršnik navaja "offenbar", pri očitni pa: 1. *in die Augen fallend, ansehnlich stattlich*: ni kaj očitni človek; 2. *öffentlich*: očitna izpoved; 3. *offenbar, unverkennbar, evident*; 4. *offen, anfrichtig*: očitno povedati. Vidimo, da je tretji pomen enak pomenu besede *očit* (offenbar), drugi pomen pa je enak pomenu *javen* (öffentlich). *Očitno* in *očitno* je potemtakem pomenilo nasprotje od skritega, danes je v knjižni rabi le še *očitni* in pomeni: 1. *razumljiv, pojmljiv brez dodatnih podatkov*: to je očitni dokaz /.../ 2. *lahko ugotovljiv, zaznaven*: očitna laž /.../ Tretji pomen pa SSKJ navaja s kvalifikatorjem zastarelo za današnji *javen* (zasliševali so ga pred vsemi in na očitnem kraju / očitna dražba). Prav zaradi konkretnosti (*kar je očitno, je na očeh, ni skrito*) besed *očitnost*, *očitni* je slovenščina potrebovala še izraz za abstraktno poimenovanje "öffentlich" in "öffentlichkeit".

Zanimiv zgled za rabo besed *javen* in *očitni*, *javnost* in *očitnost* ter *javno mnenje* in *javno življenje* v 2. polovici 19. stoletja najdemo v knjižici Časnikarstvo in naši časniki (1884), ki je ponatis podlistkov iz Slovenskega naroda. Njihov avtor je Janez Jesenko, zelo razgledan in dober poznavalec družbeno-političnih razmer tistega časa (Korošec 1976, 11) ter avtor številnih učbenikov (Prirodnoznanstveni zemljepis 1874, Mali občini zemljepis 1876, Občna zgodovina 1883 ...):

"Urednišče," je rekel jedenkrat glasoviti časnikar v Beči, "je prodajalnica, kjer se očitnost prodaja". (115) Ker prodaja očitnost ("publiciteto"), mari mu je pač malo ali navadno prav nič, kako se občinstvo po njegovem listu slepi in slepari. (116) Za denar so prodajali "očitnost". (127)

Posebno radi so poročali o vojskah in drugih zelo očitnih dogodkih, katerih višja gosposka nikakor zakriti ni mogla. Le polagoma so se privadili priobčevati uvodne članke in druge obširnejše sestavke, v katerih so državne razmere in druga važna javna vprašanja razpravljali. (119) Večkrat sem zadnja leta opazoval, kako je plačani ali najeti časopis očitno resnico zakrival ter na nje mesto neprestano postavljaj neresnico, laž, sleparijo. (205) Tej javnej nrevitosti pa kar v zobe bijejo omenjeni dopisi, polni osebnih umazanosti. To so res osebnosti, ki nimaajo s stvarjo, z javnostjo, z javnim političnim življenjem nikakoršne zaveze /.../ Drugače je z očitno sleparijo /.../, zato je kaj nespametno, da se slepar in volk silita v javno življenje ... (216, 217) Skoro brezizjemno so strahovite neumnosti, a očitne, žive priče ... (240)

... tem menj more /pisec podlistka/ naznaniti razne najetnike, ki so zadnjih 25 let v Avstriji javno mnenje delali in pačili in sploh motili. (139) Vladi je to posebej služilo, ker je v teh časopisih, na videz nezavisnih glasilih javnega mnenja, svoje namere in naredbe zagovarjala ... (142) Tako delajo ti pisarji novinarskega urada javno mnenje mej občinstvom, prav zaprav le širijo v svet vladno mnenje – a ker se ista stvar sto in stokrat po-

navlja in poudarja po raznih novinah /.../ mislijo nazadnje celo misleči ljudje /.../, da je to nepopačeno javno mnenje, da je to prava vox populi. (145) ... zavisne kovačnice brzojavnih poslanic delajo javno mnenje, pačijo naravno ljudske mnenje ... (198) Časopisi vodijo javno mnenje, imeli bi je voditi, a žalibog prepogostem časopisi tudi delajo javno mnenje. (200)

Kdor v javnosti išče časti in slave, kdor z javnim političnim delovanjem išče dobička, ta se ne more, ta se ne sme odtegniti javnemu presojanju. (154, 155)

Glede na navedene zglede lahko ugotovimo, da je Jesenko uporabljal besedo očitnost kot prevod za nemško *Publizität*, pridevnik *očiten* mu je nasprotje od skritega, torej ga uporablja v konkretnem smislu (*očitni dogodki, očitna resnica, očitne priče*; vsi pomeni ustrezajo današnjima 1. in 2. slovarskemu pomenu: 1. *razumljiv, pojmljiv brez dodatnih podatkov*: to je očitni dokaz, da smo imeli prav; očitni primer medsebojne nesloge; to je več kot očitno 2. *lahko ugotovljiv, zaznaven*: očitna laž; podobnost med njima je očitna; te stvari so še bolj očitne v drugi knjigi). Vse druge abstraktne pomene, ki jih je nekoč pridevnik *očiten* imel, Jesenko že poimenuje z *javen* in rabi še danes pogoste zveze, tudi terminologizirane: *javno mnenje, javno življenje*.

Na podlagi zgledov lahko predvidevamo, da sta si pridevnik *očiten* in *javen* razdelila pomen vsaj do leta 1884, ko so v Slovenskem narodu izhajali Jesenkovi podlistki. Glede na to, da Jesenko uporablja *očitnost* le kot predlog za nemško besedo *Publizität*, lahko podvomimo, ali je kdaj sploh bila v rabi za *javnost*. Cigale jo sicer v slovarju navaja, vendar je splošna raba dala prednost spojojenki *javnost* za poimenovanje nemške *Öffentlichkeit*, *Publizität* smo poslovenili glede na izgovor, *očitnost* pa je ostala *lastnost, značilnost očitnega*: očitnost človekove nemoči / očitnost telesne napake (SSKJ). Zanimiva je tudi Jesenkova še danes aktualna kritika časopisja, ki da dela javno mnenje in pači *ljudsko*.

Drugo polovico 19. stoletja označujeta dve pomembni razvojni značilnosti: 1. rast pisne publicistike in znotraj nje pisnega poročevalstva; 2. velik napredek ved in strok zaradi skokovitega tehnološkega razvoja, s tem pa poimenovalna vprašanja oziroma jezikovna vprašanja slovenskih terminologij. Vedno večja pestrost družbenega razvoja, razvoj strok, ki operirajo s pojmi, npr. pravo itd., skratka, *intelektualizacija* življenja, je tudi od jezika zahtevala prilagoditev za vsa ta področja. Pojav je v teoriji knjižnega jezika poimenovan intelektualizacija, tj. prilagajanje jezika temu, da so njegova jezikovna sredstva določna, natančna, po potrebi abstraktna, sposobna izražati povezanost in zapletenost mišljenja (Havránec 1932, 45). Intelektualizacija je ena najznačilnejših črt knjižnega jezika in je naraščala enakomerno z razvojem knjižnega jezika, predvsem z razvojem strokovnega jezika, tako da je družbeno povezana z znanstveno in tehnično revolucijo (Buzássyová 1989, 136). Kaže se ne samo v abstraktnem besedju, ampak tudi v zapletenejših skladenjskih strukturah. Ko se je slovenski knjižni jezik izpopolnjeval za nove poimenovalne potrebe, je to nalogo velikokrat izpolnil tako, da si je izraz za abstraktno rabo izposodil. Domača beseda je bila pogosto preveč

določena, omejena na predmetni svet. Prav ta konkretnost je preprečevala širitev pomena na abstraktno raven (prim. *pretrgati nit* : *prekiniti zvezo*, *skrivna vrata* : *tajno srečanje*). In ker je bila druga polovica 19. stoletja čas navdušenja nad vseslovanskim, je v tistem času prav zaradi intelektualizacije prišlo v slovenščino veliko slovanskih (predvsem srbohrvaških in ruskih, manj čeških) besed. Večina je v Pleteršnikovem slovarju označena nk (novoknjižno). Takšna je bila tudi pot besed *javnost* in *javen*, sposodili smo si ju iz srbohrvaščine. V Karadičevem srbsko-nemško-latinskem slovarju je javan "öfentlich, offenbar, manifestus". Torej pomeni vse tisto, kar je v slovenščini pomenilo *očiten*. Slovenščina si potemtakem ni sposodila besed *javnost*, *javen* zato, ker bi imeli v srbohrvaščini kak drug pomen ali pomenski odtenek kot slovenski besedi *očitnost*, *očiten*, ampak preprosto zato, ker je bila slovenska beseda preveč vezana na konkretno predstavo.

Slovanski okvir

Koren jav- poznajo vsi slovanski jeziki. Etimološki slovar slovenskega jezika (Bezljaj 1976, II, 222) pri glagolu javiti navaja praslovansko *aviti in izpeljuje vse do staroindijsko avis "očitno, pred očmi, ne skrito" in avesta avis, avišya "očitno, javno". Snoj (1997, 197) navaja, da je praslovansko *aviti "delati javno, očitno" izpeljano iz praslovankega prislova *avě oz. starocerkvenoslovanskega javě "javno". Indoevropski prislov *auis "očitno, javno" pa je po Snoju verjetno izpeljanka iz indoevropskega korena *au- "dojemati s čutili, videti".

Pomensko bogatejši kot v slovenščini je glagol javiti v srbohrvaščini. Tam poleg pomena latinskega "nuntiare" pozna tudi pomene "gnati čredo, napotiti, zbrati se". Glagol javiti po Bezljaju poznajo vsi slovanski jeziki, vendar v različnih pomenih (npr. srbsko in hrvaško javiti se = slovensko oglasiti se). Povsod je koren jav- (npr. rusko: javit', makedonsko: javi, bolgarsko: javja se, poljsko jawić, češko jevit (preglas a → e), starocerkvenoslovansko javiti za latinsko "ostendere", javljati, javón, prislov jave, javóna za latinsko "manifeste". Slovenščina ima koren jav- v številnih besedah: iz-, na-, ob-, od- po-, prijaviti, k temu pojav, odjava, objava, prijava, prijavnica, izjava, vendar je večina teh besed novoknjižnih, kar pomeni, da so se začele uporabljati v drugi polovici 19. stoletja.

Vsi slovanski jeziki niso razvili samostalnika in pridevnika s pomenom za tisto, kar v slovenščini pomeni *javnost*, *javen*, iz korena *jav-*. Češčina ima tako (podobno kot slovenščina) koren *jev-* predvsem v sestavljenkah (ob-jev-it (se) v pomenu odkriti kaj neznanega), vendar pa je *javnost* češko *veřejnost*, *javen* pa *veřejný*. Pozna pa češčina *jev* in *zjev* (pojav, prikaz). Slovaščina ima prav tako *jav* (pojav) in *javit' sa* (pojavnati se), *javnost* pa je *verejnost'* in *javen verejný*. Ruščina ima za besedo *javnost*: 1. občestvenost; 2. publicnost, glasnost. Poljščina, srboščina, hrvaščina in slovenščina pa imajo koren *jav-* tudi za poimenovanje *Öffentlichkeit* in *öffentlich*. Za slovenščino, srboščino in hrvaščino smo primere že navedli, poljščina pa pozna *jaw* in *jawa* (resničnost, budnost), *jawnie* (javno, očitno) in *jawnosc* (javnost), *jawný* (javen, očiten).

Javnost kot strokovni izraz

V drugi polovici 19. stoletja se je beseda *javnost* torej začela uporabljati za občestvo, človeško skupnost ali del te skupnosti. *Očitnost* je bila za ta pomen izločena, kot smo ugotovili, zaradi njene vezanosti na konkretnost. Glede na listkovno gradivo (izpisi za SSKJ) je raba besede *javnost* narasla po II. svetovni vojni, ko s spremembo družbeno-političnega sistema *javnost* postane pomemben dejavnik soodločanja. Navedimo zgled: "*Tako opredeljeno samoupravno javnost lahko poimenujemo, glede na njeno interesno strukturo, kot generalno (občo) javnost, ki jo sestavljajo ljudje, ki so pozorni na vsa relevantna politična vprašanja.*" (L. Šetinc, Temelji samoupravnega sistema informiranja 1978, 91).

Javnost se (glede na listkovno gradivo) uporablja kot strokovni izraz v sociologiji (*usi člani družbeno-politične skupnosti oziroma dela te skupnosti*), literarni vedi (*širok krog ljudi kot odjemalec misli, del in dejanj posameznikov in skupin*), pravu (*izključitev javnosti glavne obravnave*), šolstvu (*šole s pravico javnosti*) in ekonomiji (*načelo proračunske javnosti*) (vsi primeri iz listkovnega gradiva). Strokovno rabo pridevnika *javen* pa smo že ponazorili.

Prav v strokovni rabi lahko pri besedi *javnost* ugotovimo zanimiv pojav. Slovnico gledano, je *javnost* neštveni samostalnik, vendar pa je potreba družboslovnih strok povzročila, da se v začetku 90. let samostalnik *javnost* začne uporabljati v množini, torej postane števen. Strokovnjaki govorijo o različnih *javnostih* in o *predstavnikih za odnose z javnostmi*. Tisto, kar je vsebovano že v sociološki razlagi pomena *javnost*: vsi člani družbeno-politične skupnosti oziroma *dela te skupnosti* in kar najdemo tudi v ilustrativnem gradivu SSKJ (*ljudje, ki se ukvarjajo s kako dejavnostjo*: glasbena javnost, športna javnost = ločevanje med posameznimi interesnimi skupinami), torej potreba po razlikovanju med posameznimi skupinami znotraj *javnosti*, je konkretizirala *javnost* in jo spremenila v števeni samostalnik. Ker vsaka stroka skrbi (oz. naj bi skrbela) za urejenost strokovnega izrazja, je sprememba v števeni samostalnik za strokovno rabo upravičena. Kljub nasprotovanjem jezikovnih ljubiteljev, češ da je sprememba neštevne samostalnika v števnega napaka, gre za popolnoma legitimno spremembo, ki nikakor ne ruši sistema slovenskega jezika. Predvideva jo celo slovenska slovnica: "Iz neštavnosti vodi prehod v števnost: *tri železa* = 'trije kosi železa'" (Toporišič 1982, 324) in "Kadar dobijo konkretiziran pomen /neštveni samostalniki/, postanejo števeni ..." (Toporišič 1992, 142).

Za strokovno obravnavo *javnost* torej ni enotna, sestavljajo jo različne interesne skupine, vsaka pa predstavlja svojo *javnost*, ki ima zahteve, značilnosti in potrebe, drugačne od druge skupine. Ponazorimo s primerom strokovnega razumevanja *javnosti*, kot ga navaja Splichal (1994, 9): "... če *javnosti* ne obravnavamo kot eno samo, homogeno (meščansko) *javnost*, ampak kot diferencirano javno sfero, ki je zlasti s politizacijo postala celo hierarhično urejena ..." Poimenovalno potrebo je stroka torej rešila s poimenovanjem *javnosti*.

Žal lektorji še vedno vztrajajo pri zvezi *stiki* z *javnostjo* in v strokovnih besedilih vsako množinsko rabo zamenjujejo, češ da je nepotrebno govoriti o več *javnostih* in da je prehod v števnost slovnici napaka. To trdijo kljub temu, da imamo

kar nekaj slovenskih strokovnih knjig, ki izrecno utemeljujejo rabo zveze *odnosi z javnostmi*. V eni novejših lahko na primer preberemo:

V slovenščini smo nekoč poznali pojem 'stiki z javnostjo', ki pa ne ustreza angleškemu pojmu 'public relations'. Angloameriški avtorji razlagajo 'public relations' dobesedno kot 'odnose z javnosmi': 'Public relations is, quite literally, about relationship between an organization and various 'publics' /.../ Robert S. Cole pa na začetku svojega priročnika za odnose z javnostmi pravi: 'It is not 'public relations', but 'publics relations.' /.../ Pomembno je tako množstvo javnosti kot trajnost odnosov z njimi. (Gruban 1997, 12)

Lektoriranje strokovnih besedil zahteva ne le jezikovno znanje, temveč tudi vsaj osnovno poznavanje stroke, ki jo lektorirano besedilo obravnava, in sodelovanje z avtorjem strokovnjakom določene stroke. Le tako je lektoriranje strokovnih besedil uspešno in je avtor z njim lahko zadovoljen.

Kot prebiramo v polemikah, ki so zadnje čase kar pogoste (Majdič 1997, 153), prihaja do nesporazumov predvsem pri lektoriranju strokovnih besedil. Vzroke za to lahko najdemo tako pri lektorjih kot tudi pri strokovnjakih, katerih besedila so predmet lektorskega dela. Lektorji bi morali spoznati, da je za dobro delo potrebno strokovno sodelovanje, da je njihov popravek strokovnega izraza le predlog, ki ga avtor besedila lahko sprejme ali zavrne; avtorji strokovnih besedil pa bi morali imeti v zavesti, da morajo kot slovenski strokovnjaki skrbeti tudi za slovensko strokovno izrazje. Predvsem strokovnjaki mlajših strok (trženje, računalništvo ...) se pogosto izogibajo slovenskemu poimenovanju zaradi udobnosti (tujemu izrazu le dodajo slovensko obrazilo, tako dobimo množico besed, ki "se delajo", da so tujke, v resnici pa so le angleške besede s slovenskim obrazilom) ali zato, ker ne verjamejo v poimenovalne sposobnosti slovenskega knjižnega jezika oz. ga ne obvladajo dovolj. V takih primerih je lektorski nasvet pomemben in avtor naj bi ga razumel kot pomoč pri tvorbi oz. prilagajanju novega strokovnega izraza.

Beseda javnost še vedno predstavlja težavo za strokovno literaturo, in sicer zato, ker javnost "pomeni vse tisto, kar na primer v angleščini zaznamujejo izrazi 'the/a public', 'publicness', 'publicity' in 'the public sphere'" (Splichal 1994, 7). Ta večpomenskost je v nasprotju z osnovno težnjo vsake stroke, da skrbi za urejeno izrazje. Urejenost se kaže predvsem v natančnosti izraza. Strokovni izraz je natančen, kadar je enoumen. Enoumenost je osnovna zahteva terminološkosti, ki pa seveda ni vedno uresničena, saj ji nasprotujejo težnje, kot so sopomenskost, enakozvočnost in večpomenskost. Proti njim pa ima terminologija orodje – "naj-elegantnejša institucija za uravnavanje jezikovne prakse v strokah je *terminološki dogovor*. Stroke se zatekajo k njemu praviloma in z veliko, a ne omejeno suverenostjo." (Korošec 1996, 258). Suverenost na primer omejuje načelo ustaljenosti v jeziku. Kot ugotavlja Splichal (nav. delo, 10), so se v strokovnih razpravah o javnosti "uveljavile tri temeljne pomenske razsežnosti" pojma javnost:

"Javnost je obravnavana kot: 1. specifična socialna kategorija, ki se pojavlja kot družbeni akter, torej zlasti v odnosu do kakega dogajanja; 2. specifičen značaj kake dejavnosti ali prostora (značilnost ali stanje javnega); 3. določeno področje (javna sfera, domena) družbenega življenja, ki s svojo kompleksnostjo presega javnost v pomenu kategorije (akterja) ali značaja dejavnosti. 4. Končno pa bi lahko tudi razprave o javnem mnenju, ki na nek način povezuje zgornje tri pomenske razsežnosti in jim dodaja četrto, mnenjsko, šteli za četrto temeljno razsežnost v obravnavah javnosti ..."

Splichalov 1. pomen ustreza prvemu pomenu v SSKJ, 2. tretjemu slovarskemu. Kljub eni sami besedi je razlika v pomenih jasna iz sobesedila (SSKJ: 1. obrniti se na javnost s pozivom; 3. javnost poslovanja skladov). Tretjo in četrto pomensko razsežnost pa je Splichal že poimenoval: *javna sfera* in *javno mnenje*. Menimo, da raba besede *javnost* v prvem in drugem primeru v sobesedilu daje sicer zadostno možnost razlikovanja, a komunikološka stroka kljub ustaljenosti teh dveh rab ni zadovoljna in si prizadeva poiskati rešitev, predvsem zato, ker ustaljena raba povzročala težave in nejasnosti pri prevajanju iz angleščine.

Sklep

V prispevku smo skušali slediti razvoju besede *javnost* v slovenščini, in sicer od druge polovice 19. stoletja do danes. Prevzeta iz srbohrvaščine zaradi potrebe po abstraktnem poimenovanju, ki ga je povzročila intelektualizacija življenja v drugi polovici 19. stoletja (in se ji je razvijajoči se slovenski knjižni jezik moral prilagoditi), se je do konca II. svetovne vojne uporabljala predvsem v 1. in 2. slovarskem pomenu. Družbeno-politične spremembe po vojni so pogostnost besede povečale, in sicer zaradi poudarjanja javnosti kot odločilnega dejavnika pri kritiki in soodločanju o družbenih in političnih zadevah. Razvoj družboslovnih strok pa je v 90. letih povzročil spremembo v slovnični rabi besede, iz neštevne samostalnika je nastal števeni, beseda se torej uporablja tudi v množini kot kazalnik nehomogene javnosti (v strokah se tako govori o javnostih), hkrati pa se je pojavilo tudi razmišljanje o njeni (za terminološko rabo neidealni) večpomenski rabi. Stroka je eno izmed pomenskih razsežnosti poimenovala z *javna sfera* in pozna tudi *javno mnenje*, težave pa za strokovno rabo povzročata druga dva pomena. Čeprav sta v sobesedilu nezamenljiva, si komunikološka stroka prizadeva za novo poimenovanje enega izmed pomenov, saj ji sedanjostanje povzroča težave pri prevajanju iz angleščine. To možnost daje stroki institucija terminološkega dogovora.

LITERATURA

- France BEZLAJ. 1976. Etimološki slovar slovenskega jezika. I. knjiga A-J. Ljubljana, SAZU.
 Klára BUZÁSSYOVÁ. 1986. Tendencia k intelektualizácii a niektoré sémantické a štylistické prostriedky jej uplatňovania. V: Textika a štylistika. Bratislava.

- Matej CIGALE. 1860. Deutsch-slowenisches Wörterbuch, I-II. Ljubljana: Anton Alois Wolf.
- Brane GRUBAN, D. Verčič, F. Zavrl. 1997. Pristop k odnosom z javnostmi. Ljubljana: Pristop.
- Bohuslav HAVRÁNEK, Miloš Weingart (ur.). 1932. Spisovná čeština a jazyková kultura. Praga: Melantrich A. S.
- Anton JANEŽIČ. 1850. Popolni ročni slovar slovenskega in nemškega jezika. Nemško-slovenski del. Celovec: V založbi J. Sigmundove knjigarnice.
- 1851. Popolni ročni slovar slovenskega in nemškega jezika. Slovensko-nemški del. Celovec: V založbi J. Sigmundove knjigarnice.
- 1867. Deutsch-slowenisches Wörterbuch für Schule und Haus. Klagenfurt: Liegels Buchhandlung.
- 1874. Slovensko-nemški slovar. Popravlil in pomnožil Julij pl. Kleinmayr. Celovec.
- Janez JESENKO. 1884. Časnikarstvo in naši časniki. Spisal Stat nominis umbra. V Ljubljani.
- Vuk Stefanović KARADIĆ. 1898. Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima. Biograd – prva izdaja 1851.
- Tomo KOROŠEC. 1976. Poglavlja iz strukturalne analize slovenskega časopisnega stila. Ljubljana, doktorska disertacija.
- 1981. O Levstikovem publicističnem jeziku v Napreju. SR št. 4, 351–371.
- 1996. O nekaterih poimenovalnih vprašanjih v oglaševanju. V: Slovenska država, družba in javnost. Zbornik ob 35-letnici FDV, ur. Anton Kramberger. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 257–266.
- Viktor MAJDIČ. 1997. Okrogla miza o lektoriranju. V: 6. Zbornik Slavističnega društva Slovenije, 1995, str. 152–157.
- Maks PLETERŠNIK. 1894/95. Slovensko-nemški slovar. I-II. Ljubljana: Knezoškofijstvo.
- SLOVENSKA akademija znanosti in umetnosti. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša. Listkovno gradivo za besedo javnost.
- SLOVAR slovenskega knjižnega jezika I–V. 1971–1994. Ljubljana: SAZU.
- SLOVNÍK spisovného jazyka českého II. 1989. Praga: Academia.
- Viktor SMOLEJ. 1976. Slovaško-slovenski slovar. Ljubljana: DZS.
- Marko SNOJ. 1997. Slovenski etimološki slovar. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Slavko SPLICHAL. 1994. Pomlad javnosti. V: Javnost/The Public Vol. 1, št. 1–2, str. 7–21.
- Jože TOPORIŠIČ. 1982. Nova slovenska skladnja. Ljubljana: DZS.
- 1992. Enciklopedija slovenskega jezika. Ljubljana: Cankarjeva založba.

DRUŽBENA ŽELENOST IN TEŽNJA K SOGLAŠANJU
V DRUŽBOSLOVNEM RAZISKOVANJU

Povzetek. Novejši pristopi v metodologiji raziskovanja javnega mnenja polemizirajo z idejo o brezhিবno obveščенem respondentu z jasnimi in prepoznavnimi preferencami. Rezultati empiričnih preverjanj kažejo, da respondenti niz modalitet (odgovorov) obravnavajo v polju t.i. omejene racionalnosti. To seveda ne pomeni, da respondenti izbirajo odgovore (modalitete) po naključju, temveč da poskušajo zmanjšati kognitivni napor na način poenostavitve procesov odločanja. Pri tem si moramo postaviti vprašanje, kakšne so posledice te ugotovitve za teorijo anketiranja, kakor tudi vprašanje o vzrokih za nastanek značilnih učinkov odgovarjanja na anketna vprašanja. Teorija anketiranja loči dva pomembna niza učinkov odgovarjanja na anketna vprašanja: težnjo k strinjanju in težnjo k izražanju socialno zelenih odgovorov. Čeprav metodološka literatura pogosto učinkov družbene zelenosti odgovorov in težnje k soglašanju ne ločuje eksplicitno, je ločena obravnava obeh fenomenov, ki ju sicer vključujemo v niz kontekstualnih dejavnikov, smiselna. Odločitev za ločeno obravnavo utemeljujemo z vzroki, ki botrujejo nastanku učinkov težnje k soglašanju in družbene zelenosti odgovorov. Če so vzroki za nastanek težnje k soglašanju fenotipske osebnostne značilnosti respondentov, pa vzroke za nastanek učinkov družbene zelenosti iščemo tako v osebnostnih lastnostih respondentov kot v značilnostih anketnega intervjuja na sploh.

Ključni pojmi: stališča, učinki konteksta, družbena zelenost, težnja k soglašanju

Družbena zelenost odgovorov kot učinek raziskovalnega konteksta

Kot ugotavlja Theresa J. DeMaio (1985), velja socialna zelenost odgovorov respondentov za značilen vir pristranskosti, inherentne javnomnenjskemu raziskovanju. Glede na pogostost zaznav njenih učinkov pa zasledimo presenetljivo malo metodoloških obravnav, ki bi natančneje pojasnjevale učinek. Splošne definicije v

* Dr. Samo Uhan, asistent na Fakulteti za družbene vede.

glavnem izražajo poglede, ki učinek družbene želenosti odgovorov opredeljujejo kot težnjo k posredovanju povečujočih podob o samem sebi. DeMaio kot prvo eksplicitno definicijo navaja definicijo ameriškega centra za zdravstveno izobraževanje in blaginjo (1977b, 47), ki družbeno želenost določa kot "poskus poudarjanja družbeno zelenih značilnosti oziroma poskus minimaliziranja prisotnosti družbeno neželenih značilnosti". Izvor pričakovanj in vrednot, ki vplivajo na odgovor, so lahko respondenti sami ali pa družba kot celota.

Dejavniki generiranja učinkov družbeno zelenih odgovorov pa je seveda tudi sama anketna zasnova, ki respondente spodbuja k posredovanju odgovorov, ki vključujejo zelene atribute. Če so torej stališča ali delovanja respondentov socialno nezaželena, se respondenti znajdejo v konfliktni situaciji, ki od njih zahteva prilaganje podob dobrega respondenta in uvrstitev v socialno zeleno kategorijo. Po Sudmanu in Bradburnu (1974) respondenti ta konflikt rešujejo na način prilaganja odgovorov "naravi" socialne želenosti.

Največ razlag socialne želenosti, četudi nobena ne navaja eksplicitne definicije, vsebuje dva elementa:

- razvrščanje družbenega vedenja na dobro in slabo,
- težnjo, da se želijo anketiranci prikazati kot dobri in tej podobi prilagoditi anketne odgovore.

Številni poskusi razlag socialne želenosti odgovorov se osredotočajo na ključno dilemo, ali učinki socialne želenosti odražajo osebnostne ali vsebinske (raziskovalne) značilnosti. Tako se večina avtorjev pri poskusu opredelitve socialne želenosti odloča med osebnostnim in vsebinskim konceptom. Prvi socialno želenost vzpostavlja kot osebnostni konstrukt (potrebo po prilagajanju socialnim standardom) in meri splošno težnjo posameznika, da odgovarja na všečen način.

Vsebinski koncept socialne želenosti pa učinke prepozna kot manifestacijo vedenj, ravnanj ali stališč, ki so bolj ali manj (za)želena in povezana s konkretnimi vsebinami. Zgodnejše raziskave socialne želenosti sovpadajo s prizadevanji raziskovalcev, da naj bi oblikovali lestvice, s katerimi bi izmerili "naravno" težnjo respondentov k oblikovanju samopodobe kompetentnih sogovornikov. Znale so predvsem tri tovrstne lestvice z različnimi variacijami. Edwards (v DeMaio 1985, 259), ki ga štejemo za pionirja na tem področju, upošteva obe dimenziji socialne želenosti, vendar pri analizi poudarja predvsem pomen vsebinskega koncepta. Dimenzijo socialne želenosti si predstavlja kot kontinuum, vzdolž katerega se fenomen želenosti razvršča od visoke do nizke stopnje z vmesnim nevtralnimi stanjem. Na ta način Edwards oblikuje gradacije vrednosti socialne želenosti, ki izražajo položaj respondentove trditve (soglašanja s trditvijo) na devetstopenjski lestvici.

Vzporedne raziskave drugih avtorjev potrjujejo Edwardsove ugotovitve o uniformnosti pojava socialne želenosti ne glede na socialnodemografske karakteristike respondentov. Zato Edwards sklepa, da lahko pojav učinka socialne želenosti pojasnimo s splošnimi kulturnimi normami, hkrati pa prepozna tudi osebne karakteristike dimenzije socialne želenosti.

Edwardsove ugotovitve so med raziskovalci sprožile temeljite razprave o veljavnosti njegovih meritev. Večina meni, da Edwardsove meritve ne omogočajo razlikovanja fenomena socialne želenosti in težnje k soglašanju.

Razprave o Edwardsovih ugotovitvah so spodbudile poskuse konceptualne razmejitve obeh pojavov. Sticker (v DeMaio 1985) tako ugotavlja, da je učinek socialne želenosti pri normativno razpoznavnih itemih, medtem ko se težnja k strinjanju pojavlja pri relativno nevtralnih itemih.

Podobne razprave so se nadaljevale z objavo Crown-Marlove razlage obeh pojavov. Crown in Marlowe (v DeMaio 1985) analitično pozornost namenjata izključno osebnosti dimenziji socialne želenosti, ki jo opredelita kot potrebo po socialnem dokazovanju.

Phillips in Clancy (v DeMaio 1985) pa sta razvila model osebnostnih značilnosti, s katerimi poskušata opisati učinek socialne želenosti, ki pa se od drugih razlikuje v dveh pogledih:

- avtorja ne zanima veljavna lestvica, pač pa indeks odgovorov, ki jih posredujejo respondenti,
- Phillips in Clancy kombinirata osebnostne in vsebinske značilnosti dimenzije, ki ju najprej merita ločeno, nato pa na podlagi odgovorov sklepata o tem, kako sta povezani osebnostna in vsebinska dimenzija socialne želenosti.

Različnost predpostavk, s katerimi so avtorji opisovali fenomen socialne želenosti je onemogočila splošno, konsenzualno definicijo želenosti. Odsotnost takšne definicije pa je vzrok terminološke nejasnosti in različnih poimenovanj. Kategorijo "družbena želenost" tako največkrat razlagamo kot sprejemljivo oziroma zeleno vedenje. Pri tem je smiselno vprašanje, ali so respondenti sposobni ovrednotiti zahteve raziskovalcev, ko ti poskušajo izpeljati zanesljive meritve in operacionalizirati definicijo socialne želenosti. Pri tem Bradburn s sodelavci (DeMaio 1985) opozarja na nejasnost uporabe pojma sprejemljivo vedenje v povezavi s socialno želenostjo. Sprejemljivo vedenje ni nujno družbeno zeleno vedenje (Bradburn kot primer navaja abortus). Uporaba obeh terminov kot sinonimov zamenjuje pomen besed "običajno" in "dobro".

Kljub heterogenim opredelitvam socialne želenosti lahko iz razprave različnih avtorjev izluščimo tri ključne elemente, ki določajo želenost stališč oziroma ravnaj respondentov (DeMaio 1985):

- referenčni okvir in standardi, uporabljeni pri oblikovanju stališča,
- vir želenega stališča,
- perspektiva s katere respondent oblikuje stališče.

Pri tem večina empiričnih raziskav referenčnega okvira ne specificira eksplisitno. Po Stickerju referenčni okvir oblikujejo socialne norme, ki zadevajo respondenta in anketarja kot pglavitna vira standardov želenosti v anketni situaciji. Če kot vir želenosti stališč vedno nastopata bodisi respondent bodisi anketar, pa perspektive, s katere akterji oblikujejo družbeno zelena stališča, niso tako enoznačne. Medtem ko Phillips in Clancy želenost opisujeta s perspektive respondentov, pa drugi avtorji v pojasnjevanje želenosti vključujejo elemente širšega socialnega okolja. Tako sta se Gove in Geerken (1977) pri proučevanju učinka oprla na empirične rezultate in se osredotočila na ugotavljanje povezanosti učinka želenosti in

neodvisnih spremenljivk. Ugotovila sta, da je med neodvisnimi spremenljivkami zgolj starost eksplicitno povezana z učinkom želenosti, znatno manj pa poklic, izobrazba, dohodek in spol.

S tem sta zavrnila splošno prepričanje raziskovalcev, da demografske spremenljivke pojasnjujejo pojav učinka socialne želenosti. Pri tem je zanimiva Sudmanova in Bradburnova ugotovitev (1974), da na pojav učinka bolj kot demografske spremenljivke vpliva tip ankete. Avtorja ugotavljata, da je učinek socialne želenosti najizrazitejši pri osebni (face to face) intervjuju in razmeroma najmanj pri poštnem načinu anketiranja.

Vendar pa, kot ugotavlja T. DeMaio, tudi empirično zasnovani metodološki eksperimenti ne morejo nadomestiti konceptualne nezadostnosti teorije socialne želenosti. Teoretske opredelitve socialne želenosti se v tem pogledu še največkrat opirajo na koncept norm. Norme, po mnenju T. DeMaio, regulirajo udeležbo v življenju vsakdanjega sveta kakor tudi posebne interakcije, ki simulirajo vsakdanje življenje. V obeh primerih pa so družbene norme posredovane kot kulturne vrednote. Kulturne vrednote specificirajo "primerno" in "neprimerno" in s tem zamejujejo prostor, znotraj katerega posamezniki iščejo alternativne poti za doseganje ciljev.

Prav normativni model vzpostavlja skladnost ravnanj in vrednot respondentov, oziroma kot pravi Kluckhohn (DeMaio 1985, 277): "Vrednote niso vsebovane v željah, temveč v zelenem, torej ne v tem, kar si zgolj želimo, temveč v občutjih, kaj je prav in dobro, zase in za druge."

DeMaio ugotavlja, da razlike v konceptih razkrivajo nekonsistentnost raziskovalnih pristopov in preferenc posameznih raziskovalcev. Tako na koncu ostaja vprašanje, ali je učinek socialne želenosti osebna značilnost respondenta ali značilnost merskega instrumenta. S poskusom odgovora na to vprašanje pa pravzaprav uvajamo novo dimenzijo, ki izraža diskrepanco med individualnimi vrednotami in anketnimi izražaji teh vrednot. Na ta način opisujemo dilemo, v kateri se respondent odloča, kaj je želeno ravnanje za družbo in kaj zanj samega.

Težnja k soglašanju kot osebna spremenljivka

Da specifični nizi modalitet in vprašanj vplivajo na rezultate oziroma na odgovore respondentov, so najprej ugotovili psihologi. Prvo študijo o tem je objavil Cronbach (1949), s katero potrjuje obstoj sistematične pristranskosti v odgovorih respondentov in implikacije za veljavnost rezultatov.

Težnjo k soglašanju že leta 1958 eksplicitno omenjata Jackson in Messick (v Couch in Keniston 1960) in jo opredelita kot težnjo k soglašanju ali nesoglašanju z nizom itemov neodvisno od njihove vsebine. Jackson in Messick ugotovitev povezujeta z Likertovim tipom lestvice oziroma z verbalnim stopnjevanjem modalitet. Težnja k soglašanju je po njunem mnenju inherentna metodi in merjenju samemu. Po objavi njunih ugotovitev je začelo naraščati število študij drugih avtorjev in hkrati z njimi prepričanje raziskovalcev o merskem popačenju in pristranskosti, katere vzrok je lahko težnja k soglašanju.

Hkrati z empiričnimi ugotovitvami so vznikala teoretična razmišljanja o vzrokih za ugotovljeni vpliv. Izoblikovala sta se dva pristopa: po prvem lahko težnjo k soglašanju, ki se pojavi pri odgovarjanju na sklenjen niz vprašanj razumemo in razlagamo predvsem kot statistično motnjo, ki jo lahko nadzorujemo z ustreznimi matematičnimi postopki (tehnikami). Težnja k soglašanju je po tej razlagi umetna, kratkotrajna in pomembna zgolj kot matematični dejavnik, ki ga upoštevamo pri oblikovanju lestvic. Pomembna pomanjkljivost te razlage je po mnenju številnih kritikov odsotnost psihološke dimenzije težnje k strinjanju, ki se manifestira v odgovorih respondentov.

Zagovorniki drugega pristopa pa v težnji k soglašanju vidijo predvsem manifestacijo respondentove osebnosti, interesov in osebnostnega stila (Berdie in drugi). Po mnenju zagovornikov drugega pristopa lahko odgovore respondentov na niz vprašanj razumemo kot izraz njihove osebnosti, izhajajoč iz predpostavke, da je težnja k strinjanju oziroma tisto kar se pojavlja kot "splošno pritrjevanje", posledica naklonjenosti respondentov splošnim in blago avtoritarnim (afirmativnim) trditvam, ki jih vsebuje večina vprašalnikov. Bass (1955) trdi, da je "težnja" indikator "socialnega strateškega soglašanja", medtem ko so Leavitt, Hax in Roche (v Couch in Keniston 1960) prepričani, da se v nizu odgovorov zrcali soglašanje z avtoritarnostjo. Predvsem pogledi, ki odgovarjanje razumejo kot splošno soglašanje, so mnoge raziskovalce spodbudili k sklepu, da je mogoče spremenljivke, kot je na primer "avtoritarnost", opazovati v sklopu fenomena "soglašanje".

Raziskovalni "novum" na področju težnje k soglašanju je omenjeni Couch-Kenistonov pristop, ki upošteva teoretična spoznanja psihologov in empiričnih sociologov, vendar jih ne združuje mehanično, temveč rekonceptualizira njihova izhodišča. Couch in Keniston dopuščata prisotnost matematičnih dejavnikov in posledic, ki jih imajo za objektivnost rezultatov, vendar je to dejstvo po njunem mnenju manj pomembno v primerjavi s signifikantnim korpusom psiholoških determinant, ki spletajo niz odgovorov.

Temeljna teza njune študije je podmena, da je niz odgovorov (response set) manifestacija "globalno vsajenega" osebnostnega sindroma katerega determinante pojasnjujejo fenotipski fenomen "soglašanja" (Couch in Keniston 1960, 152).

Couch in Keniston poskušata analizirati težnjo k soglašanju kot osebnostno spremenljivko, upoštevajoč tako objektivnost merjenja kot tudi idiosinkratično, "klinično" podobo respondenta. Izhodišče njunega pristopa je oblikovanje zanesljive in veljavne meritve težnje k soglašanju, ki se po njunem mnenju manifestira v nizu itemov, ki jih vsebuje instrument. Pri tem je prav zagotavljanje veljavnosti instrumenta Couchu in Kenistonu povzročalo največ težav. Couch-Kenistonova meritev je zahtevala vsebinsko intaktnost, "nekontaminiranost" instrumenta, zato sta v vprašalnik vključila spremenljivke na podlagi treh kriterijev: heterogenosti vsebin, psihološke uravnoveženosti in razpršenosti itemov.

Na podlagi odgovorov respondentov sta oblikovala splošni indeks soglašanja ter v nadaljevanju ugotavljala povezanost indeksa s tipičnimi lestvicami oziroma

objektivnimi testi.¹ Rezultati Couch-Kenistonovih meritev služijo za oblikovanje hipotez o karakternih razlikah med respondenti, ki manifestirajo težnjo k soglašanju in težnjo k nesoglašanju.

Rezultati Couch-Kenistonove raziskave razkrivajo konsistentno podobo spremenljivk, ki diferencirajo "pritrjevalce" in "zanikovalce". Splošna, širša ocena opisuje "pritrjevalce" (yeasayers) kot osebnosti z dominacijo id-a (ono), katerih bistvena značilnost je relativno nizka stopnja obvladovanja impulzov (visoka impulzivnost) ter poudarjeno samoizražanje. "Pritrjevalci" so aktivni iskalci emocionalno vznemirljivega okolja. Zunanji spremljevalci njihove emocionalne usmerjenosti so izrazita naklonjenost do novosti in gibanj. Couch in Keniston jih z gledališko prispodobno opisujeta kot igralce, katerih glavna vloga je izražanje libidinalnih želja (1960, 163). Hkrati pa se pritrjevalci poudarjeno odzivajo na notranje impulze z vnaprej oblikovanimi odgovori. Karakterna značilnost "pritrjevalcev" je nepotrpežljivost in težnja k redukciji psihične napetosti. Glavna značilnost "pritrjevalcev" je sprejemljivost (dovzetnost) impulzov, ki izraža pripravljenost odgovarjati afirmativno in pri tem upoštevati zunanje in notranje impulze.

Idealnotipska klasifikacija "zanikovalcev" (naysayers) v tem smislu poudarja značilno drugačne atribute. Za zanikovalce so dražljaji sile, ki jih je treba nadzorovati in pomenijo stalno grožnjo posameznikovi stabilnosti. "Zanikovalci" hočejo ohraniti "notranje ravnovesje", zato veliko pozornost namenjajo vzdrževanju "ega" oziroma ohranjanju ravnotežja med emocionalno impulzivnimi in vrednotno podprtimi (utemeljenimi) dejavniki. Couch in Keniston slednje ocenjujeta kot stanje visoke psihološke inertnosti, kjer so dražljaji izpostavljeni permanentni cenzuri, odlogu (zadrževanju) in preoblikovanju, še preden se izrazijo. Tako zunanje kot notranje impulze "zanikovalci" pozorno pretehtajo in ocenijo. "Zanikovalci" dražljaje razumejo kot nedobrodošle vsiljivce, ki posegajo v subjektivno uravnotežen svet respondentov. Torej je v nasprotju s "pritrjevalci" osnovno stališče "zanikovalcev" zavračanje dražljajev oziroma nepripravljenost odgovoriti na impulzivne in eksterne dejavnike.

Couch in Keniston sta dinamiko oblikovanja težnje opazovala na podlagi empirične prisotnosti (korelacij) splošnega indeksa soglašanja. Takšen pristop ima poleg navedenih prednosti tudi slabosti, ki se izrazijo pri poskusu teoretične konceptualizacije. Težnja k soglašanju sama po sebi vpliva na objektivnost empiričnih meritev, kar avtorja študije razumeta kot inherentno slabost empiričnega raziskovanja. Couch in Keniston sta se zato odločila za dopolnilno študijo, zasnovano na klinični analizi "skrajnih pritrjevalcev" in "skrajnih zanikovalcev", katere namen je bil predvsem potrditev veljavnosti teoretičnih formulacij ob tako imenovanem osebnostnem sindromu kot določenem načinu oziroma tipu odgovarjanja na osebnostna vprašanja.

¹ Couch in Keniston sta oblikovala indeks soglašanja na podlagi odgovorov respondentov, ki so ocenjevali 681 itemov s pomočjo lestvic Likertovega tipa. Indeks vključuje iteme že uveljavljenih lestvic, kot so na primer Davidsonov test afektivnosti, Balesov test vrednotnih opredelitev, Adornoovo "F lestvico", Rokeachevo lestvico dogmatizma itd. in 200 novih itemov s katerimi sta merila različne psihološke koncepte, kot so na primer introspektivnost, integracija nadjaza, analnost, depresivnost in drugi.

Pri oblikovanju hipotez o osebnostnih razlikah sta Couch in Keniston izhajala iz predpostavke, da je za številne respondente težnja k soglašanju značilen in funkcionalen del njihove osebnostne strukture in je torej mogoče s klinično evalvacijo respondentov, ki se značilno pogosteje odločajo za skrajne modalitete, opredeliti teoretično izhodišče osebnostnega sindroma. Couch in Keniston sta zasnovala osebnostni sindrom na podlagi "področij" razlikovanja "pritrjevalcev" in "zanikovalcev" in vzporedno z njimi oblikovala izhodiščne hipoteze. Te so (Couch in Keniston 1960, 164):

A - Zunanja versus notranja orientacija

H1 Značilnost "pritrjevalcev" je zunanja orientacija (usmerjenost navzven) z močnimi težnjami k ekstraverziranosti. "Zanikovalci" so notranje orientirani (usmerjeni vase), intraceptivni in introvertni.

- a1 - "pritrjevalci" so površinsko zaupljivi, konvencionalni; "zanikovalci" so manj konvencionalni in so nosilci specifičnih vrednot

- a2 - "pritrjevalci" so usmerjeni navzven in so naklonjeni skupnim vrednotam; "zanikovalci" so usmerjeni vase in so naklonjeni k oblikovanju lastnih vrednot

- a3 - koncept samozavedanja "pritrjevalcev" je manifesten (vedenjski) in posredovan s konvencionalnimi standardi; "zanikovalci" so subjektivistični z oblikovanimi osebnostnimi standardi

- a4 - vrednote "pritrjevalcev" so površinske in konvencionalne; "zanikovalci" so zavezani svojim vrednotam, ki jih občutijo kot integralen del samega sebe (osebnosti)

B - Id - ego - superego integracija

H2 Osebnostna struktura "pritrjevalcev" je transparentna in razdeljena na instance ida, ega in superega; osebnostna struktura "zanikovalcev" je znatno bolj integrirana z močno kontrolo ega

- b1 - vedenje "pritrjevalcev" določajo zunanji dejavniki; "zanikovalci" izkazujejo visoko stopnjo notranje kontrole in se odzivajo na notranje subjektivne impulze

- b2 - "pritrjevalci" poskušajo povnanjiti izvor težav; zanikovalci iščejo vzrok konfliktov pri samem sebi

- b3 - instanca ega je pri "pritrjevalcih" šibka, nasprotno je pri "zanikovalcih"

- b4 - "pritrjevalci" imajo šibak povnanjen nadjaz; zanikovalci imajo močan ponotranjen nadjaz z izrazitim občutkom krivde

- b5 - "pritrjevalci" so ekspresivni z nizko stopnjo emocionalne kontrole; zanikovalci izkazujejo visoko stopnjo emocionalne kontrole pri izražanju občutij in razpoloženj

C - Impulzivni nadzor

H3 "Pritrjevalci" so sposobni izraziti čustva brez zadržkov (inhibicij); zanikovalci so nagnjeni k potlačenju in nadzoru nad impulzi s strogo ego dominacijo

- c1 - "pritrjevalci" izražajo agresivnost in nenaklonjenost odkrito in brez zadržkov; izražanje nenaklonjenosti poteka pri "zanikovalcih" posredno in z visoko stopnjo kontrole
- c2 - pri "pritrjevalcih" je izražanje čustvenih razpoloženj neposredno; "zanikovalci" so pri izražanju čustvenih razpoloženj izrazito zadržani
- c3 - značilnost "pritrjevalcev" je emocionalna intenzivnost, nezmernost, ekspresivnost; čustveni odzivi "zanikovalcev" so uravnoteženi

D - Tekmovanje in nezaupljivost

H4 "Pritrjevalci" sprejemajo tekmovanje kot realističen del življenja; nasprotno pa poskušajo "zanikovalci" minimalizirati tekmovalnost in konfliktnost situacij

E - Intelektualna širina

H5 Intelektualna usmeritev "pritrjevalcev" je ohlapna in čustvena; "zanikovalci" so intelektualno konsistentnejši z občutkom za racionalnost

F - Sekundarni procesi

H6 "Pritrjevalci" imajo kratek odzivni čas med dražljajem in manifestacijo (odgovorom) in posledično majhno možnost intervencije; zanikovalci imajo daljši odzivni čas, ki omogoča odlog čustvene odzivnosti

G - Konfliktna manifestacija

H7 "Pritrjevalci" izkazujejo večjo stopnjo konfliktnosti in ambivalentnosti kot "zanikovalci"

Ugotovitve Couch-Kenistonove empirične študije v veliki meri potrjujejo večino hipotez "osebnostnega" sindroma, ki se manifestira v odgovorih respondentov. Analiza odgovorov razkriva značilne razlike v odgovorih respondentov "pritrjevalcev" in "zanikovalcev" na osi zunanje in notranje usmeritve, integracije id, ego in superego instanc, impulzivnega nadzora tekmovalnosti, intelektualne širine in sekundarnih procesov.

Couch in Keniston anketno vprašanje razumeta kot dražljaj, ki sproža reakcijo-odgovor, ki se pri "pritrjevalcih" kaže v obliki takojšnje in načelne sprejemljivosti, pri "zanikovalcih" pa v obliki zadržanosti in potlačenih impulzov. Za posamezna področja - osi veljajo naslednje ugotovitve:

- eksterna orientacija

Na podlagi opazovanj reakcij respondentov Couch in Keniston razvrščata "pritrjevalce" v skupino ekstrovertiranih, socialno orientiranih respondentov. Značilnost "pritrjevalcev" je sugestibilnost, odprtost in predvidljivost. Nasprotno pa so "zanikovalci" karakterno intravertirane osebnosti, značilnost njihovega odgovarjanja je posrednost in nagnjenost h kritizerstvu.

- impulzivni nadzor

Prav pri tem področju sta Couch in Keniston ugotovila največje razlike med "pritrjevalci" in "zanikovalci". Značilnost "pritrjevalcev" je izrazita vznesenost, entuziazem ter navdušenje nad vznemirljivimi in drugačnimi situacijami. Nasprotno pa je značilnost "zanikovalcev" zadržanost in potlačenost emocionalnih impulzov.

- intelektualna orientacija

Pristop "zanikovalcev" je izrazito racionalen in intelektualen, "pritrjevalci" pa so značilno manj konceptualni in sprejemajo realnost vsakdanjega sveta na način emocionalnih reakcij.

- konvencionalnost

Konvencionalnost "pritrjevalcev" je bila nižja od pričakovane. Nasprotno pa so številni "zanikovalci" izkazali ponotranjena in konvencionalna religijska prepričanja. Konvencionalnost "zanikovalcev" je večja tudi na vseh drugih področjih socialnega vedenja. Stališča "zanikovalcev" so tradicionalnejša od bolj libertarnih "pritrjevalcev".

Anketni rezultati pa potrjujejo tudi prisotnost socializacijskega momenta respondentov v povezavi z oblikovanjem specifične težnje pri odgovarjanju. Zdi se, da so socializacijske instance za formiranje težnje k strinjanju relevantnejše kot posamezne socializacijske metode. Starši na primer ostajajo eksterne figure za "pritrjevalce", medtem ko je za "zanikovalce" značilna popolna identifikacija s socializacijskimi metodami.

Izhajajoč iz predpostavke, da način odgovarjanja izraža osebnostno dinamiko respondentov, je po Couchevem in Kenistonovem mnenju, temeljna razlika med "pritrjevalci" in "zanikovalci" v sprejemanju ali zavračanju dražljajev - vprašanj. "Pritrjevalci" sprejemajo dražljaje brez cenzure oziroma predelave na način, ki omogoča soglašanje. "Zanikovalci" pa nasprotno zavračajo dražljaje ne glede na to, ali so notranji (impulzi, potrebe, razpoloženja) ali zunanji (sugestije, provokacije, novosti, prisile, vznemirjenja).

Izraz splošnega sprejemanja dražljajev tako prevzema obliko soglašanja, oziroma odločanja za modaliteto X. Couch in Keniston ugotavljata tudi značilne razlike v funkcioniranju "ega" med "pritrjevalci" in "zanikovalci". Pritrjevalci naj bi imeli razmeroma pasiven "jaz" v primerjavi z razmeroma aktivnim, nadzorovanim "jazom" "zanikovalcev". Razlike so predvsem v tako imenovanih sekundarnih procesih osebnostne strukture. Pri "zanikovalcih" stopajo v ospredje cenzura, racionalizacija in sublimacija. "Pritrjevalci" pa so mnogo bolj nereflektivni, impulzivni, sugestibilni, z nizko stopnjo potrpežljivosti.

Ključ za razlago težnje k soglašanju, po Couchevem in Kenistonovem mnenju, najdemo v zgodnjih socializacijskih procesih, ki določajo osebnostno dinamiko respondentov.

Rezultati študije opozarjajo raziskovalce javnega mnenja na "neobhodno" spoznanje o "okuženosti" instrumentov z nezaželenimi komponentami vprašanj (itemov). Tako se zdi, da je iz anketnega procesa praktično nemogoče izločiti vpliv pristranskosti, ki je posledica značilnosti anketnega instrumenta, oziroma težnjo k povezanosti odgovorov z instrumentom ne glede na vsebino anketnega vprašalnika.

Zaključek

Zdi se, da sta prav fenomena soglašanja in socialno želenih odgovorov, ki se kažejo kot inherentna problema vseh javnomnenjskih meritev, razkrila omejen domet tako sociološko-interpretativnih kot kognitivno-psiholoških razlag pri pojasnjevanju obravnavanih fenomenov. Prav tako je po našem mnenju obsojen na neuspeh vsak poskus, ki ločuje merjenje stališč od procesov izražanja stališč v socialno-psihološkem kontekstu. Za razumevanje "nastajanja" mnenj se zdita razpravi o družbeni želenosti in težnje k soglašanju aktualni, ob hkratnem spoznanju, da izkustvena dejstva raziskovalnih procesov zahtevajo ponovno preverjanje pristopov (teorij), ki pojasnjujejo kompleksnost kontekstualnih vplivov na izražanje stališč respondentov.

LITERATURA

- Ajzen, I., Krebs, D. 1994. Attitude Theory and Measurement: Implications for Survey Research. Trends and Perspectives in Empirical Social Research. New York:Walter de Gruyter.
- Couch, A., Keniston, K. 1960. Yeasayers and Naysayers: Agreeing Response Set as a Personality Variable. Journal of Abnormal and Social Psychology, Vol. 60, No.2, 151.
- DeMaio, J. Theresa. 1985. Social Desirability and Survey Measurement: A Review. Survey Subjective Phenomena, Vol. 2, Russel Sage Foundation. New York.
- Esser, Hartmund. 1993. Response set: Habit, Frame or Rational Choice? New Directions in Attitude Measurement. New York:Walter de Gruyter.
- Higgins, E.T., McCann, C.D. 1992. Personal and Contextual Factors in Communication: A Review of the "Communication Game". Language Interaction and Social Cognition. London:Sage Publications.
- Sudman, S., Bradburn, M.N., Schwarz, N. 1996. Thinking About Answers. The Application of Cognitive Processes to Survey Methodology. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.

POMEN DRUŽBENIH INSTITUCIJ PRI PREUČEVANJU EKONOMIJE

Povzetek. *Avtor ugotavlja, da je ekonomska znanost vse preveč determinirana s togimi in nerealnimi predpostavkami, zato se je oddaljila od realnih in kompleksnih problemov vsakdanjega življenja. To nam v največji meri dokazujejo prav industrijska okrožja. V tem članku so nakazana nova spoznanja in perspektive pri preučevanju družbene in gospodarske organiziranosti na mikro- (regija, lokalna skupnost), mezo- (sektor) in makroravni (nacionalna država). Samo s pomočjo nove socioekonomske alternative, ki bo temeljila na institucionalnem, interdisciplinarnem in holističnem pristopu, velja iskati nove razvojne formule, ki nam bodo v prihodnje zagotavljale primerno družbeno blagostanje.*

Ključni pojmi: *socioekonomija, industrijska okrožja, družbeno-poslovni sistemi, regije (Zahodni Jutland, Danska), lesni sektor (Finska)*

Uvod

Sodobna tehnološka revolucija, ki jo je v največji meri sprožila prav energetska kriza v 70. letih, je povzročila silovit proces gospodarskega prestrukturiranja. Kot ugotavlja Jaklič, je bil neuspeh keynezijanske makroekonomske državne regulacije očiten (Jaklič 1994). Tako keynezijanci kot neoklasiki ne dajejo ustreznih odgovorov pri povojni obnovi Evrope, saj je naftna kriza jasno pokazala, da makroekonomsko uravnavanje gospodarstva ni več tako učinkovito kot je bilo pred njo. Neoklasični kot tudi keynezijanski ekonomisti različno dojemajo gospodarsko realnost, hkrati pa jim je skupno to, da v svojem pristopu izrazito poudarjajo pomen makroekonomskega uravnavanja povpraševanja. Oboji nesporno zanemarjajo ekonomsko politiko na strani ponudbe in s tem razvojne instrumente, ki temeljijo na mikroekonomskih načelih (Jaklič 1994, 27-28; Petrin 1995). Poleg tega se moramo zavedati, da bodo v prihodnosti vse nacionalne makroekonomske politike v Evropi poenotene z mastrichtskimi kriteriji. Tako standardizirana makroekonomska politika, ki ima predvsem stabilizacijsko funkcijo ima zelo majhen maneverski prostor in s tem bistveno manjše razvojne možnosti. Prav zato, ker je makroekonomski pristop resno omejen pri zagotavljanju gospodarske rasti

¹ Peter Ješovnik, asistent na Visoki šoli za management v Kopru.

in družbenega blagostanja, sem mnenja, da je potrebno poudariti ponudbeno stran gospodarstva in postaviti na prvo mesto podjetništvo na mikronivoju in to na regijski (lokalni) ravni.

70. in 80. leta so globalno ekonomijo nedvomno zaznamovala z veliko recesijo in stagnacijo rasti, kar je zelo negativno vplivalo na gospodarski položaj številnih držav in med drugim posledično znižalo nivo delavskih in socialnih pravic. Toda nekatere lokalne skupnosti so se uspešno ubranile pred posledicami prevladujočega gospodarskega dogajanja. Lokalne skupnosti kot so: Oyonnax v Franciji, Jutland na Danskem, Baden-Wurttemberg v Nemčiji, Tretja Italija, Smaland na Švedskem, Katalonija v Španiji, Silicon Valley v ZDA, Cambridge v Veliki Britaniji in nekateri deli Japonske, so bila tista industrijska okrožja, ki so se uspešno izmaknili krčevitemu objemu recesije in stagnacije (Sabel 1989, 23-25; Hirst in Zeitlin 1991). Ob tem velja poudariti predvsem to, da se so te lokalne skupnosti ukvarjale z različnimi gospodarskimi dejavnostmi, in sicer od čisto tradicionalnih in delovno intenzivnih do najbolj naprednih industrijskih dejavnosti (Pyke in Sengenberger 1990, 1).

Prav zaradi preporeda industrijskih okrožij v Evropi v začetku 70. let in pa zaradi krize klasične ekonomije, sem se odločil, da uporabim institucionalno ekonomijo kot novo alternativo pri preučevanju regionalnih skupnosti. Ta pristop je še posebej primeren za Slovenijo, saj ima Slovenija prav zaradi zakasnelega procesa industrializacije pretežno ruralnih regij (Novak 1991), kjer so lokalne značilnosti pomembno vplivale na ekonomske agente in omogočile družbeno stabilen gospodarski razvoj, povsem drugačno pot gospodarskega razvoja kot države ali družbe, kjer je industrializacija grobo posegla v ruralno življenje ljudi. Zato lahko Slovenija navkljub velikim razlikam, ki so med evropskimi narodi, uporabi nekatere izkušnje in nauke od nekaterih zgoraj naštetih regij iz Evrope. Poskus takšne primerjave gospodarskega razvoja pa zagotovo zahteva v veliki meri institucionalni in sociološki pristop. S pomočjo takšnega pristopa bi namreč lahko ugotovili neke splošne zakonitosti družbene in gospodarske organiziranosti, ki bi jih bilo mogoče uporabiti tudi pri raziskovanju družbene in gospodarske organiziranosti v Sloveniji.

Institucionalna ekonomija

Odgovor na zagate klasične ekonomske teorije sta v sorazmerno kratkem času ponudili kar dve teoriji, ki obe vidita zagotavljanje gospodarske in družbene konkurenčnosti kot proces, ki se odvija na lokalni ravni, in sicer kot kombinacija lokalne inovativnosti in lokalne sinergije. Tako torej prav pojav teorije fleksibilne specializacije (Piore in Sabel 1984) v 80. letih in Porterjeve paradigme konkurenčnih prednosti (Porter 1990) v začetku 90. samo še potrdita, da so predpostavke klasičnih ekonomistov postale vprašljive. Vendar, če je domet Porterjevega preučevanja nacionalna raven in teorije fleksibilne specializacije bolj ali manj le način organiziranja proizvodnje med majhnimi podjetji, je danes potrebno preseči te dileme in ponuditi širši teoretični okvir, ki nam bo sposoben zago-

taviti nove alternative pri raziskovanju lokalnih skupnosti. Tako Porter kakor tudi teorija fleksibilne specializacije nista dosledna pri preučevanju lokalne ravni. Z združitvijo obeh teorij pa pridemo do spoznanja, da so prav industrijska okrožja tista, ki postavijo na glavo klasični ekonomski način razmišljanja, saj v teh industrijskih mrežah majhnih podjetjih naraste pomen "družbenega podjetništva". Torej, če se je včasih uporabljalo zgolj regionalno ekonomijo pri preučevanju regionalne problematike in gospodarskega razvoja, je v 80. in 90. letih nastopilo novo obdobje, ko je vloga družbenega dejavnika pri preučevanju teh regij dobila pomembnejšo dimenzijo. Tako je vedno bolj očitno, da jedro različne gospodarske uspešnosti v Evropi ne bazira zgolj na makroekonomskih agregatih narodnega gospodarstva, ampak na različnih potencialih posameznih regionalnih območij (van den Bosch in de Man 1994). Ne nazadnje regije in regionalizem v Evropi pridobivata na pomenu na kulturnem, političnem in gospodarskem področju (Sabel 1989; Voyer in Roy 1996). Veliko avtorjev ugotavlja (Whitley 1992; Kristensen 1992; Kanter 1995; Sabel 1989), da moramo pri preučevanju regij dosledno ločiti klasični ekonomski pristop od institucionalno-sociološkega pristopa, ki močno poudarja družbene dejavnike in posebnosti. Prav zaradi tega velja uporabiti takšen institucionalni pristop, ki poskuša priti do novih spoznanj z analizo uspešnih regionalnih gospodarstev. Čeprav je potem njihove izkušnje praviloma težko uporabiti za konkretno analizo, nam lahko njihove izkušnje pomagajo pri lateralnem razmišljanju tudi v Sloveniji.

Socioekonomski pristop v ekonomiji

Institucionalni pristop nas privede na področje, ko se začne ekonomija prepletati s sociologijo in delno tudi z nekaterimi drugimi družbenimi vedami. Za nas sta še posebej zanimivi socioekonomija in institucionalna ekonomija. Socioekonomija - ki sta ji utrla pot Weber in Durkheim - bi najlažje opredelili kot tisto znanost, ki uporablja sociološke metode in poglede na področju ekonomskega delovanja posameznika in celotne družbe. Še najboljše je definirala socioekonomija Smelser, ki socioekonomijo definira kot splet socioloških prespektiv tako na področju medosebne interakcije kot pri preučevanju skupin in družbenih institucij ter sistema družbene kontrole, kamor sodijo predvsem sankcije, norme in vrednote (Smelser in Swedberg 1994, 3). V zadnjem času imajo v socioekonomiji bistveno vlogo tudi pojavi kot so družbene mreže, kultura in sistem vrednot, ki izhajajo iz kulture, ter pomen delitve vlog in nalog v družbi glede na spol (Ramsay 1996).

Najbolj nazorno lahko opredelimo socioekonomijo tako, da primerjamo glavne teoretične razlike med socioekonomijo in ekonomijo (Smelser in Swedberg 1994, 4-8):

- Temeljni kamen ekonomske analize je posameznik. Tovrsten pristop v ekonomiji ima svoje korenine v mikroekonomiji že od britanskega utilitarizma dalje. Gre za to, da se vsaka menjava v ekonomiji začne s posameznikom. Na drugi strani so v socioekonomiji temeljni kamen analize skupine, institucije in pa družba kot celota. Posameznik je tako v sociološkem smislu le družbeno skonstruirana entiteta ali eden izmed nastopajočih členov/akterjev v družbi. Bistvena razlika med ekonomskim in socioekonomskim pristopom je torej v tem, da ekonomisti ne upoštevajo

dejstva, da so posamezniki v svojih odločitvah povezani in odvisni drug od drugega.

- Razlike nastopijo tudi v razumevanju koncepta ekonomske dejavnosti. Če se v mikroekonomiji predpostavlja, da ima posameznik stalen splet želja in preferenc, na osnovi katerih potem izbira smeri delovanja v ekonomski dejavnosti tako, da bo imel od tega največje koristi in dobiček, je na drugi strani za socioekonomijo značilno popolnoma nasprotno. Ekonomska teorija temelji na konceptu racionalizma v ekonomskem delovanju, socioekonomija pa upošteva več vrst ekonomskega delovanja, in sicer racionalnega, tradicionalnega pa tudi "iracionalnega". Nadalje, ekonomisti razumejo racionalno ekonomsko delovanje kot učinkovito uporabo redkih virov. Socioekonomisti gledajo na ta problem mnogo širše, tako lahko ekonomsko delovanje determinira tudi lojalnost ali pa lokalna vzajemnost, v tradicionalnih družbah celo "svete" vrednote. Dojemanje racionalnosti kot absolutne predpostavke pri ekonomistih ali pa kot spremenljivke pri socioekonomistih, je tretja bistvena razlika med ekonomijo in socioekonomijo na področju dojemanja ekonomskega delovanja. Četrta izhaja iz razlike v namenu ekonomskega delovanja. Namen ekonomistov je skozi ekonomsko delovanje zadovoljiti dane okuse s primerno količino za primerno ceno. V socioekonomiji je namen ekonomskega delovanja zgodovinsko determiniran, zato ga moramo v različnih družbah in okoliščinah vedno znova empirično ugotoviti. Peta razlika: ekonomisti na splošno sprejemajo v svoji analizi koncept popolne konkurence, tako da razumejo ekonomsko delovanje kot izmenjavo dobrin med enakimi, kjer nima noben kupec ali prodajalec take moči, da bi lahko odločilno vplival na ceno. Prav iz tega razloga ekonomisti ne upoštevajo dimenzije moči v svojih analizah. Za socioekonome je dimenzija moči in kontrole pomembna spremenljivka.

- Za ekonomiste so edine omejitve v ekonomski dejavnosti redkost virov in tehnologije. Če vemo, koliko in kakšne so omejitve, potem lahko v principu napovemo, kako se bo posameznik obnašal, da bo dosegel maksimalni dobiček skozi ekonomsko delovanje. V socioekonomiji temu ni tako, saj na posameznika in njegovo ekonomsko delovanje odločilno vplivajo tudi drugi dejavniki in posamezniki. Tako bo dolgoročni odnos med kupcem in prodajalcem preprečil nakup cenejšega blaga pri kakšnem drugem dobavitelju na trgu. Včasih vplivajo na odločitve dejavniki kulture in tradicije, tako da so odločitve in s tem plačane cene s stališča popolne konkurence lahko povsem iracionalne.

- Ekonomisti se v svoji analizi osredotočijo le na menjavo blaga, trg in ekonomijo. Družbeno okolje v njihovi analizi ne igra pomembne vloge in ponavadi predpostavlja dane in stabilne družbene parametre. Ekonomisti se tako nikoli ne vprašujejo o legitimnosti in stabilnosti države in njenega pravnega reda. Čeprav družbeni parametri odločilno vplivajo na ekonomski proces, so ga ekonomisti v preteklosti praviloma puščali ob strani.

- Ekonomija in socioekonomija se razlikujeta tudi pri zastavljanju ciljev v svojih analizah, metodi dela in raziskovanja ter različni intelektualni tradiciji. Naštete razlike so zaradi večje preglednosti prikazane v Tabeli 1.

Tabela 1: Pregled bistvenih razlik med ekonomijo in socioekonomijo

	Socioekonomija	Ekonomija
Vloga posameznika	Posameznik je v svojih dejanjih pod vplivom ostalih udeležencev in nikoli ne nastopa samostojno, ampak vedno kot del večjih skupin, institucij ali družbe.	Posameznik ni pod vplivom ostalih udeležencev. Velja metodološki individualizem.
Ekonomska dejavnost	Možnih je več načinov ekonomskih dejavnosti. Racionalnost je kvečjemu ena izmed variabel.	Vsa ekonomska dejavnost je izključno racionalna. Racionalnost ni variabla, ampak neomajna predpostavka.
Omejitve v dejavnosti	Ekonomska dejavnost je omejena z viri, ki so na razpolago, družbeno strukturo in načinom razmišljanja.	Ekonomska dejavnost je omejena z okusi, z viri, ki so na razpolago, in tehnologijo.
Ekonomija in družba	Ekonomija je le sestavni del družbe. Poudarek je na družbi, ki je dana.	Trg in ekonomija sta bistvena dejavnika, družba je spremenljivka.
Cilj analize	Glavni cilj je opisati in razložiti, le redko napovedati. se posveča opisovanju.	Napovedovanje in razlaga sta glavna cilja analize. Manj
Metode dela	Uporablja se več metod, največkrat zgodovinsko in komparativno. Večkrat se zgodi, da podatke "naredi" raziskovalec.	Formalni modeli, ponavadi matematični. Ni nujno, da se pri izgradnji modela podatke sploh uporabi.
Intelektualna tradicija	Marx, Weber, Durkheim, Schumpeter, Polany in Parsons. Klasike se vedno znova preučuje in reinterpreta.	Smith, Ricardo, Mill, Marshall, Keynes in Samuelson. Klasiki pripadajo preteklosti, poudarek je na sedanjosti.

Vir: Smelser in Swedberg 1994, 4.

Čeprav je razlika med ekonomsko in sociološko tradicijo, kot vse kaže, zelo velika, je vztrajno delovanje socioekonomistov ter velika naftna kriza v 70. letih - ki je močno načela samozadostnost ekonomistov - prinesla popuščenja na obeh bregovih. Kot sta ugotovila Smelser in Swedberg, je ostra razmejitev med ekonomijo in socioekonomijo nekoliko popustila, tako da so "krajši izleti" na drugi breg postali vedno bolj pogost pojav (Smelser in Swedberg 1994, 17-18). To velja tako za ekonomiste kot sociologe. S tem, ko se je vedno več ekonomistov odločilo za to, da vpelje sociološke perspektive v ekonomijo, je nastala nova šola institucionalne ekonomije.

Za institucionalno ekonomijo bi lahko upravičeno rekli, da je to tisti del socioekonomije, ki je najbližji ekonomskemu razmišljanju (Hodgson 1994, 58).

Institucionalna ekonomija,² ki izhaja iz "stare" šole Veblena, Commonsa in Mitchella, je pod močnim vplivom organicističnih idej - ki prihajajo iz sociologije, biologije ter filozofije (Hodgson 1994, 60-69; Nohria in Gulati 1994, 539-540) - in ne razume institucij v družbi le v ozkem smislu, torej kot formalizirano organizacijo, ampak v širšem smislu, ko postane neki način ali vzorec obnašanja splošno sprejeta družbena navada. Institucija je tako v bistvu način razmišljanja ali neki prevladujoč način delovanja, ki ima svoje korenine v navadah skupin in običajih ljudi. Institucionalni ekonomisti se v svojih analizah izogibajo razumevanju, ki je omejeno na atomistično obravnavanje posameznika ali družbe. Posameznika vidijo kot postavljenega akterja v dani družbi in kulturi. Prav družba pa potem prek kulture in institucij vpliva na posameznikove preference ter okuse in jih skozi proces tudi nadgrajuje in spreminja. Nasproti posamezniku tako postavijo institucijo kot samovzdržujočo in alternativno enoto preučevanja.

Družbeno-poslovni sistemi kot splet družbene strukture, podjetij in trga

Ker je v svetu in predvsem v Evropi veliko različnih načinov organiziranja gospodarskih aktivnosti, ki pa vseeno zagotavljajo uspešen gospodarski razvoj v tržni ekonomiji, je potrebno izgraditi dodelan metodološki okvir za preučevanja teh različnih načinov organiziranja gospodarskih dejavnosti. Dejstvo je, da noben način gospodarske organiziranosti ni univerzalen ali pa v kakršnemkoli superiorinem položaju nad ostalimi. Ker so ti različni načini organiziranosti poslovanja posledica nacionalnega ali regionalnega družbenega in institucionalnega okolja je jasno, da razvoj in uspešnost različnih managerskih praks in struktur ne smemo obravnavati zgolj z ekonomsko logiko in neomajno predpostavljati, da bo tržna konkurenca na neki misteriozni način izbrala najbolj učinkovit način gospodarske organiziranosti (Whitley 1992a, 5). Če je tržni pristop tisti temelj na katerem vztraja klasična ekonomija, potem institucionalna ekonomija ponuja nov raziskovalni pristop, ki skuša vpeljati v ekonomsko razlago družbene institucije in s tem zagotovo ponuja ekonomskemu raziskovanju najširši analitični okvir.

Organiziranost podjetij in trgov je torej v Evropi zelo različna. Z veliko mero zanesljivosti lahko trdimo, da je to posledica različnega procesa industrializacije v evropskih nacionalnih državah in razlik v sestavi družbenih institucij ter pomenu, ki ga imajo te institucije v neki družbi. Tako je specifičnost razvoja in pomena institucij, kot sta npr. država ali finančni sistem, velikega pomena pri nastajanju konkretnega družbeno-poslovnega sistema. Jasno je, da se pri preučevanju evropskih držav in regij ne moremo nasloniti na enoten tip organiziranja in vodenja podjetij (Whitley 1992b; Whitley 1996, 39). Nacionalni družbeno-poslovni sistemi so v bistvu splet hierarhično tržnih odnosov, ki so postali v neki družbi že institucionalizirani in relativno uspešni v točno določenem nacionalnem kontekstu

² Če je za sociologijo značilna stara dilema med Webrom in Durkheimom, namreč ali posamezniki oblikujejo institucije ali pa obratno institucije posameznika, potem institucionalna ekonomija, ki v bistvu izhaja iz Durkheimove tradicije poskuša preseči to dilemo, saj v njej ne vidi več smisla. Tako bi lahko "novi institucionalizem", ki se pojavljuje v začetku 60. let razdelili v štiri temeljne smeri: zgodovinski institucionalizem, institucionalizem racionalne izbire, sociološki institucionalizem in institucionalno ekonomijo (Hall/Taylor 1996).

(Sorge 1996, 67-86). Družbeno-poslovni sistemi združujejo različne ekonomske aktivnosti in znanja, ki so različno koordinirana skozi podjetja in odnose na trgu (Powell in Smith-Doerr 1994, 368). Te razlike so posledica treh temeljnih vprašanj vsakega tržnega sistema, in sicer (Whitley 1992a, 6):

- Kako so ekonomske aktivnosti in viri, s katerimi te aktivnosti opravljamo, koordinirane in kontrolirane. Pomembna karakteristika te komponente poslovnega sistema je, kako je moč odločanja razdeljena med tržne akterje, to je podjetja, in kako je izvajana ter kako to vpliva na rast podjetij.

- Kako so organizirani tržni odnosi ter povezave med ekonomskimi aktivnostmi in podjetji. Sem štejemo strukturo tržnih odnosov ter načine, kako tržni akterji med seboj tekmujejo in sodelujejo itd.

- In tretjič, kako so aktivnosti ter večine ali znanja koordinirana, upravljana in organizirana znotraj podjetja. Pri tem je mišljeno predvsem na sistem zaposlovanja in nagrajevanja zaposlenih.

Način organiziranja teh treh nivojev ter njihovega medsebojnega prepletanja v različnih institucionalnih okoljih določa kontekst hierahičnih tržnih odnosov na nekem nacionalnem tržišču (Nohria in Gulati 1994; Baron 1993). Družbeno-poslovne sisteme gre tako razumeti kot splet splošno sprejetih praks in vrednot v neki družbi, ki determinirajo notranjo organizacijo podjetij, kakor tudi odnos podjetja do okolja vključno z ostalimi tržnimi akterji. Vpliv družbenoinstitucionalnih faktorjev je bistven pri zagotavljanju konkurenčnih prednosti neke družbe. Vendar pa družbeno-poslovne sisteme ne smemo razumeti kot "železno kletko", ki onemogoča kakršnekoli spremembe (Lane 1992, 63). Tako je lahko narava organiziranosti podjetja, kot tudi organiziranosti trga prav zaradi družbeno pogojenih razlik zelo različna. Podjetja so lahko npr. povezana v kooperativne mreže ali pa nastopajo povsem samostojno. Še posebej pomembna dejavnika pri določanju organiziranosti podjetij in trga sta recipročnost in dolgoročnost odnosov med podjetji na trgu. Toda za poglobljeno razumevanje nacionalnih družbeno-poslovnih sistemov moramo naštetje tri komponente nadalje podrobno razčleniti, tako kot predlaga Whitley (1992a). Whitleyev model sloni na sociološkem in institucionalnem pristopu in ima naslednje sestavine (Glej Tabela 2):

Tabela 2: Whitleyjeva sistematizacija dejavnikov družbeno-poslovnega sistema

	Narava podjetja	Organiziranost trga	Organiziranost podjetja
Karakteristike družbeno-poslovnega sistema	<ul style="list-style-type: none"> - samostojnost managementa; - pomen zaupanja in odgovornosti v družbi; - širina nalog in virov, ki jih management opravlja; - pomen in vloga željene rasti podjetja; - način obvladovanja tveganj; 	<ul style="list-style-type: none"> - pomen dolgoročnega in kratkoročnega sodelovanja med podjetji; - pomen posrednikov pri transakcijah med podjetji; - stabilnost, integriranost in obseg poslovnih skupin; - poslovno sodelovanje je odvisno od osebnih zvez in zaupanja; 	<ul style="list-style-type: none"> - integracija in medodvisnost; - pomen in oblika avtoritete; - pomen znanj in specializacije dela; - diferenciacija avtoritete in strokovnosti; - decentralizacija operativne kontrole in stopnja avtonomnosti delovnih skupin; - razlika v moči; - sistem zaposlovanja in napredovanja v podjetju;
Družbene institucije	Temeljne družbene institucije <ul style="list-style-type: none"> - stopnja nedružinskega zaupanja; - pripadnost in lojalnost kolektivu; - razmerja med družino in posameznikom ter njegova vloga v družbi; - neoseben in formalen odnos nasproti neformalnim in osebnim odnosom v razmerju do avtoritete; - diferenciacija avtoritete; - družbeni odnosi, ki temeljijo na poslušnosti in družbeno sprejeti podrejenosti; 	Direktne družbene institucije <ul style="list-style-type: none"> - poslovna odvisnost od države, birokracije in ekonomske politike; - zavzetost države za industrijski razvoj; - organiziranost in vloga finančnega trga; - organiziranost in vloga šolskega sistema; - pomen trga dela pri oblikovanju družbeno-poslovnega sistema - javno priznana znanja in vrline; 	

Vir: Whitley 1992a, 9, 20, 27.

Kot lahko razberemo iz tabele, Whitleyev pristop temelji zgolj na sociološki in institucionalni metodi preučevanja, vendar pa moramo biti kritični in priznati, da so poleg socioloških in institucionalnih faktorjev pri pogojevanju družbeno-poslovnih sistemov lahko odločilni tudi ekonomski in tehnološki faktorji. Vsi ti faktorji, in sicer sociološki, institucionalni, ekonomski in tehnološki, pa ni nujno, da vedno delujejo kot makrokategorije. Tako npr. nacionalne institucije vedno ne determinirajo oblike podjetij neposredno, ampak samo naravo procesa, skozi katerega ta podjetja nastajajo na mikro- in mezonivoju. Tako sta Rasanen in Whipp ugotovila, da nam primerjanje družbeno-poslovnih sistemov v Evropi pokaže tudi na drugo možnost, saj nam nacionalni okvir v nekaterih primerih ponuja zgolj posploševanje na makronivoju. Tako lahko iz analize izgubimo tudi nekatere pomembne nacionalne vzorce v družbeno-poslovnem sistemu, ki se kažejo samo na meso- in mikronivoju. Preučevanje družbeno-poslovnih sistemov se tako dodatno zaplete, saj so lahko bistveni del analize poleg nacionalnega okolja še: sektorji,

okrožja, regije, obrtništvo, elite, družinske mreže, politične stranke itd. (Rasanen in Whipp 1992, 47-53).

Poudariti velja, da je za Whitleya temeljna raven preučevanja družbeno-poslovnih sistemov nacionalna država (Whitley 1992a; Whitley 1992c). Kot je ugotovil Kristensen, razdelitev ali bolje model, ki ga uporablja Whitley za razumevanje in razločevanje družbeno-poslovnih sistemov, ne smemo razumeti kot splošno sprejeto teorijo, ampak prej kot poskus sistematizacije dejavnikov, ki so se izkazali za relevantne pri preučevanju različnih družb in njihovega poslovnega ustroja na nacionalni ravni (Kristensen 1996a, 19). Whitleyev model je iz razlogov, ki izhajajo iz stanja stvari v institucionalni ekonomiji, izrazito široko zastavljen. Družbene institucije so namreč pojav, ki je zelo dinamičen in podvržen stalnim spremembam. Prav tako večina raziskovalcev na tem področju ugotavlja, da le redkim raziskavam uspe zaobjeti vse relevantne družbene institucije. Namreč samo takrat, ko obe skupini družbenih institucij (temeljne in direktne družbene institucije) oblikujeta na nacionalni ravni različno kombinacijo dejavnikov, ki izhajajo iz dovolj razločne kulture, socializacijskih vzorcev, državnih institucij in finančnega sistema, tako nastane družbeno-poslovni sistem, ki se pomembno razlikuje od ostalih. To velja še posebej poudariti v Evropi, za katero velja velika nacionalna in kulturna raznolikost ter hkrati sorodnost. Tako je v Evropi nekaj držav, ki nimajo bistveno drugačnih družbeno-poslovnih sistemov, kot npr. Nemčija in Nizozemska (van Iterson in Olie 1992). Po drugi strani pa je v nekaterih primerih, kot je npr. Italija, regijska raznolikost in s tem drugačen proces industrializacije tako poudarjena, da obstajajo znotraj ene nacionalne države različni družbeno-poslovni sistemi. Ta regijska raznolikost je zagotovo posledica močne lokalne integracije in izrazite uniformnosti družbenih institucij, ki so izoblikovale avtonomen politični in finančni sistem na majhnem regijskem prostoru (Becattini 1990a, 152-163). Na drugi strani pa je močna homogenizacija na nacionalni ravni posledica homogenih družbenih institucij ter hitre in centralizirane industrializacije. Logično je, da so oblasti na nacionalni ravni tisti kolektiv, ki najbolj odločujoče vpliva na uravnavanje ekonomskih aktivnosti, na pravni, finančni sistem, in izobraževalni sistem in daje najmočnejši pečat podjetniškim strukturam in posameznikovemu obnašanju (Whitley 1992a, 36-37).

Torej kljub temu, da je Whitleyev model izgrajen na nacionalni ravni, je Kristensen s svojim raziskovalnim delom na Danskem prišel do ugotovitve, da je tudi regionalna raven lahko temelj družbeno-poslovnim sistemom, saj ni izključeno, da lokalna skupnost nima svojega družbenega in institucionalnega mehanizma (Kristensen 1992; Kristensen 1996a, 29; Kristensen 1996b, 136-137). Ne nazadnje so lahko nacionalne družbene institucije v določeni regiji/lokalni skupnosti uporabljene na drugačne načine in za različne namene (Ramsay 1996). V Tretji Italiji tako obstaja kar 61 industrijskih okrožij. In spoznanje številnih raziskovalcev, da je vsako izmed njih zgodba zase, kaže na pomen družbenega fenomena tudi na mikroravni (Sforzi 1990). Kot nam kaže študija Kanterjeve na primeru

ZDA,³ je vsako narodno gospodarstvo sestavljeno iz različnih regij, ki pa imajo lastno gospodarsko dinamiko in strukturo. Posebnosti regij, ki izhajajo iz gospodarske dinamike in strukture, vplivajo na njihovo konkurenčnost in s tem na možnost gospodarskega uspeha. Nove tehnologije, ki se jih uporablja v proizvodnji, bodo imele tudi močan vpliv na posamezne regije. Nove tehnologije zahtevajo namreč nove usmeritve tako v družbeni kot prostorski organiziranosti, spreminja se vloga in pomen velikih in majhnih podjetij, lokacijskih prednosti in pomanjkljivosti, kakor tudi podjetniških strategij. V nadaljevanju članka bomo obdelali prav mezo- in mikroraven na način, da bomo s pomočjo Whitleyevе sistematzicazije prikazali proces nastajanja družbeno-poslovnega sistema na nivoju regije v Zahodnem Jutlandu na Danskem in gozdnem sektorju na Finskem, in skušali na ta način dokazati, da je institucionalen pristop poleg nacionalne ravni tudi na regionalni in mezoravni primerna alternativa klasičnemu ekonomskemu pristopu.

Zahodni Jutland, Danska

Danski družbeno-poslovni sistem bi lahko označili kot izrazito fragmentiran. Zaradi tega bi lahko celo sklepali, da Danci sploh nimajo skupnega družbeno-poslovnega sistema, saj na Danskem ne obstajajo močne družbene institucije na nacionalni ravni in ne homogena regionalna industrijska okrožja kot npr. v Tretji Italiji (Brusco 1990; Pyke in Sengenberger 1990; Becattini 1990a; Becattini 1990b). Čeprav je Danska ena najstarejših držav v Evropi, državna uprava, elite in finančne institucije ne vplivajo odločilno na obliko družbeno-poslovnega sistema. Prav iz tega razloga je družbeno-poslovni sistem v največji meri determiniran na lokalni ravni. Na nacionalni ravni imajo vpliv na poslovno okolje le redke družbene institucije, in sicer izobraževalni sistem, sindikati in družbeno vrednotenje poklica (Kristensen 1992). Obenem pa je na Danskem vendarle mogoče opaziti veliko podobnosti v načinu poslovanja. Takšen razvoj je ne nazadnje zakrivil specifični zgodovinski razvoj in lastna industrializacijska pot, kar je potem povzročilo nastanek svojevrstnih družbenih institucij na nacionalni ravni. Danska družba je fragmentirana na tri ključne družbene skupine: (1) bančno, industrijsko in velepose-

³ Kauterjeva je preučevala nekatere izbrane regije v ZDA in ugotovila, da se regije med seboj bistveno razlikujejo v sposobnostih, ki jih imajo na razpolago in jih hkrati strateško razvijajo. Tako je Kauterjeva regije razdelila v tri široke skupine. V prvi so tiste, ki imajo na razpolago koncentrirano znanje in se zato ukvarjajo z razvojem visoke tehnologije in iskanjem novih tehnoloških rešitev. Takšna regija oblikuje Boston z okolico. Druga skupina regij ima prednosti na področju proizvodnje, saj ima na razpolago dobro izobraženo delovno silo na področju proizvodnih znanj. Takšna regija je npr. v Južni Karolini ob avtocesti I-85 na področju med Spartanburgom in Greenvilleom. Tako imenovane "proizvodne" regije imajo na razpolago znanja in infrastrukturo, ki zagotavljajo takšno proizvodnjo, ki povečuje dodano vrednost in zmanjšuje proizvodne stroške. Takšne regije delujejo kot "magnet" na svetovno industrijo. Kauterjeva je v svoji študiji na primeru I-85 dokazala, da najpomembnejše konkurenčne prednosti nastajajo prav na lokalni ravni. Tretjo skupino regij pa tvorijo tiste lokalne skupnosti, ki so na križišču transportnih poti, kulturnih prostorov in civilizacij. Tipičen primer v ZDA bi bil Miami z okolico, ki je postal center za poslovanje z Latinsko Ameriko (Kauter 1995).

stniško elito, (2) svobodne kmete ter (3) cehovske mojstre in vajence, ki se skozi industrializacijski proces prelevijo v obrtnike.

Proces industrializacije je na Danskem zakasnel in se je začel šele v drugi polovici 19. stol., natančneje po izgubi južne province Schleswing-Holstein leta 1864. Ta izguba je na Danskem povzročila temeljito rekonstrukcijo države in gospodarstva. Tako industrializacija povzroči močan pretres v danski družbi in brezkompromisno rivalstvo za družbeni prostor med elito v Kopenhagenu in svobodnimi kmeti in ostanki srednjeveškega cehovstva. Elita, ki je bila koncentrirana v Kopenhagenu, se zbere okoli treh največjih nacionalnih bank in hoče na Danskem vzpostaviti gospodarski sistem, ki bi ga obvladovala velika podjetja organizirana po ameriškem in britanskem modelu. Čeprav elitam ne uspe konsolidirati gospodarskega sistema, jim vseeno počasi uspe prevzeti državno oblast v svoje roke. Toda država na Danskem nikoli ni igrala pomembne vloge pri zagotavljanju gospodarskega razvoja. Prav tako država ni nikoli pomembno obvladovala nacionalnega trga, saj so se birokrati vedno udingali vladajoči eliti in niso vodili kontinuirane ekonomske politike na nacionalni ravni. Poleg vsega tega so na Danskem skozi vso industrializacijsko dobo igrale pomembno vlogo lokalne skupnosti in okraj, ki imajo v svojih rokah tudi nekatere davčne instrumente. Za te skupnosti namreč velja, da so upravno gledano zelo samostojne in gojijo močan odpor do centralnih oblasti (Kristensen 1996b, 136-142).

Ker so se elite zapletale v neskončne boje za oblast in ker se na Danskem ne rekrutira elite po ustaljenem vzorcu kot npr. na Japonskem ali v Franciji - torej skozi etabiliran šolski sistem - postanejo elite sčasoma nepomembne in šibke. Poleg tega so se finančne elite zapletele v korupcijo, kar je močno zamajalo zaupanje v banke. Zaradi tega si banke na Danskem nikoli ne pridobijo zaupanja industrije v takšni meri kot v Nemčiji (Lane 1992). Majhen pomen države, elit in finančnih institucij pa dodobra izkoristita drugi dve družbeni skupini.

Prvi izkoristijo priložnost danski kmetje. Tem je agrarna reforma leta 1788 preprečila koncentracijo zemljiške posesti, kar je posledično preprečilo medsebojno rivalstvo. Prav zaradi tega dejstva so bili kmetje bolj složni kot elite v Kopenhagenu. Prek tako imenovane kmečke kooperative na lokalni ravni vzpostavijo sistem, ki temelji na samopomoči svobodnih kmetov. Kmetje so s pomočjo kooperativ združevali svoja finančna sredstva v lokalnih hranilnicah. Te hranilnice pa so potem financirale izgradnjo mlekarn, klavnic in drugih gospodarskopredelovalnih obratov. Tako so si danski kmetje s prehodom iz poljedelstva na živinorejo, in s tem posledično v prehrabeno industrijo, zagotovili pomemben položaj v danski družbi. Z vzpostavljanjem mrež pri predelovanju kmetijskih pridelkov pa so se izognili kontroli elit ter njihovemu "izkoriščanju". Obenem so se danski kmetje na ta način počasi širili na industrijsko področje. Kmetje so vse to počeli predvsem zato, da bi ohranili v centru svoje kooperative majhno kmetijo, ki je bila ključna za njihovo preživetje (Kristensen 1992, 118-120).

Izgradnja železniške infrastrukture je naslednji mejnik pri fragmentiranju danske družbe. S tem ko je država povezala majhna danska mesta na podeželju in prepredla podeželje z železniško infrastrukturo, je na neki način omogočila preživetje zastarelemu in prepovedanemu cehovskemu stanu. Industrijske elite so

namreč na centralni ravni dosegle, da se je delovanje cehov leta 1862 prepovedalo. To je povzročilo, da je kar pomemben del danske družbe ostal čez noč brez dela in življenjske perspektive. Namen elite je bil seveda jasen, namreč da jih zaposli v svojih novonastajajočih tovarnah. Toda rezultat je bil popolnoma nasproten od pričakovanj elite.

Cehi sprva poskušajo ustanoviti kooperative po vzoru kmetov z Jutlanda. Čeprav cehom to ne uspe, jim uspe vzpostaviti dualni sistem izobraževanja. Za svoj izobraževalni model si vzpostavijo vajeniški sistem, podoben tistemu iz Baden-Württemberga (Sabel/Herrigel/Deeg/Kazis 1989). Tako oblikovane vajeniške šole funkcionirajo od leta 1870 do 1930. Leta 1907 ustanovijo še Tehnološki inštitut, ki je zadolžen za tehnološko usposabljanje in programsko vodenje vajeniškega sistema. Tehnološki inštitut pa nadgradijo 1918. leta še s tehničnimi fakultetami (Kristensen 1994a, 184; Kristensen 1996b, 145). Tako nastali obrtniki, ki so se prelevili iz srednjeveškega cehovskega sistema, so torej našli svoje naravne zaveznike v vaških kooperativah. S tem ko, so kmečka okrožja nastajala okoli majhnih, a z železnico povezanih mest, so jim ta mesta lahko nudila celo vrsto storitev in jim na ta način pomagala v rivalstvu nasproti velikim korporacijam, za katerimi so stale elite. Prav koalicija kmečkih okrožij z novonastajajočimi obrtniki je omogočila prehod kmečkih kooperativ v industrijsko predelovanje njihovih pridelkov in adaptiranje industrijske inovativnosti. Da so obrtniki v teh majhnih mestih lahko nudili svoje storitve kmečkim kooperativam, so morali postati skrajno fleksibilni. To je bila tudi glavna razlika med tradicionalnim cehovskim razmišljanjem in novo obrtniško mentaliteto (Kristensen 1992, 121-122).

V tem procesu je nastala povsem nova družbena situacija. Če so se tradicionalne lokalne skupnosti izognile duhu rivalstva zaradi narave agrarne reforme, je nova družbena sestava povzročila rivalstva na več nivojih, in sicer med elitami in lokalno skupnostjo, med majhnimi mesti samimi in tudi med fleksibilnimi obrtniki, ki so kmečka okrožja počasi spreminjali v industrijska. Problem obrtnikov so bili kmetijski proizvodni cikli, ki so bili na vasi vezani na pomlad, poletje in jesen. Zima je bila tisto obdobje, ko ni bilo dela, zato je obstajala nevarnost, da mojstri izgubijo najbolj nadarjene delavce in vajence. Strah je bil upravičen, saj je danski vajeniški sistem spodbujal izobraževanje pri različnih mojstrih, kar je ne nazadnje omogočala železniška prepletenost podeželja. V bistvu je obrtniška pot izobraževanja zahtevala tri faze: v prvi fazi je bil učenec vajenec; v drugi fazi po končanem vajeništvu, postane delavec tako imenovani "popotnik", to je faza, ko je vajenec že izučen in nadaljuje svojo poklicno kariero v več podjetjih ali delavnicah, praviloma v več regijah ter različnih industrijskih sektorjih in ne nazadnje tudi v javnem sektorju. Ta sistem se je na Danskem prijel iz dveh razlogov, kot prvo delavcu nudi aktiven razvoj, saj mu ne pusti, da bi "zaspal" pri enem samem mojstru in kot drugo mu omogoča napeljati lastno mrežo poznanstev. Šele v tretji fazi, ko si takšen "popotnik" nabere dovolj življenjskih izkušenj in poznanstev, se odloči, da bo tudi sam postal mojster. Torej, da obrtniki ne bi pozimi izgubili najboljših delavcev popotnikov, so se v tem letnem času podajali v dodelavne posle in na ta način počasi prišli v objem industrije. Tako so iz majhnih obrtniških

delavnic nastala majhna in srednje velika industrijska podjetja (MSP) (Kristensen 1992, 122-125).

Bistvo obrtniške logike na Danskem je torej v tem, da se poudarja osebne odnose in ne družinske, kar kaže na to, da je poudarek na reputaciji mojstra podjetnika (Kristensen 1996b, 153). V tem smislu je med Tretjo Italijo in Jutlandom na Danskem bistvena razlika. Na Jutlandu imamo zaradi poudarka na osebni mojstrovski reputaciji povsem drugačen splet družbenih odnosov v lokalni skupnosti, zato je boljše, če govorimo o podjetniških in ne industrijskih okrožjih. V takšnih podjetniških okrožjih na Danskem poznamo dva tipa MSP, ki obvladujeta fleksibilno proizvodnjo. Prvi tip so podjetja, ki razpolagajo z znanjem in veščinami. Tovrstna podjetja so tipična MSP na Danskem. Takšno podjetje sestavlja dve skupini zaposlenih. Prvo skupino sestavljajo mojster podjetnik, delavci popotniki in njegovi vajenci, drugo pa administracija. Drug tip MSP pa se ukvarja s koordiniranjem številnih MSP in ne z lastno proizvodnjo. Takšna podjetja imajo ponavadi dobro idejo, kaj proizvajati, a iz različnih razlogov nočejo sama investirati v opremo. Zato se raje odločijo, da bodo koordinirala MSP z znanjem in veščinami in jim nudila svoje distribucijske kanale. Ker MSP z znanjem in veščinami nočejo tvegati svoje samostojnosti in ker nočejo izgubiti fleksibilnosti s proizvodnjo enih in istih produktov, si ponavadi najdejo več partnerjev koordinatorjev, za katere proizvajajo tudi povsem različne proizvode. Praviloma MSP z znanjem vežejo največ do 30% svoje proizvodnje na enega koordinatorja. Tako so MSP koordinatorji prisiljena iskati več subkontraktorjev. Ker je sistem lokalne skupnosti tako naravnani, jim to tudi uspe in tako izgradijo mrežo podjetij. Obstoj takšnega sistema sodelovanja med MSP na Danskem, je povzročil prav splet družbenih in ekonomskih dejavnikov. Na eni strani so sindikati naredili veliko delo pri zatiranju domačega dela (podobnega tistemu iz Tretje Italije) in na drugi strani pri onemogočanju masovne proizvodnje. Sindikati so se vedno borili za takšno delo v skupinah, ki je organizirano na obrtniški mentaliteti. Ker poleg vsega na Danskem ne obstaja koncentracija trgovine, ki bi lahko opravila delo MSP koordinatorjev in ker ne obstajajo veliki industrijski sistemi kot je nemški Bosch (Sabel, Herrigel, Deeg in Kazis 1989, 389-390), je lahko nastal danski način povezovanja MSP v mreže.

Ko se je v 30. letih v Evropi pojavila kriza v kmetijstvu, se je posledično vedno več kmečkih otrok odločalo za vajeniško izobraževanje, pa čeprav so na Danskem obstajale zelo kvalitetne srednje kmetijske šole. Tako se že leta 1965 kar 49% mladine napoti v vajeniško izobraževanje. Ta delež je bil še leta 1950 komaj 25%. Vendar tem strukturnim spremembam ne botruje samo kriza v kmetijstvu, ampak v veliki meri tudi duh podjetništva (Kristensen 1994a; Martinelli 1994), ki ga na Jutlandu ne manjka. Toda, če številni raziskovalci Tretje Italije razlagajo podjetniško dinamiko kot posledico širšega družbenega konteksta, ki izhaja iz integracije politične, sociološke, institucionalne in ekonomske perspektive (Pyke in Sengenberger 1990; Brusco 1990), potem je na Danskem odgovor najverjetneje skrit v fevdalni organiziranosti lokalnih skupnosti v posameznih danskih regijah, saj duh podjetništva ni enako razširjen po vsej državi, ki je sicer etično homogena, čeprav je v vsaki regiji na voljo enako izobražena delovna sila, ki ima na voljo enak šolski sistem (Kristensen 1994a, 186).

Ker so na Jutlandu živeli majhni svobodni posestniki, so njihovi otroci zaradi "svobodnega duha", ki ga pridobijo skozi socializacijo, bolj nagnjeni k podjetništvu. Poleg tega se praviloma preselijo v bližnje majhno mesto in še naprej ostanejo povezani s kmečko kooperativo. Vendar pa je najpomembnejše to, da ti otroci ne razpolagajo samo s človeškim kapitalom, ampak načeloma dobijo tudi svoj del dediščine. Tako pridobljena finančna sredstva so ponavadi pomembna spodbuda za zagon majhnega podjetja. Kmečki otroci, ki so prišli s kmetij na vzhodu Danske, kjer so dolgo veljali trdi fevdalni odnosi, pa so dom zapustili praznih rok in so se večinoma pridružili množici kmečke delovne sile v Kopenhagnu. V takšnem okolju se podjetniški duh praviloma ne "prime", kot ugotavlja Kristensen v svojih empiričnih raziskavah (Kristensen 1994a; Kristensen 1994b). Tudi tisti posamezniki, ki se odločijo, da bodo postali podjetniki, zaradi tega postanejo tujek v družbi, saj jih tako nižji kot višji sloji gledajo z nezaupanjem in jih ne sprejmejo v svoj družbeni prostor. Tako osameljeni podjetniki praviloma propadejo, kar ostale sloje družbe samo še utrdi v svojem prepričanju. Na zahodu Danske na Jutlandu pa je situacija povsem drugačna. Tam je najboljša pot do družbene reputacije možna prav prek podjetništva. Čeprav nov podjetnik neposredno ogroža nekatere že obstoječe podjetnike v lokalni skupnosti, ga ti ne jemljejo zgolj kot konkurenta, ampak prej kot sebi enakega. V takšnem okolju je podjetništvo nekaj normalnega in čeprav posameznike večkrat doleti neuspeh, ga skupnost razume in nikoli ne izloči iz svoje sredine. Med mojstrom, ki je podjetnik, in zaposlenimi nikoli ne pride do distance v odnosih, pa čeprav je prvi cilj delavcev čim prej priti do istega položaja, kot ga ima mojster. Na severu Jutlanda je prišlo celo do takšne situacije, da se najboljši delavci po nekajletnih izkušnjah družno odcepijo od starega podjetja in v združenih močeh ustanovijo novo podjetje, tako da bi bili dovolj močni nasproti staremu mojstru. Bistveno se zdi, da tako nastali podjetniki navkljub vsemu ne razbijejo lokalne skupnosti, ampak, kot ugotavlja Kristensen, samo še krepijo moč industrijskega okrožja (Kristensen 1994a, 187-193).

Danes danski družbeno-poslovni sistem torej odločujoče determinirajo družbeno-ekonomski dejavniki na lokalni ravni, ti dejavniki pa so izobraževalni sistem, vloga sindikatov in vloga poklicnega statusa ali reputacije (Kristensen 1996b, 145-151).

Izobraževalni sistem na Danskem je izrazito poklicno usmerjen in je kopiran po dualnem šolskem sistemu iz Baden-Wuerttemberga. Danska posebnost je to, da na lokalni ravni obstaja veliko visokokakovostnih večernih seminarjev za delavce. Ti seminarji povzročijo dve stvari: dvigujejo tehnološka znanja v podjetju in s tem dodatno usposobijo podjetja za fleksibilno proizvodnjo, ter povzročijo tekmovalnost med zaposlenimi na vseh nivojih. Neizobraženi delavci težijo za tem, da bi si na večernih seminarjih pridobili potrebna znanja in bi s tem napredovali na delovnem mestu in dobili tehnološko reputacijo, ki je v danskih podjetjih najbolj elementarna za družbeno uveljavitev. Izobraženi delavci pa si nabirajo nova znanja, da bi postali delovodje ali celo managerji. Prav ti večerni seminarji za delavce zagotavljajo to, kar v Tretji Italiji zagotavljajo centri za razne storitve. Če v Tretji Italiji poleg javnih centrov, inovativnost še zagotavlja sodelovanje med podjetji, ki temelji na tekmovalnosti in kooperativnosti (Capecci 1990; Brusco in Righi 1989),

potem na Danskem zagotavljajo inovativnost prav večerni seminarji in poklicno izobraževanje. Jasno, da je v takšem sistemu kot je danski, kadrovanje eden najtežjih in najpomembnejših elementov pri zagotavljanju konkurenčnih sposobnosti podjetja.

Sindikati iščejo svojo vlogo v podjetju prav pri zagotavljanju dodatnega izobraževanja za delavce. To je poleg pogajanj za plače edina stvar, ki zmobilizira delavce. Tudi sindikati so na Danskem zelo fragmentirani. Za industrijo so najbolj bistveni tisti sindikati, ki izhajajo iz obrtniške tradicije in danes predstavljajo predvsem poklicno izobražene delavce. Zgodovinsko so sindikati odigrali veliko in pomembno vlogo pri ohranjanju obrtniške mentalitete pred masovno industrijsko proizvodnjo in so se ostro borili, da MSP ne bi postala zgolj poteča se podjetja za velika podjetja. Zato ti sindikati ne pristajajo na pogajanja o višini plač na državnem nivoju, ampak so za fleksibilno določanje plač, odvisno od poslovnega cikla. Veliko vlogo v podjetju imajo zastopniki delavcev, ki ponavadi predstavljajo tisto skupino delavcev, ki so s svojim znanjem najbolj odločilni za proizvodnjo podjetja. Prav ta skupina je tista, kjer je realna moč v podjetju. Na Danskem so namreč komaj konec 80. let na pomenu pridobili fakultetno izobraženi inženirji in študenti poslovnih šol. Poleg delavcev z obrtniško-poklicno izobrazbo, ki so najbolj vitalen del podjetja, so sicer pomembni tudi izobraženci, vendar je njihova vloga na Danskem v primerjavi z drugimi družbeno-poslovnimi sistemi v Evropi neprimerno manjša (Kristensen 1994b). Iz teh razlogov so managerji zelo mobilni, tehnološko visoko izobraženi kadri pa večkrat delujejo kot samostojni svetovalci številnim podjetjem.

Lesni sektor, Finska

Finska za razliko od Danske nima državotvorne tradicije, a je navkljub temu vloga države in elite pri vodenju industrializacijskega procesa bistvena. To, da je bila Finska 600 let pod Švedsko, je tej skandinavski državi pustilo številno švedsko govorečo elito, ki je še leta 1880 štela približno 15% prebivalstva. Ker se je ta elita spričo industrializacije preveč zapirala, je postala ovira gospodarskemu razvoju. Zaradi tega se je del švedsko govoreče elite priključil finski govoreči večini in začel počasi graditi nacionalno državo vzporedno s procesom industrializacije. Čeprav je v tem obdobju Finska bila še vedno pod tujo oblastjo, in sicer rusko, je nacionalno usmerjena elita že začela graditi lastna velika podjetja za predelavo lesa in papirja, torej industrijo, ki je na Finskem najbolj tradicionalna. Lesarstvo je zagotovo jedro finske družbe, saj se Finci začnejo ukvarjati s proizvodnjo papirja že leta 1860, kar takrat bistveno spremeni vlogo gozda v finski družbi. Čeprav je sprva izgledalo, da ima Finska slab izhodiščni položaj za uspešno industrializacijo in izrazito monokulturen izvoz, Finci niso končali kot enklava na robu Evrope, ampak so uspešno tržili številne lesne in papirne proizvode na svetovnih trgih. Lesni sektor je celo postal politično jedro Finske in je pomembno vplivalo na obliko in organiziranost finske družbe (Lilja, Rasanen in Tainio 1992, 137-145).

Lesarstvo namreč nima "tako" velikega deleža v BDP, kot je sicer pomembno v institucionalnem smislu. Lesarski sektor pomembno vpliva na nastanek številnih lokalnih skupnosti, omogoči finskim kmetom obdržati pomembno vlogo v finski družbi, zagotavlja etnično homogenost države in nenazadnje oblikuje družbeno zelo vplivne poklicne mreže. Večina politične elite praviloma prihaja iz lesarskega sektorja itd. Vendar pa lesarstvo kot sektor ni bilo nikoli v zgodovini brez resnega konkurenčnega sektorja, ki bi se prav tako boril za primat na Finskem. Tako je lesarstvo moralo v 19. stol. izpodrinuti iz piedestala tekstilno industrijo, v zadnjem desetletju pa ga resno ogroža Nokia, ki je vodilno podjetje v izjemno razvitem in naprednem elektronskem sektorju na Finskem. Toda razcvet lesnega sektorja, ki je sledil v poznih 80. letih, je spremenil lesarstvo v znanstveno in tehnološko visoko razvit industrijski sektor (Rasanen in Whipp 1992).

Ker je ta industrija kapitalno intenzivna in ker investicijski cikli trajajo najmanj od 7 do 10 let, so potrebovali tudi lastne banke, ki bi razpolagale z dolgoročnim in strpnim kapitalom (Lilja, Rasanen in Tainio 1992, 145-146). Tako se na Finskem izoblikuje tesna prepletenost med bankami in lesnim sektorjem, podobno kot v Nemčiji. Finančne institucije so prek kreditnega sistema z izjemno mero potrpežljivosti igrale pomembno vlogo pri industrializaciji Finske. Prepletenost med bankami in lesno/papirno industrijo je v nekaterih primerih tako tesna, da imajo včasih managerji celo dve vodilni poziciji, in sicer eno v banki in drugo v papirnici. Ker so managerji v glavnem inženirji, so tudi v bančni vlogi močno naklonjeni investiranju v tehnološko posodabljanje velikih podjetij v lesnem sektorju (Lilja in Tainio 1996, 168-171).

Poleg elite, so se na družbene spremembe, ki jih je povzročila industrializacija, odzvali tudi kmetje in delavci, ki so si ustanavljali kooperative, da bi skoncentrirali svoje premoženje prav tako kot na Danskem. Kmetom je to uspelo v veliko večji meri kot delavcem, saj so postali pomembna politična sila in na ta način uspeli obdržati v svojih rokah večino finskih gozdov. Poleg tega, da so kmetje prodajali les in izsiljevali visoke cene, so lahko pridobili dodatni zaslužek še z delom v gozdu. Kmečke kooperative so tako kmalu začele ustanavljati lastne banke in papirnice. Tako so na Finskem, ob švedsko in finsko govoreči eliti, obvladovale pomemben del gospodarstva in financ tudi kmečke kooperative. Z nastankom nacionalne države leta 1917 pa se tem trem skupinam pridruži še država (Lilja, Rasanen in Tainio 1992, 148-150).

Država je imela pri oblikovanju finskega družbeno-poslovnega sistema daleč največjo vlogo. Če je v obdobju ruske oblasti Fincem uspelo prodreti na veliki ruski trg in si s tem zagotoviti odločujoč industrializacijski sunek, potem je nastanek nacionalne države pomemben mejnik pri aktivnem vodenju nacionalne industrijske politike. Država je namreč poddržala temeljne dejavnosti na področju lesarstva z ciljem, da bi konsolidirala lesarski in papirni sektor. Ko je po drugi vojni vsa trgovina s SZ potekala prek državne pogodbe, je to samo še dodatno povečalo vlogo države in pospešilo nastajanje novih državnih podjetij. Vse to je pozitivno vplivalo na stabilnost poslovanja in industrijsko samozavest Finske elite (Lilja in Tainio 1996). S tem ko se je večala vloga države, se je povečal tudi ugled in pomen državnih uradnikov, ki so praviloma močno vpleteni v industrijo in večkrat sedijo

v upravnih odborih finskih podjetij. Finska državna podjetja zaposlujejo približno 12% delovne sile, kar je za tržne ekonomije kar veliko. Poleg industrijske politike, ki jo vodi državna uprava, igra na Finskem pomembno vlogo tudi centralna banka s celim spletom makroekonomskih ukrepov, ki delujejo ciklično, tako da spremljajo desetletne investicijske cikle v lesni in papirni industriji (Jaklič 1994, 88-91; Sutela 1997, 114-118).

Finsko specifično razvojno pot - ki je determinirana z lesnim in papirnim sektorjem katerega sestavljajo v bistvu štiri velika podjetja - determinira tudi šolski sistem (Rasanen in Whipp 1992; Lilja, Rasanen in Tainio 1992). Ko so velika lesna podjetja gradila svoje tovarne, so si morala urediti tudi celotno družbeno infrastrukturo, tako da so ta podjetja velikokrat sama zasnovala lokalno skupnost od samega začetka. Med drugim so si morala ta podjetja sama izgraditi tudi šole. Poleg tega, da je lesni sektor odločilno vplival na zasnovano šolskega sistema na državni ravni, je dal še močnejši pečat lokalnim šolam in njihovim učnim programom. Kasneje sta lesna in papirna industrija odločujoče vplivali tudi na ustanovitev in naravo tehničnih fakultet in poslovnih šol na nacionalni ravni. V teh lesnih komunah se torej otroci socializirajo v lesarstvu prek svojih staršev ter širše družbene okolice, ki je bila prežeta z podjetjem. Ta socializacija ponavadi pusti močan pečat na mladih ljudeh še preden ti odidejo na študij v večja mesta. Toda sistem velikega podjetja poskrbi kasneje tudi za študente, saj jim zagotavlja prakso v poletnih počitnicah, mnogokrat predlaga temo za magistrsko delo in jim ponavadi tudi plača podiplomski študij. Takšno pripravljanje mladega inženirja traja v povprečju do deset let.

Čeprav velja na splošno, da so finski sindikati zelo borbeni in so bili v preteklosti dolgo potisnjeni na stranski tir, to ne moremo reči za sindikat papirničarjev in lesnih delavcev. Za to skupino delavcev namreč velja, da so "aristokrati" med delavci na Finskem, to pa zato, ker so jim delodajalci prvim ponudili kolektivna poganjanja. Delodajalci so namreč zaradi pritiska investicijskih ciklov močno zainteresirani za stabilno poslovanje in stalno proizvodnjo. Prav iz tega razloga pa so tudi sindikati zelo razumni in strpni. Sindikati se le redko upirajo uvajanju nove tehnologije, pa čeprav ta ogroža njihova delovna mesta. Vendar pa v zameno zahtevajo, da tudi oni sodelujejo pri ugodnostih in blagostanju, ki ga zagotavlja nova tehnologija. Sindikat lesne industrije si je izbral celo poseben program na nacionalni ravni, ki je namenjen obdobju recesije. Takrat se delavcev ne sme odpuščati, ampak se jim mora zagotoviti posebne seminarje, ki jih dodatno usposobijo za čas po recesiji (Lilja in Tainio 1996, 178-179).

Prav velik poudarek na tehnični izobrazbi v šolskem sistemu in posledično velikemu družbenemu pomenu inženirjev, omogoči Finski obsežno tehnološko modernizacijo industrije, ki se začne v 60. letih. Finci so bili v tehnološko posodabljanje na nek način prisiljeni, saj je Finska odmaknjena od vseh pomembnih trgov in imajo finska podjetja zato visoke transportne stroške. Da bi spričo visokih transportnih stroškov obdržali konkurenčnost so bili prisiljeni iskati nove rešitve v posodabljanju proizvodnje, internacionalizaciji poslovanja in povezovanju znotraj lesarskega sektorja. Najpogostejša oblika povezovanja so zunanjetrgovinska združenja, ki so nastala že 1880 za skupno nastopanje na velikem ruskem trgu. Ta

združenja razpolagajo z razpoznavno tržno podobo na tujih trgih, tako zaradi masovnosti in s tem povezane sposobnosti kontrolirati najpomembnejše trge, kakor tudi zaradi koticarstva. Izvozna združenja so sposobna financirati proizvodnjo tudi v času recesije, kar je za velike proizvajalce izjemnega pomena. Hkrati pa njihovi tržni predstavniki živijo po vsem svetu in so znani po tem, da se zelo "vživijo" v tuje okolje in so sposobni hitro zaznati nove priložnosti. V bistvu je ta sistem povezovanja še najbolj podoben japonskim keiretsu skupinam. Prav zaradi takšnih tržnih odnosov, ki so naklonjeni predvsem velikim proizvajalcem, na Finskem ne najdemo veliko MSP (Lilja in Tainio 1996).

Za tipično finsko podjetje štejem veliko podjetje iz lesnega sektorja, ki deluje na logiki masovne proizvodnje in je hkrati stroškovno zelo učinkovito (Kristensen, Lilja in Tainio 1996, 113-117). Ta podjetja stalno izboljšujejo kvantiteto in kvaliteto proizvodnje, kar dosegajo z medsektorskim povezovanjem in širšim družbenim razumevanjem, ki ga vsebuje finski družbeno-poslovni sistem. Takšno podjetje nastaja skozi dolg proces združevanj in prevzemov, se močno diverzificira v svojem poslovanju, je organizirano večdivizijsko in se prej ali slej poda v internacionalizacijo. Ker so ta podjetja pri svojem nastanku morala prestopiti velike ovire - npr. poleg tovarne postaviti na noge tudi lokalno skupnost - so se zelo diverzificirala v svojem poslovanju, in sicer od inženirstva in gradbeništva na eni strani, do tiskanja in založništva na drugi. Ta proces se zaustavi šele sredi 80. let, ko začnejo največja finska podjetja racionalizirati svojo proizvodnjo, tako da se specializirajo in predvsem usmerijo v internacionalizacijo. Takšna podjetja so zelo avtarktična, lokalne skupnosti pa močno zaznamovane z hierarhijo, ki izhaja iz pozicije na delovnem mestu in formalnosti položaja. Najpomembnejšo vlogo v velikih podjetjih imajo inženirji, ki se delijo na tiste, ki delajo v proizvodnji in tiste, ki delajo v razvoju. Slednji imajo večje možnosti v poklicni karieri. Vsekakor pa reputacija obeh temelji na tehničnih sposobnostih s katerimi razpolaga določen inženir. Delovni odnosi so močno zaznamovani z paternalističnim odnosom med nadrejenimi in podrejenimi ter odnosi, ki so bili preprosto preneseni iz bližnjega vaškega okolja (Lilja in Tainio 1996, 163-170).

Sklep

Če je Whitley s svojim raziskovalnim delom dokazal uporabnost institucionalnega pristopa na nacionalni ravni tako v Evropi kot Aziji in postopoma izgradil svoj model za preučevanje, smo v tem članku pokazali uporabnost tega pristopa tudi na regionalni in sektorski ravni. Prav Danska in Finska sta nam služili kot primera, ki najbolj nazorno prikažeta potrebo po novem teoretičnem okviru in načinu raziskovanja. Do enakega sklepa pridemo tudi s pomočjo številne literature, ki se ukvarja z preučevanjem industrijskih okrožij iz Tretje Italije. Vse to nas navaja k sklepu, da je danes tudi v podjetništvu kot glavnemu generatorju družbenega razvoja, potrebno iskati nove pristope raziskovanja, saj se je do sedaj vztrajalo predvsem na ekonomističnem razmišljanju, ki je poudarjalo ekonomske dejavnike: kapital, delovno silo, tehnologijo, mobilnost proizvodnih faktorjev,

dostop do tržišča itd. Torej gre za razmišljanje, da se podjetništvo izoblikuje bolj ali manj spontano tam, kjer je možno na racionalni osnovi doseči primeren dobiček. Danes je čas, da tovrstno razmišljanje presežemo, tako da se v tovrstno raziskovanje bolj odločno vključijo tudi sociologi, politologi, psihologi, etnologi itd. s povsem drugačnim pristopom k razumevanju podjetništva. Družboslovni znanstveniki namreč vidijo podjetništvo kot širok družbeni fenomen, ki je globoko zakoreninjen v družbenih institucijah in kulturi, kjer ni veliko prepuščeno silam "spontanosti". Čeprav se družboslovni pristop nadalje deli na dve smeri - in sicer na tisto, ki poudarja vlogo in pomen posameznika s podjetniškimi lastnostmi ter na drugo smer, ki poudarja predvsem pomen družbenega okolja, ki zagotovi plodna tla za "podjetniško seme" - je potrebno preseči tudi to dilemo in izoblikovati takšno metodologijo raziskovanja, ki bo v svojem bistvu predvsem holistična in bo služila preučevani družbi v prvi vrsti kot ogledalo. Namen tovrstnega družboslovnega preučevanja, ki se je že uveljavilo v številnih evropskih državah, namreč ne more biti zgolj v predpisovanju zveličavnih razvojnih receptov, ampak v največji meri prav v globljem razumevanju družbenega in gospodarskega fenomena.

Takšen raziskovalni pristop, kot smo ga na hitro predstavili, je brez dvoma uporaben tudi v Sloveniji. Slovenija je namreč ena izmed tistih držav, ki ima specifično pot v industrializacijo in s tem zelo samosvoj družbeno-poslovni sistem. Na tem področju imamo Slovenci nekaj avtorjev, ki so se s tem že ukvarjali (kot npr. Novak, Kos in Jaklič). Vendar pa je potreba po obsežnem raziskovanju, ki bi temeljila na interdisciplinarnem pristopu, zagotovo toliko večja.

LITERATURA

- Baron, David. 1993. *Business and Its Environment*, Prentice Hall, New Jersey.
- Becattini, Giacomo. 1990a. Italy, v: Sengenberger Werner, Loveman Gary, Piore Michael (ur.), *The re-emergence of small enterprises: Industrial restructuring in industrialised countries*, International Institute for Labour Studies, Ženeva.
- Becattini, Giacomo. 1990b. The Marshallian industrial districts as a socio-economic notion, v: Pyke Frank, Becattini Giacomo, Sengenberger Werner (ur.), *Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy*, International Institute for Labour Studies, Ženeva.
- van den Bosch, Frans, de Man, Ard-Pieter. 1994. Government's Impact on the Business Environment and Strategic Management. *Journal of General Management*, 3, 50-59.
- Brusco, Sebastiano. 1990. The idea of the Industrial District: Its genesis, v: Pyke Frank, Becattini Giacomo, Sengenberger Werner (ur.), *Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy*, International Institute for Labour Studies, Ženeva.
- Brusco, Sebastiano, Righi, Eyio. 1989. Local government, industrial policy and social consensus: the case of Modena (Italy). *Economy and Society*, november, 405-424.
- Capocchi, Vittorio. 1990. A history of flexible specialization and industrial districts in Emilia-Romagna, v: Pyke Frank, Becattini Giacomo, Sengenberger Werner (ur.), *Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy*, International Institute for Labour Studies, Ženeva.
- Hall, Peter, Taylor, Rosemary. 1996. *Political Science and the Three New Institutionalisms*. *Political Studies*, XLIV, 936-957.

- Hodgson, Geoffrey. 1994. The Return of Institutional Economics, v: Smelser Neil, Swedberg Richard (ur.), *Handbook of Economic Sociology*, Princeton University Press, New York.
- van Irtson, Ad, Olie, Rene. 1992. *European Business Systems: the Dutch Case*, v: Whitley Richard (ur.), *European Business Systems*, Sage, London.
- Jaklič, Marko. 1994. *Strateško usmerjanje gospodarstva*, Znanstveno in publicistično središče Ljubljana.
- Kindley, Randall. 1997. *Small European States and the Challenge of Globalization*, v: Kindley Randall, Good David (ur.), *The Challenge of Globalization and Institution Building: Lessons from Small European States*, Westview Press, Oxford.
- Kristensen, Peer Hull. 1996a. Variations in the nature of the firm in Europe, v: Whitley Richard, Kristensen Peer Hull (ur.), *The changing European firm*, Routledge, London.
- Kristensen, Peer Hull. 1996b. On the constitution of economic actors in Denmark, v: Whitley Richard, Kristensen Peer Hull (ur.), *The changing European firm*, Routledge, London.
- Kristensen, Peer Hull. 1994a. Spectator communities and entrepreneurial districts. *Entrepreneurship & Regional Development*, 2, 177-198.
- Kristensen, Peer Hull. 1994b. Strategies in a volatile world. *Economy and Society*, 3, 305-334.
- Kristensen, Peer Hull. 1992. Strategies against Structure: Institutions and Economic Organisation in Denmark, v: Whitley Richard (ur.), *European Business Systems: Firms and Markets in their National Context*, Sage, London.
- Kristensen, Perr Hull, Lilja, Kari, Tainio, Risto. 1996. Comparing typical firms in Denmark and Finland, v: Whitley Richard, Kristensen Perr Hull (ur.), *The changing European firm*, Routledge, London.
- Lane, Christel. 1992. *European Business Systems: Britain and Germany Compared*, v: Whitley Richard (ur.), *European Business Systems: Firms and Markets in their National Context*, Sage, London.
- Lilja, Kari, Tainio, Risto. 1996. The nature of the typical Finnish firm, v: Whitley Richard, Kristensen Peer Hull (ur.), *The changing European firm*, Routledge, London.
- Lilja, Kari, Rasanen, Keijo, Tainio, Risto. 1992. A Dominant Business Recipe: the Forest Sector in Finland, v: Whitley Richard (ur.), *European Business Systems: Firms and Markets in their National Context*, Sage, London.
- Martinelli, Alberto. 1994. *Entrepreneurship and Management*, v: Smelser Neil, Swedberg Richard (ur.), *Handbook of Economic Sociology*, Princeton University Press, New York.
- de la Mothe, John, Paquet, Gilles. 1996. Evolution and Inter-creation: the Government-Business-Society Nexus, v: de la Mothe John, Paquet Gilles (ur.), *Evolutionary Economics and the New International Political Economy*, Wellington House, New York.
- Moss-Kanter, Rosabeth. 1995. Thriving Locally in the Global Economy. *Harvard Business Review*, september-oktober, 151-161.
- Nohria, Nitin, Gulati, Ranjay. 1994. *Firms and Their Environments*, v: Smelser Neil, Swedberg Richard (ur.), *Handbook of Economic Sociology*, Princeton University Press, New York.
- Novak, Mojca. 1991. Zamudniški vzorci industrializacije, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- Petrin Tea. 1995. Razvoj zasebnega sektorja v Sloveniji, v: Potočnik Janez, Senjur Marjan, Štöblar Franjo (ur.), *Strategija gospodarskega razvoja Slovenije*, Urad za makroekonomske analize, Ljubljana.
- Piore, Michael, Sabel, Charles. 1984. *The Second Industrial Divide*, Basic Books, New York.
- Porter, Michael. 1990. Competitive Advantage of Nations. *Harvard Business Review*, marec-april, 73-93.
- Powell, Walter, Smith-Doerr, Laurel. 1994. Networks and Economic Life, v: Smelser Neil, Swedberg Richard (ur.), *Handbook of Economic Sociology*, Princeton University Press, New York.

- Pyke, Frank, Sengenberger, Werner. 1990. Introduction, v: Pyke Frank, Becattini Giacomo, Sengenberger Werner (ur.), *Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy*, International Institute for Labour Studies, Ženeva.
- Ramsay, Meredith. 1996. *Community Culture and Economic Development: The Social Roots of Local Action*, State University of New York Press, Albany.
- Rasanen, Keijo, Whipp, Richard. 1992. *National Business Recipes: A Sector Perspective*, v: Whitley Richard (ur.), *European Business Systems*, Sage, London.
- Sabel, Charles, Herrigel, Gary, Deeg, Richard, Kazis, Richard. 1989. Regional prosperities compared: Massachusetts and Baden-Wurtemberg in the 1980s. *Economy and Society*, november, 374-404.
- Sforzi, Fabio. 1990. The quantitative importance of Marshallian industrial districts in the Italian economy, v: Pyke Frank, Becattini Giacomo, Sengenberger Werner (ur.), *Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy*, International Institute for Labour Studies, Ženeva.
- Smelser, Neil, Swedberg, Richard. 1994. *The Sociological Perspective on the Economy*, v: Smelser Neil, Swedberg Richard (ur.), *Handbook of Economic Sociology*, Princeton University Press, New York.
- Sorge, Arndt. 1996. Societal effects in cross-national organizational studies, v: Whitley Richard, Kristensen Peer Hull (ur.), *The changing European firm*, Routledge, London.
- Sutela, Pekka. 1997. *The Reluctant Enthusiast: Finland and the European Union*, v: Kindley Randall, Good David (ur.), *The Challenge of Globalization and Institution Building: Lessons from Small European States*, Westview Press, Oxford.
- Voyer, Roger, Roy, Jeffrey. 1996. *European High-technology Clusters*, v: de la Mothe John, Paquet Gilles (ur.), *Evolutionary Economics and the New International Political Economy*, Wellington House, New York.
- Whitley, Richard. 1992a. *Societies, Firms and Markets: the Social Structuring of Business Systems*, v: Whitley Richard (ur.), *European Business Systems: Firms and Markets in their National Context*, Sage, London.
- Whitley, Richard. 1992b. *The Comparative Study of Business Systems in Europe: Issues and Choices*, v: Whitley Richard (ur.), *European Business Systems: Firms and Markets in their National Context*, Sage, London.
- Whitley, Richard. 1992c. *Business Systems in East Asia: Firms, Markets and Societies*, Sage, London.
- Whitley, Richard. 1996. The social construction of economic actors, v: Whitley Richard, Kristensen Peer Hull (ur.), *The changing European firm*, Routledge, London.

Maja GARB¹IZVIRNI
ZNAJSTVENI
ČLANEK

PROBLEMI DEMOKRATIZACIJE RAZMERIJ MED VOJSKO IN CIVILNO OBLASTJO V DRŽAVAH SREDNJE IN VZHODNE EVROPE

Povzetek. *Proces demokratizacije nekdanjih evropskih socialističnih držav zahteva spremembe na vseh družbenih področjih, tako tudi na področju civilno-vojaških razmerij. Ob spremembah se pojavljajo tudi številne nepravilnosti in težave, ki upočasnjujejo začete procese in jih včasih celo postavljajo pod vprašaj. V prispevku so na kratko predstavljene najizrazitejši problemi demokratizacije razmerij med vojsko in novo oblastjo v državah srednje in vzhodne Evrope: problemi samega uveljavljanja demokratičnega civilnega nadzora (problem zakonodaje in nosilcev nadzora), problemi opredeljevanja lojalnosti vojske, problemi civilizacije obrambnih ministrstev, težave s financiranjem, problemi v zvezi s t. i. depolitizacijo vojske, kadrovske težave, problemi s strokovnimi vojaškimi združenji in v zvezi z zagotavljanjem transparentnosti obrambne politike.*

Gljučni pojmi: *civilno-vojaška razmerja, države na prehodu, Srednja in Vzhodna Evropa, demokratizacija, depolitizacija vojske*

347

S procesom demokratizacije evropskih držav s socialističnim političnim sistemom so morale te t. i. države na prehodu ali nove demokracije, ki so ali ostale v starih mejah ali pa so se kot akterji v mednarodni skupnosti oblikovale povsem na novo, vnesti precej novosti v svoje politične ter s tem tudi varnostne in obrambne sisteme. Spremenilo se je razmerje med vojaškimi in civilnimi strukturami obrambnega sistema, delo v sistemu je postalo javno (t. i. transparentnost), spremenilo se je izobraževanje kadrov (še zlasti za oborožene sile), v obrambni politiki držav je začela eno najpomembnejših vlog igrati mednarodna skupnost, skladno s tem so se morale spremeniti obrambne doktrine držav (pred demokratizacijo so imele precej bolj ofenziven značaj - vkolikor sploh lahko govorimo o obrambnih doktrinah posameznih držav (članice Varšavskega sporazuma namreč niso same odločale o zadevah svoje nacionalne varnosti in obrambe). Prilagajanje obrambnih sistemov držav na prehodu mora zadostiti postavkam demokratičnega sistema, obenem pa upoštevati tudi vse spremembe v mednarodni skupnosti, med katerimi je ena najaktualnejših oblikovanje enotnega sistema varnosti v Evropi. Pri

¹ Maja Garb, asistentka za področje obramboslovja na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

tej nalogi želijo sodelovati tudi države na prehodu, vendar zaenkrat predstavljajo še dokaj nestabilno okolje s številnimi notranjimi konflikti in potencialnimi mednarodnimi spori (zunanji in notranji konflikti držav na prehodu zlasti izhajajo iz nerešenih nacionalnih, pa tudi ozemeljskih vprašanj - npr. napetosti med Poljsko in Litvo, ki segajo do poljske okupacije dela Litve v prvi svetovni vojni, razmerja pa še poslabšuje obravnavanje poljske manjšine v Litvi, problem nemške manjšine na Češkem in zahteve Nemčije po odškodnini za izseljene sudetske Nemce, napetosti med Madžarsko in Slovaško zaradi skupnega projekta jezua na Donavi, zahteve madžarskih manjšin v sosednjih državah po avtonomiji, ki jih Madžarska podpira, nerešena vprašanja meje med Slovenijo in Hrvaško itd.)²

Demokratizacija sistema zahteva demokratične spremembe na vseh družbenih področjih, tako tudi na področju civilno-vojaških razmerij.³ Politični sistem kljub tržni ekonomiji, principu enakih možnosti za vse itd. ne bo demokratičen, če poleg ostalega ne bo uresničen tudi civilni in predvsem demokratični nadzor nad oboroženimi silami⁴, ki je ena temeljnih značilnosti civilno-vojaških razmerij v demokratičnih sistemih. Toda opredelitev demokratičnih civilno-vojaških razmerij oziroma standardov ali pogojev demokratičnih civilno-vojaških razmerij, ki bi jih za lasten demokratičen razvoj morale razvijati tudi države na prehodu, je težka naloga. Smernice, kakšni naj ti odnosi bodo, nekdanjim socialističnim državam dajejo tudi v mednarodnih integracijah, kamor si te države prizadevajo vključiti. Tako je npr. Nato razvil nekatere standarde za širitev oziroma vključevanje novih držav v članstvo, med drugim tudi s področja civilno-vojaških razmerij. Nanašajo se na zagotavljanje učinkovitega civilnega demokratičnega nadzora nad oboroženimi silami in jih je mogoče strniti v štiri skupine (Simon 1996, 289-292):

- jasna zakonska razmejitev pristojnosti predsednika države in vlade (predsednika vlade in obrambnega ministra),
- znatna vloga parlamenta pri obrambni zakonodaji ter parlamentarni nadzor nad obrambnim proračunom in obrambno porabo,
- vladni nadzor vojske (predvsem generalštaba in vojaških poveljnikov) prek civilnega obrambnega ministrstva in
- restavracija ugleda vojske in zaupanja v oborožene sile.

Našteti pogoji demokratičnih civilno-vojaških razmerij (ki pa se nanašajo le na politično-vojaški del teh razmerij) predvsem izhajajo iz skupnih izkušenj držav, ki pripadajo evroatlantski skupnosti in predstavljajo pomemben vidik zahodne poli-

² Več o etničnih in ozemeljskih težavah držav na prehodu v Srednji in Vzhodni Evropi v: Bugajski 1993, Doel 1994, Gottey 1995.

³ Civilno-vojaška razmerja predstavljajo tako indikator kot test reform v Srednji Evropi (Szemerényi 1996, 5).

⁴ Izpostavljanje potrebe po razvoju civilnega nadzora nad oboroženimi silami v nekdanjih socialističnih državah v Evropi je nesmiselno, saj so bile armade socialističnih držav podvržene zelo ostremu nadzoru civilne vladajoče partije (partokratski nadzor nad oboroženimi silami). Danes morajo civilni nadzor izvajati druge institucije kot nekoč, razvijati pa morajo tudi nove mehanizme civilnega nadzora (npr. javnost obrambnih zadev, civilni obrambni minister, primerni oblike nadzora demokratično izvoljenih institucij nad obrambnim področjem - med najuspešnejšimi je nadzor finančnih sredstev za obrambo ipd.) namesto nekdanje politične indoktrinacije in mreže političnih kadrov v oboroženih silah ter članstva vojaškega osebja v "pravi" politični stranki.

tične kulture, ki se je seveda dolgo razvijala. Poleg teh podobnosti imajo posamezne članice omenjene skupnosti tudi veliko posebnosti v urejanju civilno-vojaških razmerij, saj imajo vendarle različno zgodovino, kulturo in tako tudi vrsto posebnih institucij. Zakonska in politična ureditev civilno-vojaških razmerij je zato tudi v teh državah precej raznolika (anglosaksonski model z močno civilnoadministrativno komponento, nemški model s poudarjenimi človekovimi pravicami vojakov, švicarski model miličniške organiziranosti...). Nesmiselno bi bilo torej pričakovati, da bi države na prehodu razvijale enoten model civilno-vojaških razmerij, ki bi ga preprosto kopirale po kateri od zahodnih držav, še zlasti pa ne gre pričakovati, da bi ga razvile v zelo kratkem času (povzeto po Joo 1996, 70). Lahko pa v praksi zaznamo, da zahodne države skušajo poučevati demokratizirajoče države v Srednji in Vzhodni Evropi, kako naj organizirajo politični sistem in njegove podsisteme ter tako tudi področje odnosov med oblastjo in vojsko - seveda po vzoru držav učiteljic. Pomoč, tako finančna kot strokovna, je državam na prehodu gotovo dobrodošla, vendar, kot sem že omenila, morajo te države pri demokratizaciji upoštevati tudi lastne interese ter zgodovinske, kulturne in geopolitične posebnosti.

Potrebno je tudi upoštevati, da imajo države na prehodu dokaj različne notranje pogoje za proces demokratizacije. Spremljajo jih težave starega sistema (npr. gospodarske - zadolženost, pomanjkanje tržišča), posledice osamosvojitvenih procesov (delitev premoženja, nerešena ozemeljska vprašanja s sosedi, nacionalizem, težave z manjšinami, problemi z vzpostavljanjem državne strukture) in drugi problemi - npr. socialni (npr. brezposelnost, ki je med drugim tudi posledica zmanjšanja ali celo ustavitve proizvodnje v vojaške namene). Ob tem pa morajo te države novo varnostnoobrambno strukturo in politiko spreminjati in/ali vzpostavljati v skladu z mednarodnimi spremembami oziroma trendi: povezovanje držav na različnih področjih, novi načini reševanja sporov ter nove vloge oboroženih sil, posledice konca hladne vojne (kot npr. zmanjševanje obsega oboroženih sil, zmanjševanje arzenalov vojaške opreme itd.).

Proces demokratizacije je v nekdanjih socialističnih državah zahteval in zahteva številne dolgoročne spremembe v politični strukturi in oboroženih silah ter s tem tudi v civilno-vojaških razmerjih. Bebler (1994, 28-29; spremembe identificira tudi Bugajski 1993, 194-195) je zbral in posplošil spremembe, do katerih je prišlo na področju civilno-vojaških razmerij po začetkih demokratizacije socialističnih sistemov v Evropi konec osemdesetih let in navaja naslednje:

- razpad povezanosti komunistične partije in oboroženih sil,
- razpustitev glavnih političnih teles,
- radikalno spreminjanje ali odprava odgovornosti vojaških političnih častnikov,
- razpustitev organizacij, komitejev in celic komunistične partije v vojski in odprava vloge profesionalnih partijskih uradnikov v oboroženih silah,
- ustavitev partijskega in s partijo povezanega dela kot del uradnih aktivnosti vojske, ki so ga plačevali davkoplačevalci,
- odstranitev predstavnikov vojske iz teles komunistične partije,
- konec povezave med političnimi (partijskimi) vojaškimi uslužbenci, vojaško varnostno službo, vojaškimi tožilci in vojaškim sodstvom,

- ponovna vzpostavitev sistema vojaškega šolstva in razpustitev vojaških (partijskih) političnih šol,
- odprava monopola komunistične partije in drugih privilegijev v vojski,
- dopuščanje vsem legalnim političnim strankam in združenjem, da pod enakimi pogoji pridobivajo svoje člane v vojski (ali pa prepoved članstva v katerikoli stranki za vse poklicne vojake),
- prepoved članstva v političnih strankah nekaterim skupinam v vojski (častnikom v kadrovski in obveščevalni službi, tožilcem, sodnikom itd.), da bi se preprečil "strankarski favorizem" znotraj vojske,
- opustitev uporabe služenja vojaškega roka kot sredstva za pridobivanje partijskega članstva in konec indoktrinacije vojaškega osebja na osnovi partijske ideologije,
- opustitev in prepoved vsakršne diskriminacije znotraj vojske na politično-ideološki podlagi (ki je bilo opazno predvsem proti vernim in nekomunistom); v skladu s tem pa tudi spreminjanje kriterijev za vpis v vojaške šole, za zaposlovanje in napredovanje v vojski,
- oblikovanje jasnih pravil za izločitev vojske kot institucije iz politične tekme za oblast,
- prepoved posebnih razmerij med vojsko in katerikoli politično grupacijo,
- jasna podrejenost vojske učinkovitemu parlamentarnemu nadzoru,
- ponovna opredelitev razumevanja vojaškega profesionalizma in dopustitev politične aktivnosti profesionalnim vojakom zgolj kot njihovo privatno zadevo, v prostem času in izven vojaških prostorov,
- imenovanje civilnih politikov na položaje obrambnih ministrov skladno s programi političnega nevmešavanja.

Navedene spremembe oziroma ukrepe so izvedle oziroma jih izvajajo vse države na prehodu, vendar ne vse enako hitro, zlasti pa ne povsem brez težav. Večina teh ukrepov odgovarja že predstavljenim pogojem, ki jih kot pomoč pri opredeljevanju učinkovitega civilnega nadzora nad oboroženimi silami navaja Simon. Toda za njihovo uresničevanje je potrebna t. i. zrela demokracija z razvitimi političnimi institucijami in razvito strateško ali varnostno skupnostjo (le-ta vključuje parlamentarce, množične medije, intelektualce, študente, državne uradnike in splošno javnost - vse, ki jih zanimajo obrambne in varnostne zadeve; Johnson 1995, 35; Mintchev 1995, 50), ki je za države na prehodu lahko le dolgoročen cilj. Problemi, ki jih večina držav na prehodu ima, se pravi problemi v razmerjih med oblastjo in vojsko⁵ (najizrazitejše predstavljam v nadaljevanju prispevka), jasno kažejo, da bo potrebno še marsikaj storiti za uspešen demokratičen razvoj držav v prihodnosti.

⁵ V prispevku se ukvarjam predvsem s tistim delom civilno-vojaških razmerij, ki se nanašajo na vojsko in politično državo, razmerje med vojsko in civilno družbo pa puščam ob strani.

Uveljavljanje demokratičnega nadzora nad vojsko

Kadar govorimo o civilno-vojaških razmerjih držav na prehodu pogosto slišimo, da je ena ključnih nalog, ki jih je treba opraviti na tem področju, uveljavljanje civilnega nadzora nad oboroženimi silami. Dejstvo je, da je bila tudi v socialističnih režimih vojska pod izredno strogim nadzorom, ki je dušil celo profesionalne zahteve vojaške organizacije in njenega osebja. Razlika med nadzorom, ki je bil uveljavljen v starem sistemu in nadzorom, ki ga države na prehodu uvajajo po vzoru zahodnih demokratičnih držav, je v nosilcih oziroma izvajalcih nadzora. V evropskih socialističnih sistemih je nadzor izvajala vladajoča komunistična partija. Govorimo o partokratskem modelu civilne prevlade, *"ki je nastal pod vplivom marksistične teorije o oboroženem ljudstvu ter teorije o vodilni vlogi delavske partije /.../"* (Jelušič 1997, 140). Za demokratični (zahodnoevropski in severnoameriški) tip civilno-vojaških razmerij pa je značilna parlamentarna prevlada nad vojaško oblastjo. *"Vodenje armade pripada vrhovni reprezentativni oblasti, torej predsedniku države (ali kralju), politične odločitve na področju varnostne politike sprejema parlament, vojaške oblasti pa imajo samo izvršno nalogo"* (Jelušič 1997, 139).

Kljub takšni načelni razdelitvi pristojnosti v zvezi z nadziranjem vojske in bolj ali manj urejeno zakonodajo⁶, pa imajo države na prehodu z razdelitvijo pristojnosti velike probleme.

Izvajanje nove zakonodaje o oboroženih silah je, počasno in težavno iz več razlogov (Johnson 1995, 31-32; deloma Bland 1995, 121-122): v procesih sodelujejo neizkušeni posamezniki (dejstvo je, kot ugotavljajo številni pisci, da izkušenj v preteklih desetletjih niti ni bilo mogoče pridobiti, saj večina dežel nekdanjega socialističnega tabora ni sama odločala o svoji nacionalni varnosti, ampak je ubogala navodila vojaškega in partijskega vrha Sovjetske zveze), med novoizvoljenimi političnimi voditelji in visokimi častniki, ki ne želijo izgubiti nekaterih privilegijev, ni zaupanja, vojaške zadeve pa še vedno obdaja tradicionalna skrivnostnost, ki otežuje delo novi civilni oblasti.

Problemi, ki so nastali zaradi nejasnih zakonskih opredelitev pristojnosti glede obrambnih zadev in nadzora nad oboroženimi silami, so v državah na prehodu pogost pojav. Običajno je prihajalo in prihaja do težav zaradi nejasne razdelitve oblasti oziroma pristojnosti med predsednikom države in vlado. Kot vrhovni poveljnik oboroženih sil ima predsednik neposreden dostop do najvišjega vojaškega poveljstva. Toda predsedniška odgovornost je bila v nekaterih primerih napačno razumljena in izkrivljena zaradi drugih političnih prioritet. Najbolj znan primer napetosti med predsednikom države in vlado pri izvajanju nadzora nad oboroženimi silami je Poljska, čeprav so se napetosti pojavljale tudi v drugih državah Srednje in Vzhodne Evrope (Szemerényi 1996, 8-10).

⁶ Večinoma je bil proces sprejemanja ustave in zakonov o obrambi zelo dolgotrajen, čeprav se je zdela to ena najpomembnejših nalog pri demokratizaciji civilno-vojaških razmerij. Dejstvo pa je, da sprejeti zakoni še ne dokazujejo, da so stvari urejene; urejeno morajo zadeve potekati tudi v praksi.

Po volitvah leta 1991 je Poljska po generalu Kolodziejczykju dobila prvega civilnega obrambnega ministra Jana Parysa, ki je slabi dve leti po imenovanju obtožil nekatere politike, tudi predsednika Lecha Walenso, da so iskali podporo pri vojski, da bi povečali moč predsednika. Parys je po teh obtožbah moral odstopiti. Nova vlada 1992 je sprejela osrednjo vlogo predsednika v obrambni politiki (popoln nadzor nad obrambno politiko in možnost svetovanja v ostalih pomembnih resorjih, tudi v zunanji politiki, je predsedniku dala tudi začasna, t. i. "mala ustava"), nov obrambni minister je imel podporo parlamenta in predsednika. Po volitvah 1993 je levo orientirana koalicijska vlada najprej potrdila vlogo predsednika v obrambnih zadevah in za obrambnega ministra zopet postavila (tokrat v vlogi civilnega obrambnega ministra) upokojenega generala Kolodziejczykja. Kasneje pa je prišlo do zapletov. Vlada je namreč predlagala, da bi bil generalštab podrejen obrambnemu ministru in ne predsedniku države. Predsednik se s takšno rešitvijo ni strinjal, na svojo stran je skušal pridobiti tudi vojsko in je zahteval odstavitev obrambnega ministra. Predsednik vlade, ki je prvotno ministra podpiral, ga je vendarle odstavil (povzeto po Cottey 1995, 52-55; Sarvaš 1995; Szemerkenyi 1996, 8,12; Wiatr 1997, 82-84).

Boj za moč med državnimi institucijami torej poteka tudi preko boja za pristojnosti glede nadzora nad vojsko in na ta način slabi prizadevanja za demokratizacijo, kar so nasprotujoče si strani v tem boju druga drugi tudi nenehno očitale.

Lojalnost vojske civilni oblasti

Ena bistvenih značilnosti vojaške profesije in vojske same naj bi bila njena lojalnost državi. V evropskih socialističnih sistemih vojska kljub politizaciji, politični indoktrinaciji, socializaciji in privilegiranim živlenskimi standardom nikdar ni povsem podpirala svojih političnih vodstev. Vendar pa so se javnost in nosilci reformističnih idej vendarle bali, da vojska ne bo dopustila, liberalizacije in demokratizacije;⁷ navsezadnje so bile socialistične armade poklicane ohranjati politični režim. Toda vojaški vrhovi so večinoma ne le dopustili ampak celo podprli demokratične reforme⁸ (nekoliko težav je bilo v državah jugovzhodne Evrope; zlasti v Bolgariji so vojaški voditelji aktivno nasprotovali depolitizaciji vojske; Barany 1993, 606). Po eni strani je takšno ravnanje dokaz nelojalnosti vojske svoji oblasti, po drugi strani pa se moramo zavedati, da zamenjava sistema in oblasti ni bila izrazito revolucionarna, ampak postopna (Herspring 1994) za opis sprememb konec osemdesetih let v državah Srednje in Vzhodne Evrope privzame pojem "refolucija" (ang. "refolution"), ki združuje elemente reform in revolucije) in da vojska pravzaprav ne bi smela biti lojalna določeni strukturi, ki je na oblasti. Vojski

⁷ Tako so se na primer na Češkoslovaškem razširile govorice, da je 20. novembra 1989 vojska dobila ukaz za pripravljenost, da pomaga varnostnim silam pri zatiranju demonstracij (Herspring 1994, 675; orig. vir Thomas S. Szayna: *The Military in a Post-communist Czechoslovakia*, A RAND Note, N-3412-USDP, 1991, str. 20).

⁸ Na Poljskem je bilo leta 1988 vojaško poveljstvo z generalom Jaruzelskim celo pobudnik pogajanj z demokratično opozicijo (t. i. pogajanja za okroglo mizo; Wiatr 1997, 78).

prisegajo zvestobo nekemu idealu ali liku (npr. ustavi ali nepolitičnemu vodji države); lojalnost vojske je tako nad lojalnostjo t. i. dnevni vladi (Bland 1995, 115).

Razloge, zakaj je vojska večinoma podprla reforme v evropskih socialističnih državah gre iskati v izredno ostrem partokratskem nadzoru in podrejenosti nacionalnih obrambnih politik političnemu vrhu v Moskvi, ki sta vojskam članic Varšavskega sporazuma takorekoč odvzemala vlogo pomembnega varuha nacionalne varnosti. Bebler pa je na začetku procesov demokratizacije in liberalizacije v vzhodni Evropi razmišljal tudi o drugih, predvsem ekonomskih razlogih. Menil je, da so stališča vojakov do reform sicer protislovna, da pa so *"profesionalni vojaki vseh evropskih socialističnih/komunističnih držav zainteresirani za in da podpirajo ekonomsko prestrukturiranje in prilagajanje, ki je v skladu s tehnološkim razvojem in ki je izpeljano tako, da spodbuja živahnost gospodarstva. /.../ Profesionalni vojaki so tudi očitno zainteresirani za to, da bi bile reforme izpeljane na način, ki ne bi ogrozil politične in gospodarske stanovitnosti njihove države. /.../ Sodeč po tem je mogoče trditi, da profesionalna vojska bolj podpira gospodarske in v najboljšem primeru samo delne politične reforme ne pa korenite spremembe v politični ureditvi. Toda brez takšnih sprememb tržno naravnane gospodarske reforme v socialističnih državah ne morejo biti uspešne. Ravno v tem je temeljno protislovje v stališčih profesionalnih vojakov glede družbenih reform."* (Bebler 1989, 55)

Demokratizacija nekdanjih socialističnih držav je predpostavljala ne le zamenjavo politične elite na oblasti, ampak spremembo celotnega političnega sistema z ustavo vred. Vojska se je na nek način torej na koncu le pokazala kot lojalna narodu in ne stranki na oblasti, čeprav ji te lojalnosti vzhodnoevropske družbe dolgo niso priznavale.

Postavitev civilnih obrambnih ministrov

Pred demokratizacijo političnih sistemov v vzhodnem delu Evrope so bila obrambna ministrstva oziroma sekretariati pod pristojnostjo vojaških oseb, skupaj z ostalimi spremembami konec osemdesetih in na začetku devetdesetih let pa so bili na mesta obrambnih ministrov (ki so, če gledamo razdelitev pristojnosti med vojaško in civilno sfero v razvitih demokracijah, politične osebnosti) imenovane civilne osebe. Toda v nekaterih državah na prehodu (Bolgarija, Češkoslovaška, Madžarska in Poljska) so le-te kmalu zopet nadomestili z aktivnimi ali pa upokojenimi generali. V večini omenjenih držav je do tega prišlo, ko so na volitvah v letih 1993 in 1994 zmagale stranke naslednice komunistične partije (Sarvaš 1995). To lahko razumemo tudi kot dokaz ohranjanja osebnih stikov visokih vojaških častnikov in določene skupine politikov. Vendar ob tem ne moremo zanemariti dejstva, da je obrambni minister vez med stroko in politiko ter bi naj zato imel poleg političnih tudi nekaj strokovnih znanj o obrambnih zadevah. Zaradi pomanjkanja primernih civilnih kadrov se je v nekaterih novih demokracijah zaradi dileme, ki se je pojavila (na mesto obrambnega ministra postaviti bodisi osebo z "demokracičnimi priporočili" bodisi osebo z znanjem z obrambnega področja;

Szemerényi 1996, 10), imenovanje (nekdanjih) častnikov na mesto obrambnega ministra očitno zdela dobra rešitev (vsaj za t. i. prehodno obdobje).

Vendar pa imenovanje civilnega obrambnega ministra in njegovega namestnika še ne zagotavlja učinkovitega civilnega nadzora. Tudi nižje ravni uprave imajo namreč velik vpliv na uspešnost izvajanja civilnega nadzora nad oboroženimi silami. V novih demokracijah zato ni pomembno le imenovanje civilista na položaj obrambnega ministra, ampak je potrebno civilizirati celotno obrambno ministrstvo (povzeto po Szemerényi 1996, 11).

Civilni nadzor finančnih sredstev za obrambo

"Postavitev zakonskega ogrodja civilnega nadzora nad vojsko je temeljni, a zgolj prvi korak k pravi reformi. Eno najučinkovitejših orodij za civilni in parlamentarni vpliv na obrambno in varnostno politiko je "moč denarnice". Nadzor nad obrambnim proračunom je tako morda najbolj učinkovit način nadziranja vojske." (Szemerényi 1996, 21)

Eden bistvenih ciljev demokratičnih reform je tudi transparentnost obrambnega proračuna in proračunskega načrtovanja, vendar pa je pri uresničevanju tega cilja mogoče naleteti na težave - tudi zaradi pomanjkanja vedenja o dejanskih stroških in izdatkih. Razvoj dovzetnosti za probleme s stroški (ang. cost-sensitivity) znotraj vojske (ki je bila navajena na obilje sredstev v preteklosti) in celotnega obrambnega področja je pomembna naloga novih demokracij.

Nekdanje socialistične države se srečujejo z velikimi gospodarskimi težavami (upadanje nacionalnega proizvoda, visoka stopnja inflacije, nezaposlenost), kar naj bi povzročilo tudi zmanjševanje obrambnih proračunov. Vendar pa to zmanjševanje v teh državah ne samo da nima neposrednih učinkov na izboljšanje gospodarskega stanja v državi (ni učinka "topov in masla"), ampak tudi negativno vpliva na obrambno zmogljivost države⁹ (npr. ni mogoča nabava novih, sodobnih sredstev za oborožene sile); namesto v modernizaciji, investicijah ter raziskavah in razvoju je prioriteta še vedno osebje. Problem torej ni toliko v zmanjševanju obrambnega proračuna kot v neprimerni razporeditvi sredstev oziroma strukturi obrambnega proračuna (problem politično določenih prioritet). Problemi se pojavljajo tudi zaradi nedoslednega razporejanja izdatkov (nekateri vojaški izdatki in investicije se ne vključujejo v obrambne izdatke oziroma obrambni proračun, ampak v proračun finančnega ministrstva).

Razlogi za probleme pa niso le v pomanjkanju znanja in političnem določanju prioritet temveč tudi v pomanjkanju in neprimernosti modelov pripravljanja proračuna. Češka se je odločila, da bo uporabljala ameriški model (US Planning Programming and Budgeting System - PPBS), ki ga je na začetku šestdesetih let v ameriškem obrambnem ministrstvu predstavil obrambni minister Robert McNamara. Sistem poudarja outpute vojaškega sistema namesto inputov (materialna sredstva in osebje). Vendar pa takšen sistem zelo zapleta proračunsko proce-

⁹ Takšne ocene, na primer, veljajo za Madžarsko (Szemerényi 1996, 22).

duro, tako da so celo nekateri ameriški strokovnjaki svetovali češkemu obrambnemu ministrstvu, da prouči še kakšen drug finančni sistem (npr. francoski ali britanski).

Težave s financiranjem obrambe in z nadzorom nad njenim financiranjem (ter s tem tudi nad oboroženimi silami) v državah na prehodu torej izhajajo iz pomanjkanja znanja o proračunskem načrtovanju, posebnih prioritet, neprimernih modelov proračunskega načrtovanja, omejenosti sredstev parlamentarnega finančnega nadzora (včasih se pojavijo praktične omejitve nadzornih sredstev parlamenta, na reforme lahko vplivajo institucionalni in osebni interesi) in včasih tudi zanemarjanja obrambnega področja v parlamentarnih razpravah. (Povzeto po Szemerkenyi 1996, 21-36.)

Depolitizacija vojske

Kadar govorimo o civilno-vojaških razmerjih v državah na prehodu, se kot najpogosteje uporabljani pojem pojavi proces depolitizacije vojske v smislu končanja partijskega nadzora nad oboroženimi silami, zaščite pred nadzorom z legalnimi sredstvi, ki bi ga izvajale druge politične stranke ter zagotavljanja politične nevtralnosti in neideološkosti oboroženih sil (Barany 1993, 604) oziroma predvsem ločitve vojske in (nekoč) vladajoče komunistične partije¹⁰ (Sarvaš 1995; Johnson 1995, 27). Proces depolitizacije vojske v državah na prehodu je zajemal precej ukrepov, ki so bili v večini teh držav podobni (čeprav je bilo tudi nekaj posebnosti). Strnem jih lahko v tri sklope:

1. Ukinitvev političnih struktur politične partije v vojski - razpustitev vseh partijskih celic in odprava t. i. glavnih političnih uprav in institucije političnih častnikov v vojskah.

Ena prvih nalog novega političnega vodstva v zvezi z uveljavljanjem civilnega demokratičnega nadzora nad oboroženimi silami je bila ukinitvev osrednjega mehanizma za zagotavljanje partijskega nadzora in politične indoktrinacije v vojski - glavne politične uprave. Način, kako so v večini držav Srednje in Vzhodne Evrope to izvedli, pa predstavlja svojevrsten paradoks. Glavno politično upravo so namreč preimenovali v oddelek oziroma upravo za izobraževanje ali Direktorat za usposabljanje in kulturo (Češkoslovaška), obdržali pa so celo nekaj starega osebja (na Poljskem in Madžarskem), ki so mu dali nove dolžnosti. Ukinjena je bila indoktrinacijska vloga stare uprave; nova se je usmerila predvsem na dvigovanje domoljubne zavesti in na kulturna vprašanja. Zaposleni na teh upravah so prihajali iz vrst pedagogov, psihologov in sociologov. Češkoslovaško akademijo za izobraževanje političnih častnikov so prav tako preoblikovali - v vojaško pedagoško šolo. Na Madžarskem in Češkem so te, po njihovi novi vsebini in vlogi sodeč sicer ne več

¹⁰ Slednje razumevanje pojma depolitizacije je zelo omejeno in odgovarja le konkretnemu primeru odstranjevanja vpliva vladajoče stranke na vojsko. Dejansko je potrebno depolitizacijo razumeti kot proces odstranjevanja takega vpliva na vojsko, ki le-to usmerja v politično delovanje ali jo postavlja za objekti političnih obračunavanj institucij in posameznikov.

indoktrinacijske, a še vedno političnoizobraževalne institucije, kmalu ukiniti (povzeto po Herspring 1994; Johnson 1995, 27)

Hkrati za ukinitvijo partijskih struktur v vojski je narasla vloga katoliške cerkve v oboroženih silah. Vojaki ne le, da so "dobili pravico" do religioznosti (religioznost se je v socialističnih armadah preganjala), dobili so tudi pravico udeleževati se verskih obredov v uniformah, tako je, zlasti na Poljskem, v cerkvah videti precej vernikov v vojaških uniformah. Na Češkem pa so celo resno razmišljali, da bi v enote uvedli vojaške duhovnike (Herspring 1994, 669,681).

2. Izstop podčastnikov in častnikov iz komunistične partije in prepoved njihovega vključevanja v ostale politične stranke ter prepoved politične aktivnosti v oboroženih silah nasploh

Na Češkem lahko pripadniki vojske vendarle tudi aktivno, na listah političnih strank sodelujejo na volitvah, če pa so izvoljeni, morajo v času svojega političnega mandata tudi formalno zapustiti oborožene sile. Leta 1992, pred razdružitvijo Češkoslovaške, je na parlamentarnih volitvah v tej državi sodelovalo 23 profesionalnih vojakov, in sicer predvsem na listah levo usmerjenih političnih strank. Tudi na lokalnih volitvah v Češki republiki leta 1994 so se profesionalni vojaki predstavljali predvsem na listah levo usmerjenih strank. Leva politična usmerjenost vojakov v novih demokracijah v Srednji in Vzhodni Evropi je v nasprotju s prevladujočo miselnostjo o njihovi desni, konservativni usmerjenosti. Izkazalo pa se je, da je bila leva usmerjenost le začasna¹¹ (dediščina starega sistema); kasnejše raziskave so namreč pokazale, da je prisotna predvsem pri starejši generaciji profesionalnih vojakov (očitno so še ostale vezi iz starega sistema), medtem ko se mlajša generacija nagiba bolj k desnici¹² (Sarvaš 1995; Vlachova in Sarvaš 1997).

3. Čistke

Depolitizacija oboroženih sil oziroma uvajanje novega, demokratičnega načina nadziranja oboroženih sil novih demokracij je pripeljala tudi do vprašanj, 1) kaj storiti z ljudmi, ki so prej služili kot politični častniki ali partijski funkcionarji v vojski ter 2) glede na v prejšnjem sistemu zaželeno in pogosto članstvo podčastnikov in častnikov v komunistični partiji tudi do vprašanja o lojalnosti le-teh do nove oblasti.

Profesionalni pripadniki oboroženih sil so morali v nekaterih državah na prehodu opraviti "proces rešetanja" (ang. screening process), s katerim se je preverjala profesionalna kvalificiranost in politična zgodovina vsakega posameznika. Kdor ga je uspešno preстал, je lahko ostal v oboroženih silah.

Poljska je bila do svojih podčastnikov in častnikov dokaj prizanesljiva. Skozi "proces rešetanja" so morali le politični častniki, ki so lahko ostali v vojski, če so se izkazali za primerne in če so sprejeli, da se bodo v prihodnosti primerno taktično

¹¹ Leta 1990 bi na Češkoslovaškem za komunistično partijo glasovalo 41% profesionalnih vojakov, leta 1992 pa le še 13% (Vlachova in Sarvaš 1997, 98).

¹² Zanimivo je, da je v številnih državah moč dobiti podatke o politični usmerjenosti vojakov kljub zakonski prepovedi politične aktivnosti vojakov, ki je ponekod drugod, tudi v Sloveniji, uraden razlog za prepoved takšnih raziskav med profesionalnimi vojniki.

izurili. Neradikalen in počasen pristop k čistkam poljskega častniškega zbora je lahko razumeti, če se zavedamo, da so v poljski armadi že v času komunističnega režima dovoljevali nekakšen politični pluralizem. Ne Poljskem so namreč že leta 1987 odpravili *"starejši boljševiški dogmo in dovolili profesionalnim pripadnikom armade, da se včlanijo tudi v druge stranke, ne samo v Poljsko združeno delavsko partijo (vladajočo komunistično partijo). Dovoljenje je bilo omejeno na dve (takrat) zakonito obstoječi "zavezniški demokratični stranki", ki sta tudi zastopani v Sejmu (parlamentu)"* (Bebler 1989, 61).

Na Češkoslovaškem je "proces rešetanja" zajel vse profesionalne vojake. Od stosedeminpetdeset generalov češkoslovaške vojske jih je vojsko prostovoljno ali s prisilno upokojitvijo zapustilo sedeminosemdeset. Vsi, ki so bili vsaj na položaju polkovnika, so morali pridobiti tudi t. i. "spričevalo o čistosti" (ang. lustration certificate), ki se je nanašalo na (ne)sodelovanje z vojaško in/ali državno obveščevalno službo. Častniki, za katere so ugotovili, da so sodelovali z eno od obveščevalnih služb, so morali vojsko zapustiti (18% tistih, ki so za spričevala zaprosili v prvih treh mesecih 1992. leta). Obenem pa so vsi, ki so pred leti morali zapustiti vojsko zaradi kritičnega stališča do sovjetske invazije leta 1968, dobili priložnost za nadaljevanje službe. Zanimivo je, da so bili na Češkoslovaškem v "procesu rešetanja" dokaj popustljivi do političnih častnikov; ugotovili so, da je ceneje, če preučijo oziroma na novo usposobijo te, večinoma mlade ljudi (večina jih je bila mlajših od 35 let), kot pa da začnejo z izobraževanjem povsem od začetka (povzeto po Herspring 1994; Sarvaš 1995).

Kadrovske težave

Depolitizacija je korenito posegla v številčnost podčastniškega in častniškega kadra v oboroženih silah držav na prehodu. Vendar problemi z zastopanostjo primernih kadrov ne izhajajo le iz politično vsiljenih odhodov iz vojaških vrst, ampak tudi iz drugih razlogov (možnosti civilne zaposlitve, neizkušenost domačih obrambnih strokovnjakov ipd).

Kljub temu, da si v vojskah novih demokratičnih držav želijo čimveč mladih in sposobnih profesionalnih vojakov je, kot ugotavlja Sarvaš (1995), v vojski ostalo več starejših kot pa mladih častnikov. Vzroki za to so bolj socialne kot pa politične narave, kajti tudi precej tistih častnikov iz mlajše generacije, ki bi lahko ostali v vojski, se je odločilo za zaposlitev v civilnih službah. Nasprotno pa se je starejša generacija častnikov bala nastopiti na trgu delovne sile in so ostali v vojski kljub zelo slabim življenjskim pogojem (razen seveda, če so se morali v določeni starosti upokojiti - npr. na Češkoslovaškem vsi, ki so bili starejši od 60 let; Herspring 1994, 676).

Poslabšanje življenjskih (nizka plača, pomanjkanje stanovanj...) in delovnih pogojev v vojski (nove demokracije so precej zmanjšale svoje obrambne proračune, kljub temu, da bo potrebno prenoviti opremo in oborožitev oboroženih sil - zlasti po standardih Nata) ter "proces rešetanja", ki so mu bili podvrženi podčastniki in častniki, sta zelo razredčila vrste profesionalnih vojakov; odhajali so pred-

vsem mladi, pa tudi izkušeni vojaki (slednje je pripeljalo do pomanjkanja strokovnjakov za posamezne vojaške specialnosti). Zanimanje mladih za vojaške poklice je zelo šibko; raje izbirajo tiste smeri izobraževanja, ki imajo neko vrednost na trgu oziroma v civilni družbi (Balik 1995).

Kljub odhajanju mladega osebja pa je celo mogoče govoriti o pomlajevanju častniških zborov. Upokojitev generalov in višjih častnikov, v preteklosti najbolj vpletenih v politiko, je namreč omogočila hitro napredovanje mlajših pripadnikov častniškega zbora (povzeto po Wiatr 1997, 81). Poleg pozitivnih učinkov takšnih sprememb (umik častnikov vpletenih v politiko in zadovoljstvo novoimenovanih generalov in višjih častnikov) pa lahko domnevamo, da so hitra napredovanja posameznikov poslabšala odnose v celotnem častniškem zboru in tudi stanje v oboroženih silah, če so bila rezultat bolj političnih presojanj kot pa realne ocene znanja in sposobnosti častnikov.

Kadrovskih problemov pa nimajo le oborožene sile, ampak se z njimi srečuje celotni nacionalno-varnostni sistem. Ključni problem je pomanjkanje civilnih obrambnih strokovnjakov, saj so današnje nove demokracije le redko upravljale svojo obrambno-varnostno politiko (bodisi so bile pod dežnikom Varšavskega sporazuma oziroma Sovjetske zveze bodisi niso bile samostojne države), vladajoča partija pa je na položaje za vodenje in izvajanje obrambne in varnostne politike države postavljala vojaške osebe. Težave s civilnimi strokovnjaki za obrambne zadeve so tako lahko eno izmed opravičil za to, da je del nadzora nad obrambno politiko ostal v vojaških rokah (Szemerkenyi 1996, 3). Pomanjkanje ustrezno usposobljenih strokovnjakov za obrambne zadeve včasih vodi k za oblikovanje civilno-vojaških razmerij zrelih demokracij še eni neprijetni okoliščini - nezaupanju med vojaki in njihovimi nadrejenimi civili, kar včasih pelje tudi do zahtev po imenovanju "strokovnjakov" (vojakov) na mesta obrambnih ministrov (povzeto po Sarvaš 1995).

Združenja vojakov

S prepovedjo strankarskega organiziranja pripadnikov oboroženih sil se seveda niso zaprle možnosti za organiziranje profesionalnih vojaških združenj, ponekod pa tudi ne za sindikalno organiziranje profesionalnih vojakov.

V procesu demokratizacije vojske pa so vendarle igrale pomembno vlogo tudi nekatere oblike organiziranosti vojaških oseb. Sarvaš (1995) ugotavlja, da so bile na območju Češkoslovaške tri organizacije, ki so delovale tudi v politiki:

1. organizacija, ki se je imenovala "Svobodne legije", v kateri so bili radikalni profesionalni vojaki, ki se niso strinjali s počasnimi spremembami v vojski, še zlasti ne na kadrovskega področju;
2. "Zveza slovaških častnikov", ki je imela zelo močne zveze s Slovaško nacionalno stranko, nekateri člani te organizacije so kandidirali na volitvah in postali poslanci na listah te stranke ter so sodelovali pri procesu delitve češkoslovaške vojske;
3. v drugi polovici osemdesetih let ustanovljena neformalna skupina nekdanjih pripadnikov vojske, ki so bili odstavljeni v čistkah v socialističnem sistemu. Ta sku-

pina se je kasneje preimenovala v vojaški sindikat "Obnova" (izvirno "Obroda") in po "Žametni revoluciji" postala del Civilnega foruma. Ta vojaški sindikat je igral pomembno vlogo v prehajanju češke vojske iz sile Varšavske zveze v nacionalno obrambno silo (Szemerényi 1996, 12-13).

Transparentnost varnostnoobrambne politike

Vojaški sociologi in politologi ter politiki, ki proučujejo stanje in razvoj odnosov med civilno oblastjo in vojsko v novih demokracijah, poudarjajo, da tudi t. i. neformalni nadzor družbe nad vojsko (spremljanje dogajanj na področju vojaških zadev in obrambno-varnostne politike nasploh preko množičnih medijev in reakcije družbenih skupin in posameznikov na ta dogajanja) znatno prispeva k uveljavljanju civilnega, demokratičnega nadzora nad vojsko. Zato je ena osnovnih nalog nove oblasti, da zagotovi transparentnost obrambnega sistema in nacionalne obrambno-varnostne politike in omogoči vključitev širše javnosti v razprave o aktualnih varnostnih problemih države. Znotraj obrambnega sistema se morajo zato vzpostaviti službe, ki bi sproti organizirano in sistematično proizvajale informacije za množične medije in za javnost ter zaposliti za vojaške in obrambne zadeve posebej usposobljene novinarje (na primeru Slovenije o tem piše Jelušič 1998).

Sklep

Kratek pregled aktivnosti in nekaterih problemov, ki se pojavljajo pri demokratizaciji vojske kot enemu od vidikov demokratizacije celotne družbe pokaže, da so se poleg teženj po odpravljanju posameznih političnih vplivov v vojski in oblikovanja vojske kot strokovnega servisa demokratične oblasti (čeprav je takšna organiziranost obrambnega sistema verjetno le idealni tip), v odnosih med vojsko in oblastjo v novih demokracijah pojavile tudi nasprotne težnje - politizacija vojske z bojem civilnih institucij za nadzor nad njimi in medsebojnim obtoževanjem sodelovanja z vojsko, s pretirano doslednostjo pri čistkah častniškega zbora v nekaterih državah ne glede na strokovno znanje, s čimer so kadrovske težave postale pravi politični problem vlad teh držav, problemi financiranja obrambnega področja ipd. Upajmo, da so to le težave začetnih korakov in da bodo znanje, izkušnje ter spreminjanje vrednot v družbi dolgoročno pripeljale do takšnega stanja v nekdanjih evropskih socialističnih državah, kjer bodo primeri zlorabe vojske in nepravilnega pristopa civilne oblasti k reševanju problemov v zvezi z oboroženimi silami in kadri v njih redki (če pa bo do teh problemov prišlo, pa vsaj ne bodo ostali v tajnosti), zlasti pa ne bodo predstavljali grožnje družbeni in politični ureditvi.

LITERATURA

- Balik, Stanislav. 1995. Perspectives of Military Profession in the Czech Republic. Predavanje na konferenci ERGOMASa "Armed Forces in a Peacefull Half-Century", Praga - Brno, 18. - 25. junij, 1995.
- Barany, Zoltan D. 1993. Civil-Military Relations in Comparative Perspective. East-Central and Southeastern Europe. Political Studies, Vol. XLI, No. 4, December, str. 594-610.
- Bebler, Anton. 1989. Profesionalni vojaki in politični pluralizem v evropskih socialističnih državah. Stališča in politika komunističnih profesionalnih vojakov do političnega pluralizma. V: Študijski dnevi 1989: Socializem in demokracija. Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, FSPN, Ljubljana, str. 53-70.
- Bebler, Anton. 1994. The evolution of Civil-military relations in Central and Eastern Europe. NATO Review, Volume 42, No. 4.
- Bland, Douglas. 1995. Protecting the Military From Civilian Control. A neglected Dimension of Civil-Military Relations. V: Ernest Gilman in Detlef E. Herold (ur.), Democratic and Civil Control Over Military Forces - Case Studies and Perspectives. NATO Defense College, Monograph Series, No. 3, Rome, str. 107-125.
- Bugajski, Janusz. 1993. Nations in Turmoil. Conflict & Cooperation in Eastern Europe. Westview Press, Inc., Boulder, Colorado.
- Cotter, Andrew. 1995. East-Central Europe After the Cold War. Poland, the Czech republic, Slovakia and Hungary in Search of Security. Macmillann Press Ltd., Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London / St. Martin's Press Inc., New York.
- Doel, Theo van den. 1994. Central Europe. The New Allies? The Road from Visegrad to Brussels. Westview Press, Boulder/San Francisco, Oxford.
- Herspring, Dale. 1994. "Refolution" in Eastern Europe. The Polish, Slovak and Hungarian Militaries. European Security, Vol. 3, No.4, Winter 1994, str. 664-690.
- Jelušič, Ljubica. 1997. Legitimnost sodobnega vojaštva. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Jelušič, Ljubica. 1998. Spreminjanje odnosov med vojaštvom in civilnim okoljem v postsocializmu. V: Anton Grizold (ur.), Perspektive sodobne varnosti (novo iz obramboslovnih raziskav). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Johnson, Meredith Mae. 1995. Civil-Military Relations in Central and Eastern Europe. V: Ernest Gilman in Detlef E. Herold (ur.), Democratic and Civil Control Over Military Forces - Case Studies and Perspectives. NATO Defense College, Monograph Series, No. 3, Rome, str. 9-43.
- Joo, Rudolf. 1996. Civil-Military Relations Within the Framework of Western Integration. The Hungarian Experience. V: Behind Declarations. Civil-Military Relations in Central Europe (Papers presented at the IISS-ISDS/SVKI joint workshop Budapest, March 22-23, 1996). Institute for Strategic and Defence Studies, str. 69-71
- Mintchev, Emil G. 1995. Democratic and Civil Control over Armed Forces in Bulgaria. V: Ernest Gilman in Detlef E. Herold (ur.), Democratic and Civil Control Over Military Forces - Case Studies and Perspectives. NATO Defense College, Monograph Series, No. 3, Rome, str. 45-53.
- Sarvaš, Štefan. 1995. The Professional Corps in Central and Eastern Europe and Politics & Civil-Military Relations in the Czech Republic. A Case Study. Prispevka, ki ju je avtor predstavil na konferenci ERGOMASa "Armed Forces in a Peacefull Half-Century", Praga - Brno, 18. - 25. junij, 1995.
- Simon, Jeffrey. 1996. NATO Enlargement and Central Europe. A Study in Civil-Military Relations. Institute For National Strategic Studies, National Defense University.
- Szemerényi, Réka. 1996. Central European Civil-Military Reforms At Risk. ADELPHI Paper 306, IISS, Oxford.

- Vlachova, Marie, Štefan Sarvaš. 1997. From the Totalitarian to the Post-Totalitarian Military. V: Anton Bebler (ur.), *Civil-Military Relations in Post-Communist States*. Central and Eastern Europe in Transition. Praeger, London, str. 93-100.
- Wiatr, Jerzy. 1997. Military Politics and Society in Poland during the Democratic Transition. V: Anton Bebler (ur.), *Civil-Military relations in Post Communist States*. Central and Eastern Europe in transition. Praeger, London, str. 77-85.

POSTMODERNE VOJAŠKE ORGANIZACIJE: SOCIOLOŠKA ANALIZA

Uvod

Vojaške organizacije so neomejeni sistemi (so v neprestani medsebojni odvisnosti in izmenjavi z okoljem), kar pomeni, da različnim tipom družbe ustrezajo različni tipi vojaških organizacij.

Namen pričujočega članka je pokazati, kako novejši razvoji v okolju vojaških organizacij naprednih industrijskih družb vplivajo, in bodo tudi v prihodnosti vplivali na njihovo organizacijsko strukturo. Vojaške organizacije bodo morale, če bodo hotele preživeti in ostati učinkovite, tako kot civilne organizacije, razviti nove, bolj decentralizirane strukturne oblike, z bolj odprtimi mejami in manj strogimi hierarhijami.

Med dejavniki, ki vplivajo na vojaško organizacijsko strukturo je pet še posebej pomembnih. Štirje od teh so eksterni (situirani so v okolju organizacij), eden pa je vmesni dejavnik.

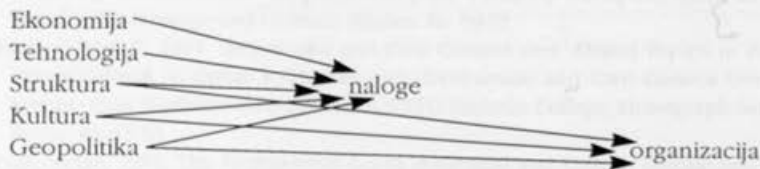
Zunanji dejavniki so:

1. stopnja ekonomskega razvoja
2. obstoječa tehnologija
3. socio-kulturno okolje
4. geopolitično okolje, kjer organizacije delujejo

Notranji dejavnik je naloga same organizacije. Ta dejavnik je vmesen zato, ker nanj vplivajo tudi ostali štirje dejavniki.

Vseh pet dejavnikov skupaj določa obliko vojaške organizacije oziroma njeno organizacijsko strukturo.

Shema 1

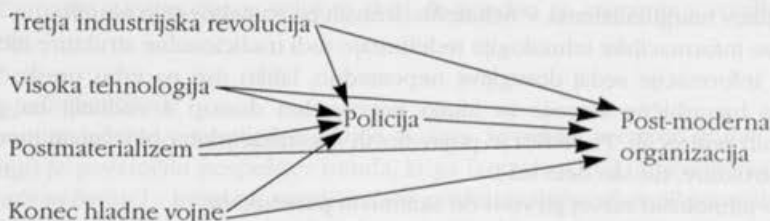

¹ Dr. Philippe Manigart, Kraljeva vojaška akademija, Belgija.

Okolje

Transformacijo vojaških organizacij, ki se je pričela po drugi svetovni vojni, označuje upad modela množične armade. Pravzaprav se je z upadom množičnih oboroženih sil dogodila transformacija podobna tisti, ki je vplivala na kompleksne civilne organizacije v industrijskem svetu, t.j. transformacija od delovno intenzivnih h kapitalno intenzivnim organizacijam. Model, ki temelji na splošni vojaški obveznosti v miru in nacionalni mobilizaciji v času vojne, je zamenjala nova oblika organizacije, post-moderna vojaška organizacija.

Shema 2: Post-moderna vojaška organizacija

Ekonomsko okolje

Spremembe, ki jih doživljajo zahodne ekonomije, nekateri imenujejo tretja industrijska revolucija (informacijska tehnologija, nove tehnologije). Ritem tehnoloških inovacij je hitrejši kot kdaj koli prej in življenjski rok proizvodov je vedno krajši. Istočasno ekonomija postaja globalna. Stari ekonomski trgi izginjajo in zamenjuje jih globalen trg, ki mu vladajo transnacionalne organizacije.

Transnacionalna organizacija (Schuler in Jackson 1996, 63) je strukturirana tako, da nacionalne meje izginjajo. Deluje v številnih deželah, svoje osebje pa ne izbira po nacionalnem kriteriju. Funkcionira na globalen način, produkcija pa je popolnoma integrirana na globalnem nivoju. Transnacionalna organizacija se razlikuje od bolj tradicionalne multinacionalne organizacije. Multinacionalna struktura predstavlja organizacijo, ki deluje v več kot eni državi, njene glavne odločitve pa se sprejemajo v glavnih sedežih podjetja. Transnacionalna struktura pa pomeni organizacijo, ki prav tako deluje v več državah, vendar se glavne poslovne odločitve sprejemajo povsod po svetu. Ta struktura pogosto nastane iz rasti podjetij in narave posla.

Tehnološko okolje

Moderne vojske so organizacije, ki uporabljajo zelo kompleksne tehnologije (oborožitveni sistemi itd.). Ob koncu stoletja nekateri strokovnjaki zaradi skrajne kritične mase tehnoloških novosti, ki je del tretje industrijske revolucije (generiranje, zbiranje, predelovanje in širjenje informacij), govorijo o 'revoluciji v vojaških zadevah'.²

² Glej na primer Snow (1991) in Toffler (1993).

Boëne (1997, 4) pravi, da "novo hi-tech orožje, kljub temu, da je uporabnikom prijazno in lahko z njim brez težav upravljajo tudi nespecialisti, hkrati pa povzroča novo kompleksnost za osebe zadolženim za logistiko, vedo, koordinacijo, poveljevanje in nadzor. Pospešuje razvoj, produkcijo in ohranjanje stroškov ter sproža tudi večjo potrebo po izobraževanju in urjenju vsaj med oficirji in podoficirji".

To ima dve posledici:

1. Na eni strani gre za potrebo po vedno bolj izurjenem osebju z višjo izobrazbeno stopnjo. Najmanj specializirane funkcije bodo izginile (se bodo avtomatizirale ali pa bodo zagotovljene od zunaj).
2. Na drugi strani pa je urjenje teh specialistov dolgo in drago. Da bi bilo to urjenje stroškovno ugodno pa mora biti čim krajše.

Iz tega sledi dejstvo, da je bila v vseh zahodnih vojaških organizacijah vloga nabornikov marginalizirana, v nekaterih državah pa so nabor celo ukiniteli.

Novo informacijske tehnologije redefiniirajo tudi tradicionalne strukture moči. Ker so informacije sedaj dosegljive neposredno, lahko tisti na vrhu preskočijo vmesne hierarhične stopnje in imajo neposreden dostop z voditelji na posameznih področjih. Posledica je pojav novih organizacijskih oblik (manj hierarhične strukture, timsko delo itd.).

Nov tehnološki razvoj pa vodi do zanimivih paradoksov:

Prvi paradoks, prisoten v zadnjem desetletju, je 'strukturalna razorožitev'. Ko proračun (pa naj bo zmanjšan ali ne) nikakor ne more več slediti naraščajočim investicijskim stroškom, se število kupljenega orožja za opremljanje vojske z vsako novo generacijo orožja zmanjšuje. Število lovskih letal se na primer v belgijskih zračnih silah stalno zmanjšuje že od 1950-ih dalje. Lahko se celo zgodi, da ne bodo sposobni kupiti novih vojaških letal, da bi zamenjali v 21.stoletju zastarevajoče F-16.

Še več, vojaški upravitelji so pogosto nenaklonjeni uporabi in se bojijo izgube teh redkih in dražjih oborožitvenih sistemov, kadar je korist manjša od možne izgube (kot pred kratkim v primeru kazenskih zračnih napadov v Bosni), s tem pa do neke mere zadržujejo uporabo oborožene sile. Ta paradoksalen mehanizem pa vpliva tudi na visoko izurjene kadre. Bernard Boëne (1996, 4) se na primer spominja, da so se ob vpoklicu mlajših oficirjev, ki naj bi okrepili vojaške enote v Saudski puščavi kot del francoskega prispevka v Zalivski vojni, nekateri poveljniki bataljonov spontano vzdržali tega, da bi pošiljali diplomante vojaške akademije Saint-Cyr (domnevno najboši oficirski kader, ki ga lahko ponudijo) z argumentom, da jih je njihovo drago šolanje naredilo preveč dragocene, da bi jih izgubili v tako postranski zadevi.

Drugi paradoks je dejstvo, da drago orožje in vojaki v vojaški akciji 'nizke intenzivnosti', v kateri bi bilo to orožje najbolj verjetno uporabljeno, niso nujno relevantni. Temu danes pravimo 'operacije brez vojne' (Operations Other Than War (OOTW)) ali 'konflikt nizke intenzivnosti' (Low-Intensity Conflict (LIC)).

Socio-kulturno okolje

Na socio-kulturni ravni sta osrednji vrednoti individualizem in hedonizem. Spreminja se tudi narava dela: izginja nocija službe za celo življenje.

Postmaterialistične vrednote pridobivajo na pomenu. Gre tudi za večjo kulturno raznolikost (post-modernizem).

Ena od posledic tega kulturnega premika je dejstvo, da je iskanje lastnega interesa postavljeno pred vse drugo in da občutek pripadnosti večji skupnosti izgineva. Indikatorji tega trenda so med drugim naslednji:

- Poudarjanje lastnih pravic in pozabljanje na dolžnosti do lastnega naroda in do drugih ljudi.
- Tradicionalne vrednote počasi izginjajo (delovna etika, religiozne vrednote itd.).
- Državljska zavest prav tako izginja.
- Kot posledica vzpona post-materialističnih vrednot so se spremenila človeška pričakovanja glede dela. Vojake patriotizem ne motivira več. Veliko bolj kot kdaj koli prej jih zanimajo delovni pogoji.
- Zaupanje v institucije na splošno slabi, še posebej pa zaupanje v vojaške institucije.

Geopolitično okolje

Spreminjajoče se geopolitično okolje (kolaps Sovjetske zveze in konec hladne vojne) je povzročilo pospešitev trenda, ki ga Janowitz (1971) imenuje realna sila (*'force-in-being'*) - trenda k manjšim bolj profesionalnim silam. Povzročilo pa je morda še najbolj tudi spremembo vlog teh sil (od zastraševanja k nadzoru).

Naloge

Danes naloga ni več zastraševanje poznanega nasprotnika, ampak (verjetno) vzdrževanje ali uveljavljanje miru v regijah, kjer so naši interesi v nevarnosti oziroma iz humanitarnih razlogov. Te nove naloge so torej nadzornega značaja.

Organizacijska struktura

Intervencijske sile

Spremembe v vlogi modernih vojaških organizacij je pravzaprav napovedal že Janowitz, oče moderne vojaške sociologije. V svojem danes klasičnem delu, prvič objavljenem leta 1960, *Profesionalni vojak (The Professional Soldier)*, govori o intervencijski sili. Po njegovi definiciji (1971) je to "sila, ki je neprestano pripravljena na akcijo, z minimalno uporabo sile, njena naloga pa je vzdrževanje mednarodnih odnosov namesto zmage". Primeri tovrstnih akcij so zalivska vojna, Somalija, bivša Jugoslavija itd.

Značilnosti post-modernih vojaških organizacij

Tipologija po moskosu in burku

Oblika, ki naj bi jo prevzele zahodne vojaške organizacije v prihodnosti, je predmet številnih študij. Predlagana so bila številna poimenovanja. Tu uporabljam

tipologijo po Moskosu in Burku (1994), ki sta v obliki nasprotij strnila glavne razlike med tem čemur pravita zgodnje moderne (množične vojske), pozne moderne (realne sile) in postmoderne vojaške organizacije.

Shema 3: Karakteristike post-moderne vojaške organizacije

<i>Spremenljivke</i>	<i>Zgodnja moderna organizacija (pred hladno vojno)</i>	<i>Moderna organizacija (hladna vojna)</i>	<i>Postmoderna organizacija (po hladni vojni)</i>
Zaznana grožnja	Invazija na sovražnika	Nuklearna vojna	Subnacionalna in nevojaška
Struktura sil	Množična vojska	Večja profesionalna vojska	Manjša profesionalna vojska z rezervnimi deljenimi nalogami
Javno mnenje glede vojske	Podporno	Ambivalentno	Skeptično ali ravnodušno
Vpliv na proračun za obrambo	Pozitiven	Nevtralen	Negativen
Dominantni vojaški profesionalci	Bojni vodnja	Upravitelji ali tehnični strokovnjaki	Vojak - državnik, vojak - šolar
Civilni nameščenci	Majhen del	Srednji del	Glavni del

Prerejeno po Moskos in Burk (1994, 197)

Zakaj govorita o vojaku - državniku in vojaku - šolarju? Gre za to, da so za učinkovito izvrševanje častniških nalog v postmodernej dobi, ki se odvijajo večinoma v multinacionalnem okviru (ohranjanje miru, humanitarne naloge), potrebne dodatne veščine in sposobnosti. Častnikom se vedno bolj poverjajo nevojaške naloge političnega značaja (odnosi z lokalnimi oblastmi in prebivalstvom, mediji, kontingenti drugih narodnosti itd.). Z drugimi besedami, častniki morajo imeti višjo in raznoliko akademsko izobrazbo, da bi bili kos novim nepredvidenim situacijam (študij tujih jezikov, političnih ved, sociologije, tujih kultur itd.). Ta trend je podoben tistemu v ekonomskem sektorju (t.j. potreba po permanentnem izobraževanju).

V tem kontekstu je hitrost komunikacije preko satelitov omogočila takojšnjo medijsko prisotnost, ki pomembno vpliva na način, po katerem vojaške organizacije funkcionirajo v akciji. Eden od vplivov je pogostost kratkih stikov med tistimi, ki nadzirajo na (političnem ali operacijskem) vrhu in tistimi, ki so na terenu. Sredi akcije so slednji (na splošno mladi oficirji) edini, ki obvladujejo posamezne točke v neki situaciji, pod budnim očesom svetovnih TV kamer, ko je potrebno neposredno ukrepanje. Tako je veliko pooblastil dodeljeno prav njim, njihovi nadrejeni v sredinskem upravljanju pa ostanejo v tem procesu pogosto brez dela. Z drugimi besedami, mrežna struktura komunikacijskih sistemov, ki dovoljuje vsakomur, da se posvetuje z drugimi v akciji, je relativizirala vertikalno dimenzijo vojaške organizacije.

Druge značilnosti

Postmoderne vojaške organizacije bi morale imeti še druge značilnosti:

Shema 4: Druge značilnosti post-modernih vojaških organizacij

- virtualne organizacije
- kulturna raznolikost
- ⇒ post-moderne vojaške organizacije = mreže organiziranih hierarhij, t.j. organizacij:
  - s prepustnimi mejami
  - "plosko" hierarhijo
  - z decentraliziranim sprejemanjem odločitev (od tod redukcija velikosti generalnih štabov)
  - in z večjo sposobnostjo toleriranja negotovosti

Virtualne organizacije

Bolj kot kdaj koli prej je sedaj poudarek na sodelovanju: to bodo (in so že) multinacionalne intervencijske sile (kot na primer SFOR) ali pa permanentne multinacionalne sile (kot so NATO ali pa Eurocorps ali Belgijsko-nizozemska mornarica); ali pa morda celo transnacionalne organizacije pod nadzorom nekaterih mednarodnih organizacij. Verjetno je, da bomo priča istemu razvoju kot v privatnem sektorju, t.j. proliferaciji združenih, podjetij, strateških zvez in virtualnih organizacij.

Po Schulerju in Jacksonu (1996, 44) je virtualna organizacija "začasna mreža podjetij z raznolikimi kompetencami, ki so sposobne hitro sodelovati, da bi izkoristile minljive prednosti. Potem, ko so priložnosti izkoriščene, lahko 'korporacija' razpade tako hitro kot je nastala. Začasno podjetje ne bo imelo hierarhije, osrednje pisarne in organizacijskega načrta." Primeri virtualnih vojaških organizacij so IFOR, SFOR v Bosni, NATO-ve Combined Joint Forces (CJTF) itd.

Glavne posledice novih struktur so naslednje (Dandeker 1995, 32):

- prenos odgovornosti na projektne upravljalce na nižji stopnji;
- to delo je intenzivno in zelo zahtevno, a hkrati koristno - z odgovornostjo za opremo, ljudi in uspeh operacije;
- fleksibilnost pomeni poudarek na večnamenski opremi in posledično zahtevo po rekrutu in po obdržanju osebja, ki je sposobno prevzeti več vlog - bolj fleksibilna delovna sila na vseh nivojih hierarhije in v vseh specializacijah;
- večja fleksibilnost, več vlog (multi-roling) itd. pomeni tudi, da bo nacija službe za celo življenje tako kot na civilnem področju, vedno manj norma in da bo delež tistih, ki bodo v vojski, na vseh stopnjah hierarhije le nekaj let naraščal.
- Kombinacija komponent različnih služb in držav postavlja probleme vzpostavljanja učinkovitih poveljevalnih in nadzornih lateralnih in vertikalnih povezav.
- Na splošno rečeno, organizirane strukture poudarjajo potrebo po nadomestitvi 'matrične organizacije', ki se je pod pogoji visoke tehnologije, strokovne delovne

sile in spreminjajočih se nalog, za hierarhične principe, ki so označevali vojsko v preteklosti, izkazala za primerno na privatnem področju.

Matrična organizacija ima dvojni mehanizem poročanja in nadzora, vertikalnega (funkcionalna hierarhija) in horizontalnega (produkt ali servis). V matrični strukturi nameščenci poročajo več kot enemu šefu, vsak šef pa je odgovoren za različne aspekte organizacije (Norgan 1994, 29). Primer sta funkcionalni šef (trženje, finance ali HRM direktor) in projektni vodja. Ko je projekt končan, se nameščenci vrnejo v njegov oddelek ali pa so določeni za delo na novem projektu. Struktura je torej začasna.

Shema 5: Ureditve podobne matrikam

		A	BEL FT	C	D
permanentne strukture	NATO		1DIV MEC (AF)		
	WEU		1 DIV MEC (EUROCORP S)		
skupina za posebne naloge	SFOR		BELUGA		
	UNTAES		BELBAT		

Prednost je v večji fleksibilnosti, izogne se podvajanju funkcij (vsak sodeluje s svojimi spretnostmi glede na projekt). Vendar pa ima ta organizacija tudi slabosti: težko jo je vpeljati v tradicionalno (funkcionalno) organizacijo; obstaja tveganje konfliktov moči; zahteva fleksibilnost in sodelovanje na vseh nivojih.

Zahodne vojaške organizacije imajo pravzaprav že precej časa značilnosti matrične organizacije. Vendar je bila prej (ex: NATO) horizontalna dimenzija permanentna. Z novimi silami (CJTF, SFOR) pa se horizontalna dimenzija spreminja skupaj z nalogami.

Vse spremembe bodo zahtevale temeljne spremembe organizacijske kulture (več poudarka na vrednotah kot so iniciativa, sodelovanje, zaupanje itd.).

Kulturna raznolikost

Post-moderne vojaške organizacije bi morale biti dobro socialno integrirane v družbo. Zakaj? Zato, ker bo rekrutiranje problematično. Zato, ker se služba v vojski zdi zahtevna, a ne zelo prestižna, ima AVF težave pri rekrutiranju mladih belih moških, ki so do sedaj tvorili večino njihovih človeških resursov. Rekrutirati bodo morali tudi tiste skupine, ki so jih do sedaj zavračali: ženske, etnične manjšine itd.

Postmoderne vojaške organizacije morajo postati atraktivne za vse te kategorije delavcev. Vzpostaviti bo torej treba tudi nove oblike delovnih pogojev (fleksibilen delovni čas itd.).

Vojaške organizacije bodo morale biti torej bolj kulturno raznolike. Ne le iz pragmatičnih razlogov, ampak tudi zato, da ustvarijo podobo, da zaposlujejo na podlagi enakih možnosti, s čimer bi rešili eno novejših legitimacijskih zadreg.

Tradicionalno so množične vojske upravičevali z varnostnimi razlogi, z razlogom jasne in trenutne nevarnosti in z dejstvom, da so zvesto reflektirale socialno raznolikost, a kulturno homogeno družbo. V novih postmodernih vojskah bo kulturna raznolikost zamenjala socialno zastopanost kot kriterij po katerem se sodi sprejemljivost socialne sestave oboroženih sil.

Zaključek

Post-moderne vojaške organizacije bodo v prihodnosti verjetno podobne temu kar HRM literatura označuje kot mreže organiziranih anarhij, to je organizacij:

- s prepustnimi mejami
- 'plosko' hierarhijo
- z decentraliziranim odločanjem (od tod redukcija generalnih štabov)
- in z večjo sposobnostjo toleriranja negotovosti.

LITERATURA

- Boene, B. 1997. "A tribe among tribes ... Post-modern militaries and civil-military relations?", paper presented at the Interim Meeting of the International Sociological Association's Research Committee 01 (Armed Forces and Conflict Resolution), Modena, Italy, January 20-22, 1997.
- Dandeker, C. 1995. "Flexible forces for a post-cold war world: a view from the United Kingdom", str. 23-38 in *La Revue Tocqueville/The Tocqueville Review* 17.
- Janowitz, M. 1971. *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait* (with a new prologue). Glencoe: Free Press.
- Moskos, C.C. et J. Burk. 1994. "The postmodern military", str. 141-62 dans J. Burk (ur.), *The Military in New Times: Adapting Armed Forces to a Turbulent World*. Boulder: Westview Press.
- Norgan. 1994. *Marketing Management: A European Perspective*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Schuler, R. S. and S. E. Jackson. 1996. *Human Resource Management: Positioning for the 21st Century*. Minneapolis: West Publishing Company.
- Snow, D. M. 1991. *The Shape of the Future: The Post-Cold War World*. Armond, NY: M. E.Sharpe.
- Toffler, A. and Toffler H. 1993. *War and Anti-War*. New York: Little and Brown.

Yoji KOYAMA*

STRATEGIJE LOKALNE UPRAVE GLEDE EKONOMSKEGA PODROČJA OBROČA JAPONSKEGA MORJA

Sodelovanje med deželami, ki obkrožajo Japonsko morje je, bilo zaradi razlik v ekonomskih sistemih in nesrečne zgodovine dolgo časa slabo. Kljub temu pa je za te države nujno, da izoblikujejo ekonomski prostor znotraj obroča Japonskega morja, da bi vsaki državi omogočile uravnovešen nacionalni razvoj. Pokazala se je možnost, da bi periferne regije lahko ustvarile ekonomski prostor v obroču Japonskega morja. Vloga, ki bi jo v tem procesu igrala lokalna uprava pa je zelo pomembna.

V tem tekstu želim pojasniti vlogo lokalne uprave in njenih strategij za vzpostavitev sodelovanja na področju Japonskega morja.

Novi pogoji za regionalno sodelovanje

Vlada na državni ravni ima pri formiranju ekonomskega področja znotraj obroča Japonskega morja pomemno vlogo. Vendar bi morala biti vloga lokalne uprave še pomembnejša. Številni globalni trendi so ustvarili okolje, ki vzpodbuja regionalno sodelovanje.

Najprej, končala se je hladna vojna. Japonsko morje je bilo v obdobju hladne vojne 'morje tenzij' in 'morje vojaške konfrontacije'. Po koncu hladne vojne so se pričele tenzije sproščati in danes so izgledi za sodelovanje boljši.

Drugič, globalizacija hitro napreduje. Zaradi napredka znanosti in tehnologije se hitro povečuje transport dobrin, mednarodno gibanje ljudi je postalo zelo aktivno. Nacionalne meje in suverene države ne predstavljajo več ovir, ki bi preprečevale pretok ljudi, dobrin, denarja in informacij. Nacionalna država je postala premajhna, da bi še lahko bila okvir ekonomskih aktivnosti. Mednarodne organizacije kot na primer UN, IMS, Svetovne banke, WTO itd. igrajo danes pomembno vlogo. V obdobju brez meja se pomen, ki so jih imele meje v preteklosti zmanjšuje, zato se spreminja tudi vloga držav. Na področju svetovne politike in mednarodne trgovine so se razen vlade pojavili še drugi različni akterji.

Profesor Kiichiro Tomino, ki je bil župan mesta Zushi v prefekturi Kanagawa dva mandata, pravi: "Danes smo priča fenomenu krhanja pojmovanja absolutne državne suverenosti, ki je prevladovala od pojava modernih držav dalje in tudi sama državna suverenost se je razpršila v smeri globalizma in hkrati v smeri lokalnih entitet, kot so lokalna uprava in regionalne družbe".¹ Ob poudarjanju

* Dr. Yoji Koyama, profesor na Univerzi Niigata.

¹ Kiichiro Tomino, *Recommendation of local government and local sovereignty*, Sanichishobo, 1994, str.137.

vloge lokalne uprave v mednarodni skupnosti pravi: "Lokalne vlade niso del vlada-jočega sistema, ampak pomemben dejavnik za realizacijo miru v mednarodni skupnosti po kolapsu sistema moderne države".² Vloga lokalnih uprav še posebej na področju diplomacije narašča. Osrednje vlade v diplomaciji nimajo ekskluzivnih kompetenc, ampak jih delijo z lokalnimi upravami. Te so sposobne igrati aktivno vlogo na področjih kot so kulturna izmenjava, humanitarna pomoč, znanstveno in ekonomsko sodelovanje itd. Zanimivo je, da namesto sodelovanja na istih administrativnih nivojih (t.j. država z državo, prefektura s prefekturo, mesto z mestom, kraji in vasi z drugimi kraji in vasi) sedaj narašča sodelovanje preko teh omejitev.³

Globalizem ni v nasprotju z regionalizmom. Zahodne evropske države so povečale stopnjo integracije od EEC, EC in EU. Hkrati je ta organizacija absorbirala severnoevropske dežele in se je še pripravljena prostorsko širiti. Obenem pa je znotraj širših regij opazna tendenca po prostovoljnem sodelovanju manjših regij (subregij). Raziskovalna skupina pod vodstvom profesorja Hiroshi Momose je tovrstno gibanje poimenovala 'subregionalno sodelovanje'. Dežele obroča Baltiškega morja (Estonija, Latvija, Litva, Finska, Švedska, Norveška, Danska, Nemčija, Poljska) na primer sodelujejo na področju vrste zadev, vključno z ekološkimi vprašanji, ekonomskim sodelovanjem, kulturno izmenjavo, problemom človekovih pravic itd. Tudi v Srednji in Vzhodni Evropi se je takoj po drastičnih reformah leta 1989 'vzporedno s transformacijami notranjega politično-ekonomskega sistema pričelo restrukturiranje zunanjih odnosov'. Trenutno delujeta dve obliki regionalnega sodelovanja. Prvo je 'Višegrajsko sodelovanje', ki so ga julija leta 1991 vzpostavile Poljska, Češka, Slovaška in Madžarska, leta 1996 pa se je pridružila še Slovenija. Druga je 'Srednjeevropska pobuda', ki jo predstavljajo dežele bivšega Habsburškega imperija ter še nekatere dežele.⁴

'Evroregija' (Euroregion) je zanimiv primer 'sodelovanja lokalnih uprav preko nacionalnih meja'. Čeprav je še veliko ovir pri integraciji Zahodne in Vzhodne Evrope, pa integracija na mikro nivoju zagotovo napreduje. Narašča na primer sodelovanje lokalnih uprav, ki mejijo na sosednje države, na primer Češka in Nemčija, Češka in Poljska, Slovaška in Poljska itd. Napredek je bil narejen na različnih področjih, na primer izboljšanje transporta, zaščita pred onesnaževanjem, regionalni razvoj, zdravje in socialna blaginja, izobraževanje in kultura, turizem itd. Tako je na področju celotne Evrope nastalo nič manj kot 40 'evroregij'.⁵

Podobno tendenco zasledimo v Severni Ameriki. Sporazum o prosti trgovini med Združenimi državami in Kanado je pričel veljati januarja 1989, Sporazum o severnoameriški prosti trgovini (North American Free Trade Agreement (NAFTA)), ki vključuje tudi Mehiko, pa je pričel veljati januarja 1994. Po zaslugi sporazuma o prosti trgovini je trgovanje med Združenimi državami in Kanado naraslo, poglo-

² *Ibid.*, str.6.

³ Na primer, majhna japonska vas Shariki-mura v prefekturi Nishitugaru-gun, Aomori je z mongolsko vlado sklenila sporazum o tehnološkem transferju proizvodnje riža v to deželo.

⁴ Hiroshi Momose (ur.), *Subregional Cooperation and International Relations in Transition*, Yushindo, poglavja 1-4.

⁵ *Ibid.*, poglavje 6.

bile pa so se tudi druge oblike sodelovanja med obema državama. Zahodne province Kanade so še posebej bolj zainteresirane za trgovanje s sosednjimi zahodnimi državami ZDA kot pa s srednjimi in vzhodnimi provincami lastne države. Na konferenco junija leta 1994, ki sta jo sponzorirali Univerza v Alberti in Univerza v Montani, so bili povabljeni predstavniki regij, ki jih povezuje Skalno gorovje, to so provinca Alberta, Kanada, države Montana, Idaho, Kolorado, ZDA. Razpravljali so o potrebi po okrepitvi sodelovanja med severom in jugom preko nacionalnih meja skozi koridor Skalnega gorovja, na ekonomskih področjih, vključno s turizmom, transportom, komunikacijami itd. Glavni govornik na konferenci je poudaril ponovni pojav mestne države kot enega od glavnih razvojev v moderni dobi.⁶

Leta 1989 so pan-pacifiške dežele ustanovile APEC (Azijsko-pacifiško ekonomsko sodelovanje). V zgodnjih devetdesetih sta ZDA in Kanada pričeli izražati zanimanje za azijske trge in se aktivno vključili v APEC. APEC se je tudi spremenil iz proste kooperativne organizacije v organizacijo z namenom regionalne ekonomske integracije. Bogolska deklaracija iz leta 1994 je potrdila smer liberalizacije trgovine in investiranja. Območje obroča Japonskega morja, ki je subregija Pacifiškega obroča, bo tako pod vplivom gibanja APEC-a. Problem pa je v tem, če bo 'subregionalno sodelovanje' možno tudi v obroču Japonskega morja.

Škodljive posledice prevelike koncentracije v vlemestih in možnost sodelovanja med perifernimi regijami

Na Japonskem ima vlada, ki je locirana v Tokiu, veliko koncentracijo moči. "Vlada pobere 62% državnih davkov, ki jih zbirajo osrednja vlada in lokalne vlade, medtem ko 65% stroškov pokrivajo lokalne vlade. Pri prenosu večjih vsot denarja od osrednje vlade do lokalnih vlad delujeta *sistem subvencij* in *sistem 'dovoljenje-avtorizacija'* zelo zapleteno".⁷ In tu je izvor moči birokratov. Birokracija se trdovratno upira procesu decentralizacije, njihov argument proti decentralizaciji pa je, da lokalna uprava nima upravljalnih sposobnosti. Po drugi svetovni vojni je bil uzakonjen zakon o lokalni avtonomiji po modelu ZDA. Pred tem zakonom na Japonskem skorajda ni bilo tradicije lokalne avtonomije. Nujno je bilo določiti neka navodila. Ko je japonska družba 50 let po koncu vojne dozorela, je moč lokalne uprave naraščala. "Mnoge lokalne uprave, sicer v mejah zakona, zavračajo obliko administracije, ki je omejena z navodili in kreativno vodijo lokalno upravo".⁸ *Permission-authorization* moč, ki jo imajo vladna ministrstva ter velik del administrativnih nalog, ki bi jih ta ministrstva morala opravljati, a jih vsiljujejo

⁶ Edward J. Chambers & Michael B. Percy, *Western Canada in the International Economy*, The University of Alberta Press, 1992; *Visioning the New Economy in the Rocky Mountain West: A Summary of the Conference*, Information Bulletin št. 24, Western Centre for Economic Research, University of Alberta, 1994.

⁷ *Asahi Shinbun*, April 12, 1995.

⁸ Kiichiro Tomino, *op.cit.*, str. 96

lokalni upravi, so postale glavna ovira za nadaljnji razvoj lokalne uprave. Čas je, da se v naši državi prične izvajati decentralizacija.

"Težnja po kratkotrajni in parcialni učinkovitosti"⁹ je v naši deželi pripeljala do neuravnovešenega razvoja dežele. K temu je prispeval tudi centraliziran politični in administrativni sistem, saj obstaja mehanizem, ki dopušča, da se večina informacij zbira v Tokiu. Opaziti je tendenco, da so celo podjetja, ki so imela glavne pisarne v Osaki in Nagoyi, le-te preselila v Tokio. Območja obrnjena proti Japonskemu morju (še posebej Honshu) so zaostala v razvoju, še do nedavnega pa so se imenovala 'ozadje Japonske'. Čeprav je GNP na prebivalca v 14 prefekturah, ki so obrnjene proti Japonskemu morju, silno velik v primerjavi s tistim v sosednjih deželah, pa znaša le 80% povprečja za celotno Japonsko.¹⁰

Rezultat ekonomskega razvoja, ki daje prednost področju Pacifiškega oceana, sta prevelika koncentracija v velemestnem področju in sosednjih prefekturah in premalo naseljena ruralna področja. Tokio je preveč naseljeno mesto. Ker so cene zemljišč izjemno visoke, si običajni ljudje ne morejo več privoščiti gradnje hiše izven Tokia. Mnogi delavci potrebujejo skoraj dve uri, da se pripeljejo do delovnega mesta. Tokio ima izredno onesnažen zrak. Tokio in njegove sosednje prefekture niso več sposobne odstraniti lastnih smeti in industrijskih odpadkov iz svojega področja in so zato prisiljene prepeljati industrijske odpadke v oddaljena neposeljena področja in se jih tako znebiti, to pa včasih povzroči prepir s prebivalci. Tokiu in njegovim sosednjim prefekturam včasih primanjkuje tudi vode. Tokio je sicer udobno in učinkovito moderno mesto, vendar je zelo občutljivo za naravne nesreče. Če bi prišlo v Tokiu do potresa kot je bil potres v Kobeju, bi bila škoda neizmerljiva. Z ekološkega vidika je Tokio dosegel meje razvoja.

Od vseh severovzhodnih provinc, tri kitajske province, provinca Heilongjian kot tudi provinca Zhilin ne mejijo na morje. Poleg trgovanja na meji, morata obe provinci ob trgovanju s tujimi deželami uporabljati ceste po kopnem in pristanišče Dalian v provinci Ryonei. Količina tovara je že presegla mejo sposobnosti nakladanja in raztovarjanja v pristanišču Dalian. Poleg tega pa so stroški trgovanja po kopnem enormni. Provinca Heilongjian išče možnosti za izvoz dobrin (t.j. soje) tudi po reki Amur, provinca Zhilin pa želi dobiti dostop do Japonskega morja po reki Tumangan. Razvoj Tumanganskega porečja je velik projekt, ki zahteva večje količine denarja in precej časa. Trenutno je za provinco Zhilin bolj praktično, da s tujimi deželami trguje preko pristanišča Zarubino, Primorsky Krai, Rusija, poleg pristanišč severovzhodnega dela Severne Koreje.

Ruski Daljni Vzhod je izkrivil ekonomsko strukturo. Njegova samozadostnost glede hrane je 50% in glede potrošniških dobrin 30%. Ostali del nujno potrebne hrane in drugih potrošniških dobrin pridobiva iz zahodne Sibirije in evropske Rusije. Ruski Daljni Vzhod pa velja za osnovo virov. Pod Gorbačovovo perestrojko se je za vsako samostojno podjetje, teritorij, provinco in republiko zahtevalo, da si sama najde vire dohodka na osnovi samostojne bilance in sistema samofinanciranja. To je bil izraz stanja, ko si center ZSSR ni mogel privoščiti podpiranja

⁹ Makoto Nobukuni, *A New prospect for Northeast Asia: from Visioning to Action*, ERINA REPORT, 1994, Vol. 1, str. 4.

¹⁰ ERINA REPORT, 1994, Vol. 1, str. 22.

Daljnega Vzhoda. Protošniški trgi na Daljnem Vzhodu imajo po zlomu Sovjetske zveze resne težave zaradi pretrganja ekonomskih povezav med različnimi regijami. Tako je torej ruski Daljni Vzhod vedno bolj odvisen od azijskih Pacifiških dežel. Moskva je od Khabarovska oddaljena 8000 km, kar je 10 ur vožnje z letalom, potovanje s trans-sibirsko železnico pa traja en teden. Če pa se ozrejo proti jugu, je Niigata oddaljena od Khabarovska z letalom manj kot dve uri. Razdalja med Vladivostokom in Niigato je približno 800 km, potovanje z ladjo pa traja le dan in pol. V obdobju brez meja bi bilo za ruski Daljni Vzhod povsem naravno sodelovati s prefekturami, ki mejijo na Japonsko morje.

Japonska obala, ki meji na Japonsko morje ima nekaj skupnega z vzhodnim delom korejske Peninsule, ruskim Daljnim Vzhodom in provincama Zhilin in Heilongjian na Kitajskem. Vse te regije so oddaljene od centrov svojih dežel in so manj razvite. Razvoj transportnih in komunikacijskih sredstev naredi svet manjši, ljudje, dobrine, denar in informacije pa sedaj lažje potujejo preko nacionalnih meja. Poleg osrednjih vlad postajajo akterji diplomacije tudi lokalne uprave, podjetja, raziskovalne organizacije in državljani. V tej situaciji obstaja tudi možnost, da bodo periferne regije teh 5 dežel sodelovale med sabo na lastno pobudo, po izoblikovanju novega ekonomskega področja. Problem pa je, kako to idejo realizirati.

374 Strategije lokalnih uprav glede formiranja ekonomskega področja obroča Japonskega morja

Konfrontacija Vzhoda in Zahoda je v obdobju hladne vojne onemogočala sodelovanje čez Japonsko morje. Nevidni zid na Japonskem morju pa so razbile lokalne uprave in njeni prebivalci. Ljudje, ki živijo na obali Japonskega morja so se na več načinov trudili, da bi aktivirali regije za sodelovanje z deželami na drugi strani morja. Leta 1964, na primer, ko je Niigato prizadel težak potres, je mesto Khabarovsk poslalo Niigati stavbni les kot humanitarno pomoč. To dejanje je leta 1965 pomenilo osnovo za razvoj sodelovanja med mestoma. Mesto Niigata je na primer prispevalo k organiziranju Družbe županov Japonske in Sovjetske zveze na obali Japonskega morja, ki je svoje aktivnosti začelo izvajati leta 1970. Mesto Niigata se je aktivno pogajalo z vladami obeh dežel, ko so pripravljali odprtje zračne povezave.

Mnogo lokalnih uprav na obali Japonskega morja je vključenih v aktivnosti mednarodnega sodelovanja na drugi strani Japonskega morja. Na primeru mesta Niigate želim pojasniti strategije lokalnih uprav glede formiranja ekonomskega področja Japonskega morja. V nasprotju z mestom Niigato je prefektovska vlada Niigate dolgo časa nasprotovala sodelovanju z deželami na drugi strani Japonskega morja. Šele leta 1989, ko je bil gospod Kaneko izvoljen za prefekta, je prefektovska vlada dopustila aktivnejšo vlogo sodelovanja z deželami na drugi strani Japonskega morja. Februarja leta 1990 je prefektovska vlada Niigate skupaj z mestom Niigata in Trgovinsko in industrijsko zbornico Niigate organizirala 'Mednarodni forum za sodelovanje v obroču Japonskega morja'. Sedmi forum je bil februarja letos.

Junija 1991 je prefektovska vlada Niigate izdala publikacijo 'Strateški projekti Niigate za 21. Stoletje', ki bi jih lahko strnili v dve točki: A) Formacija temelja sodelovanja v obroču Japonskega morja; B) Formacija udobnega in aktivnega življenjskega prostora za prebivalce prefekture. Prva točka vključuje naslednje projekte¹¹:

- izboljšanje morskih pristanišč in letališča Niigate
- ekonomsko in tehnološko sodelovanje na območju obroča Japonskega morja
- formacija centralnega mesta v obroču Japonskega morja
- ustanovitev ekspertne skupine za obroč Japonskega morja
- ustanovitev raziskovalnega inštituta za morske vire v obroču Japonskega morja
- ustanovitev centra za mednarodno sodelovanje
- organiziranje mednarodnih kulturnih in športnih dogodkov.

Entuziazem gospoda Kanekoja glede obroča Japonskega morja lahko ponazorimo z vpeljavo nagrade 'Niigata Prize of the Japan Sea Rim'¹² leta 1992, da bi vzpodbudil aktivnosti v obroču Japonskega morja. Njegovo politiko nadaljuje tudi sedanjí prefekt Ikuo Hirayama. Vendar med njunima politikama vseeno obstaja razlika. Prejšni prefekt Kaneko je govoril o 'obroču Japonskega morja kot prioriteti' za prefekturo Niigata. '5. dolgoročni obsežni plan prefekture Niigata' (marec 1994), ki je bil izdelan po imenovanju gospoda Hirayama za prefekta, pa govori o 'konceptu promocije Japonskega morja in pasu Kanetsu'.¹³ 'Dolgoročni obsežni plan' pomeni kombinacijo 'geografske osi vzdolž Japonskega morja' in 'geografsko os, ki povezuje velemestno področje in obalo Japonskega morja' in tako postavlja prefekturo Niigata v vozlišče.¹⁴

Mesto Niigata ima naslednje geografske prednosti: je največje mesto na obali Japonskega morja (Honshu) in pomembna ekonomska in kulturna lokacija. Južna Koreja in Ruska federacija sta svoja konzulata postavili prav tu. Iz Niigate do Tokija je za prevoz z vlakom Shinkansen (hitri vlak) potrebno dve uri. Niigata ima mednarodno letališče. Ima redne polete do Khabarovska (2 leta na teden), Vladivostoka (2 leta), Irkutskaja (1 let) in Seula (4 leti). Za pomorski transport ima Niigata redno povezavo z mesti Vladivostok, Nokhodka in Vostochny v Rusiji, Wonsan v Severni Koreji, Pusan v Južni Koreji in Dalian na Kitajskem. Mesto Niigata je vključeno tudi v Jugovzhodno azijsko linijo. Ne smemo pa pozabiti, da ima na Japonskem edino Niigata ladijsko zvezo s severno Korejo.

Na 5. mednarodnem forumu za sodelovanje v obroču Japonskega morja (5. ekonomski forum severo-vzhodne Azije), ki je bil v Niigati februarja 1995, je imel prefekt Hirayama predstavitev¹⁵, na kateri je na osnovi '5. dolgoročnega obsežnega plana prefekture Niigata' pojasnil osnovno strategijo prefekture Niigate glede sodelovanja v obroču Japonskega morja. Ta plan je razjasnil usmeritev pri formi-

¹¹ Prefektovska vlada Niigate, *Niigata Strategic Projects for 21st century, 1991, str.9-14.*

¹² Ta nagrada je vsako leto podeljena trem osebam (organizacijam). Vsak nagrajenec prejme 2 milijona jenov.

¹³ *Nova nacionalna smer teritorija, ki naj bi bila ustvarjena s formiranjem hitre transportne mreže in informacijske mreže, ki bo povezovala regije obale Japonskega morja in z akumulacijo industrijskih, kulturnih in urbanih funkcij itd. Niigata Strategic Projects for 21st century, str. 45.*

¹⁴ *Ibid., str. 28.*

¹⁵ *Niigata International Conference, the 5th Northeast Economic Forum: Collection of Report Summaries, 1995, str. 12-13.*

ranju kooperativnega področja obroča Japonskega morja in izpostavil 6 strateških nalog, kot so transport, materialna distribucija, informiranje, industrija, mesta, kultura in (zeleno) okolje. Področja so naslednja:

- Za izboljšanje transportne mreže bodo imela letališča in pristanišča prednost pri vzpostavljanju linij. Na primer, kmalu se bo razširil dostop do Kharbina.

- Za razširitev osnove materialne distribucije in pripravo pripomočkov za hitre linijske ladje, bo Niigata postala podporna baza za različne projekte v severovzhodni Aziji.

- Prefektura Niigata naj bi, za akumulacijo in pošiljanje informacij, postala informacijski center z razširitvijo Ekonomskega raziskovalnega inštituta severo-vzhodne Azije (ERINA).

- Da bi vzpodbudili sodelovanje znotraj posameznih industrij, se je potrebno pripraviti na nadgradnjo industrij ter izdelati in izvesti program ekonomsko tehnološkega sodelovanja z vidika obojestranskega sodelovanja tehnologij nujnih za ekonomski razvoj v severovzhodni Aziji.

- Izboljšati urbane funkcije in promovirati kulturno izmenjavo z organiziranjem mednarodnih kulturnih in športnih dogodkov.

- Ustanoviti mednarodno organizacijo, ki se bo ukvarjala z raziskovanjem, razvojem in upravljanjem morskih virov v Japonskem morju.

Sodelovanje na ravni prefektur pa tudi mest, krajev in vasi je precej pomembno, saj imajo, kar se regionalnih problemov tiče, lokalne uprave največ izkušenj. Gospod Hiramatsu, prefekt prefekture Oita, je izjavil, "da bi v primerih velikih projektov morale vlade igrati glavno vlogo, medtem ko bi bila v primeru problema, kako aktivirati regije, učinkovitejša lokalna diplomacija lokalnih uprav glede sposobnih ljudi in akumulacije programov".¹⁶

Japonska ODA vsebuje 1,300 milijard jenov, kar je največ na svetu. Vendar pravijo, da je na Ministrstvu za zunanje zadeve samo 130 zaposlenih dodeljenih aktivnostim ODA.¹⁷ Posledično vsak projekt sam poskuša dobiti sredstva za konstrukcijo velikih nasipov, cest itd. Ti projekti so največ pripomogli k izboljšanju življenja in blaginje, čeprav so bili nekateri med njimi obtoženi uničenja naravnega okolja prebivalcev. Poleg tega obstaja tudi pomoč, ki je, čeprav majhna, učinkovita in v veliko pomoč prebivalcem bolj kot pomoč, ki jo ponujajo severnoevropske države. Profesor Tomino poudarja pomembnost pomoči na ravni prebivalcev in predlaga alokacijo 0.1% sredstev lokalnega proračuna k ODI.¹⁸ Mislim, da je aktivno sodelovanje prefekture Niigata v preoblikovanju pristanišča Zarubino primer lokalizirane ODE.

Na koncu želim zaključiti svoje poročilo z omembo nekaj nalog, ki so še ostale. Spremeniti se mora tok materialne distribucije. Japonska ima skupno 1.009 pristanišč, od tega le 143 (13%) na obali Japonskega morja, vključno z 18 pomembnimi pristanišči. Vendar je količina tovara na obali Japonskega morja le 3% celotnega transporta. Razmerje med pristanišči na obali Japonskega morja in celotno

¹⁶ Morihiko Hiramatsu, *A Road to 'the United States of Japan'*, 1995, str. 47.

¹⁷ Morihiko Hiramatsu, *A Possibility of Local Government: from viewpoint of Globalism, Research Organization for Citizen's Sciences*, 1993, str. 54.

¹⁸ Kiichiro Tomino, *Recommendation...*, str. 99.

japonsko trgovino upada na škodo pristanišč. Delež teh pristanišč v celotnem izvozu je bil leta 1975 0,9%, leta 1985 0,6%, in leta 1989 0,5%. Delež v celotnem uvozu pa je bil leta 1975 2,3%, leta 1985 1,9% in leta 1989 1,7%.¹⁹ Tudi v primeru, ko podjetja z obale Japonskega morja izvažajo svoje izdelke v tuje države, iz tujih držav pa uvažajo surovine, izvoz in uvoz večinoma potekata preko pristanišč na obali Tihega oceana, kot sta Yokohama in Kobe. Zato je za lokalne vlade in privatna podjetja nujno, da ustvarijo promet preko pristanišč.

Nujno je izvesti decentralizacijo osrednje vladne moči in jo prenesti na lokalno raven oblasti. Brez te decentralizacije lokalna vlada ne more biti vlada v pravem pomenu besede. Močna lokalna vlada bi lažje promovirala kulturne in izobraževalne interese svojih prebivalcev. Ta promocija je pomembna še posebej v primeru lokalnih uprav na obali Japonskega morja, saj so njihovi odnosi z ostalimi deli Vzhodne Azije edinstveni. V ta namen je nujno izuriti lokalno osebje, ki bo promoviralo te mednarodne aktivnosti.

Danes opažamo trend k večjemu sodelovanju med japonskimi prefekturami. V preteklosti je vsaka prefektura na svoj način sodelovala z državami preko morja. Tako torej ne moremo zanikati, da je včasih šlo tudi za medsebojno tekmovanje. Določena tekmovalnost je seveda zdrava, čeprav je sodelovanje prav tako nujno.

V zvezi z ekonomskim področjem obroča Japonskega morja lahko rečemo, da je poslovna ekspanzija omejena zaradi politične nestabilnosti v Rusiji, stagnacije trgovine z Rusijo itd. Vendar pa je oblikovanje ekonomskega področja daljnosežen koncept, ki gleda 10 do 20 let naprej v prihodnost. Ne gre za cilj, ki bi ga bilo zlahka opustiti. Dolgoročno gledano se bo Rusija politično in ekonomsko stabilizirala, trgovina z Rusijo pa bo narasla, spremenila pa se bo tudi situacija s Severno Korejo. Zato bi prefekture Honshu in Hokkaido na obali Japonskega morja morale več pozornosti posvetiti trgovini z jugovzhodno Azijo. Hkrati bi morale bolj dolgoročno vztrajati pri naporih za razvoj ekonomskega sodelovanja z ruskim Daljnim vzhodom, tremi kitajskimi severovzhodnimi provincami in korejsko Peninsulo. Lokalne uprave, ki v nasprotju s podjetji niso motivirane s profitom, pa bi si morale prizadevati ustvariti okolje za ekonomsko sodelovanje in infrastrukturo na osnovi dolgoročne vizije.

¹⁹ Takeshi Meguro, *Significance of the Area of the Japan Sea Rim and the Role of Regions of the Japan Sea Coast*, Niigata International Forum on the Cooperative Area of the Japan Sea Rim '92, str. 43.

Maja GARB

KONVERZIJA - IZZIVI ZA PODJETJA IN REGIJE NA VZHODU IN ZAHODU

Mednarodni kongres, 27.-29. marec 1998, Kiel, Nemčija

Konverzija, na kratko, preusmerjanje virov iz vojaške v civilno uporabo, je po koncu hladne vojne postala pomembna potreba držav, zlasti še evropskih. Konverzija je potrebna na več področjih, najpogosteje pa je omenjena t.i. konverzija obrambne industrije, saj je izguba trga vojaške opreme in orožja močno prizadela gospodarstva mnogih držav. Konverzija obrambne industrije v Evropi je bila tudi ključna tema mednarodnega kongresa, ki ga je v Kielu v Nemčiji v marcu 1998 organiziral Inštitut za mirovne študije Schleswig-Holstein Univerze v Kielu (SCHIFF - Schleswig-Holsteinisches Institut für Friedenwissenschaften, Universität Kiel).

Delo na kongresu je večinoma potekalo v treh delovnih skupinah: 1) regionalni vidiki konverzije (predstavila bom predvsem ugotovitve te skupine, op. M.G.), 2) inovativne strategije za konverzijo podjetij, 3) tehnološka inovativnost in organizacijski razvoj. Prispevki so sicer pokazali, da ostre ločnice med temami ni mogoče potegniti, je pa razdeljenost na skupine omogočila boljše razpravo kot bi jo skupno zasedanje. Udeleženci kongresa so prišli z univerz, samostojnih raziskovalnih inštitutov, podjetij, sindikatov, vlad in parlamentov enajstih držav.

Med ključnimi problemi, s katerimi se srečujejo obrambna industrija in regije/države, kjer je bila močno razvita, sta izguba (oziroma zmanjšanje) trga in povečanje nezaposlenosti.

Problemi nastajajo tako v podjetjih, ki so v preteklosti proizvajala samo ali predvsem vojaško opremo kot v regijah, kjer so ta podjetja in/ali kjer so (bila) vojaška oporišča. V podjetjih je potrebno

a) konvertiranje produktov (Pri tem se podjetja ali povsem preusmerijo v civilno proizvodnjo ali še obdržijo del proizvodnje za vojaške namene, lahko pa tudi nadaljujejo s proizvodnjo v izključno vojaške namene in

celo opustijo morebitne civilne proizvode. Pokaže se, da uspejo le redka podjetja. V prvi skupini predvsem tista z državno podporo, v drugi skupini podjetja, ki močno lobirajo, iz tretje skupine pa so še najuspešnejša zelo majhna podjetja);

b) konvertiranje trga (Podjetja, ki so prej dobivala velika državna naročila, se morajo sedaj spopadati na manjših trgih. Podjetja v državah Srednje in Vzhodne Evrope so sprva prekinila tradicionalne, "bratske" vezi na Vzhodu in začela iskati možnosti na zahodnem trgu, vendar so po nekajletnih slabih izkušnjah začela obnavljati trgovanje z Vzhodom. Toda pogosto so pri tem naletela na zahodna podjetja, ki so v teh letih na vzhodnoevropskih trgih začela prevzemati njihovo mesto. Nove možnosti se za ta podjetja kažejo na azijskih trgih.);

c) konvertiranje proizvodnega procesa (Potrebno je prestrukturiranje proizvodnje, kar pa podjetja običajno izvedejo hkrati ob prevzemu naročila in dela za nove, civilne proizvode.);

d) konvertiranje poslovne mreže (Po prekinitvi formalnih poslovnih vezi z Vzhodom so se še naprej obdržale vezi na osebni ravni. V letih 1992/93, ko so podjetja zopet pričela iskati možnosti na vzhodnem evropskem trgu, so v ta namen uporabila staro poslovno mrežo, pa čeprav so ponujala povsem drugačne proizvode);

e) konvertiranje lastništva podjetij (Precej podjetij v Vzhodni in Srednji Evropi je prešlo v zasebno last, veliko pa jih je ostalo v državni lasti. Vendar pa se je izkazalo, da lastništvo podjetja ne vpliva na uspešnost v novih razmerah).

Regije z močno vojaško industrijo in z vojaškimi bazami so se po koncu hladne vojne prav tako znašle v novih razmerah, v katerih pa so morale prevzeti tudi novo, aktivnejšo vlogo. Pokazalo se je namreč, da so za uspešno obrambno konverzijo potrebne regionalne strategije, v katerih nastopajo različni akterji - vlada (pri načrtih za konverzijo je potrebno upoštevati tudi državno politiko, vlada lahko z naročili pomaga k uspešnosti podjetja - podjetje bo lažje uspele, če bo od prejšnjih vladnih naročil vojaške opreme prešlo na vladna naročila "civilnih proizvodov" kot pa če se naenkrat pojavi na

prostem trgu), lokalne oblasti (oblikovanje in vodenje programov za regionalni razvoj, sodelovanje in nudenje pomoči podjetjem, (pre)zaposlovalna politika...), sindikati, podjetja (upravni odbori in odbori delavcev) in akademske institucije (ne le kot opazovalci in analitiki dogajanj, ampak tudi kot koordinatorji procesov konverzije v regiji). Udeleženci kongresa iz regije Bresta (Brest je pomembno (vojaško) pristanišče v Franciji) so ugotavljali, da je mogoče spremeniti "mesto z vojaškimi značilnostmi v nekaj drugega" tudi z ustanavljanjem univerz in visokih šol ter raziskovalnih centrov (v Brestu zlasti za raziskovanje morja).

Na kongresu samem sicer niso bili oblikovani konkretni zaključki in predlogi za nadaljnje delo v procesu obrambne konverzije (udeleženci so se osredotočili predvsem na predstavljanje študij primerov konverzije v podjetjih in regijah), je pa kongres nudil možnost za izmenjavo mnenj in izkušenj ter navezavo stikov med znanstveniki, ki se s problemom ukvarjajo teoretično in predstavniki podjetij in regij, ki so s problemi neposredno soočeni.

Larisa VODEB

REGIONALNA KONFERENCA O MINAH NA OBMOČJU SREDNJE IN VZHODNE EVROPE

Budimpešta, Madžarska, marec 1998

V prestolnici Madžarske je od 26. do 28. marca potekala Mednarodna regionalna konferenca o minah na ozemlju srednje in vzhodne Evrope, ki jo je organizirala Mednarodna kampanja proti minam v sodelovanju z Madžarsko kampanjo proti minam in vlado Republike Madžarske. Udeleženci konference so bili predstavniki različnih nevladnih organizacij, ki delujejo na področju srednje in vzhodne Evrope. Istočasno je potekalo tudi srečanje na ravni predstavnikov držav srednje in vzhodne Evrope, ki jo je organiziral Mednarodni komite Rdečega križa. Nad šestdeset predstavnikov nevladnih organizacij in 19 vladnih predstavnikov (iz zunanjih in obrambnih ministrstev) je

imelo skupno plenarno zasedanje ob začetku in koncu konference, kjer so predstavili svoja stališča.

Regionalna konferenca v Budimpešti je bila v bistvu nadaljevanje intenzivne aktivnosti Mednarodne kampanje proti minam, ki ima svoje začetke leta 1996, ko je bila sprejeta odločitev, da je potrebno oblikovati pravni okvir, ki bo vodil k prepovedi uporabe in proizvodnje protipehotnih min. Nameni in cilji konference, ki sta si jih postavili Mednarodna kampanja in Madžarska kampanja proti minam, so bili informiranje nevladnih organizacij na tem geografskem območju o problematiki min, spodbujanje oblikovanja nacionalnih kampanj v državah, ki so soočene s tem problemom, ter spodbuditi vse države, ki še niso podpisale in ratificirale Konvencije iz Ottawe o prepovedi uporabe protipehotnih min, da to storijo čimprej. Zadnji cilj, ki ga je konferenca želela doseči, pa je bil poziv državam, naj prispevajo večji delež svojih zmogljivosti za pomoč žrtvam min in humanitarnemu deminiranju miniranih področij.

Prvi dan plenarnega zasedanja so vladni predstavniki 15 držav predstavili uradna stališča do problematike min. Vsi so na načelni ravni podprli konvencijo o prepovedi min, vendar države, na katere Mednarodna kampanja izvaja največji pristisk, to so Rusija, Belorusija in Zvezna Republika Jugoslavija, niso dale nikakršnega obeta za čimprejšnji podpis konvencije. Poleg vladnih predstavitev, sta svoje poglede, ki so bili usmerjeni v poudarjenje nediskriminatorne narave (mine ne razlikujejo med civilisti in vojaki) in dolgotrajnih učinkov (delujejo tudi, ko so vojaški spopadi že končani), predstavila še Jody Williams v imenu Mednarodne kampanje proti minam in Francois Bellon v imenu Mednarodnega komiteja Rdečega križa. Njuni predstavitvi sta še posebej poudarili pomen sodelovanja med nevladnimi organizacijami in vladami, ki se je izkazalo pri nastajanju Konvencije o prepovedi uporabe, kopičenja zalog, proizvodnje in prenosa protipehotnih min in njihovem uničenju, ki je bila podpisana 3.12.1997 v Ottawi.

Kot predstavnica slovenske nevladne organizacije sem prisostvovala tistemu delu

konference, ki sta jo organizirali že omenjeni Mednarodna kampanja in Madžarska kampanja proti minam. Prvi dan ločenega zasedanja je bil namenjen predstavitev in diskusijam o naravi in učinkih, ki jih prinaša uporaba protipehotnih min. Predstavniki najvplivnejših nevladnih organizacij (Handicap International, Norwegian People's Aid, Human Rights Watch) znotraj Mednarodne kampanje so posredovali svoje izkušnje z deminiranjem in težave, s katerimi se srečujejo. Susan Walker je v imenu Handicap International izpostavila socialne in ekonomske probleme reintegracije, s katerimi se srečujejo žrtve min. Visok procent žrtev predstavljajo otroci, ki so zaradi invalidnosti (amputacija udov) stigmatizirani in se težko vključijo v družbo vrstnikov. Odrasle žrtve pa prav tako težko dobijo službo, ki jim da občutek socialne varnosti in družbene koristnosti. Nazorno predstavitev žrtev je prikazal avstralski profesionalni fotograf John Rodsted s fotografijami žrtev min v Bosni in Hercegovini. Drugi del ločenega zasedanja je bil namenjen študijam primerov ter splošni predstavitvi pomena konvencije o prepovedi protipehotnih min ter oviram, ki otežujejo ratifikacijo in implementacijo konvencije. Študije primerov, ki so se nanašale na države Bosne in Hercegovine, Hrvaške in Čečenije, so imele eno skupno točko. Predstavniki nevladnih organizacij (Strata Research iz Hrvaške, Landmine Survivors Network iz BiH, Centre for Peacemaking iz Čečenije), ki pomagajo žrtvam min in vodijo deminiranje v omenjenih državah, se srečujejo s podobnimi problemi. Vsi čutijo pomanjkanje finančnih sredstev tako za rehabilitacijo žrtvam kot tudi za nabavo sredstev za deminiranje. Najbolj je izstopal apel čečenske predstavnice Maie Chovkhalove iz Centra za mir, ki deluje v glavnem mestu Čečenije. Navedla je zastrašujoč podatek, da je na območju Čečenije približno 1 milijon min, kar pomeni, dve mini na tamkajšnjega prebivalca. Deminiranje je otežkočeno tudi zaradi pomanjkanja tehničnih sredstev in njihove tehnične neustreznosti.

Zadnji dan konference je bil namenjen predstavitvi dela nacionalnih kampanj proti minam. Predstavili so se francoska, ameriška

in avstrijska kampanja. Vse kampanje delujejo v osnovi na istem principu. Njihov glavni namen je vzbuditi širšo javnost in jo seznaniti s posledicami, ki jih prinaša uporaba min. Vzbuditi javnost pa pomeni predvsem pridobiti medijsko pozornost oziroma pokritost. Tako kampanje, da pritegnejo čimvečjo pozornost medijev, organizirajo različne projekte oziroma prireditve. Francoska predstavnica (Sylvie Brigot) je predstavila potek organizacije graditve piramid iz čevljev (vsak čevljev predstavlja amputirano nogo) v petih večjih francoskih mestih, avstrijska predstavnica (Judith Majlath) pa se je v svoji predstavitvi osredotočila na metode navezovanja stikov z mediji. Delo nevladnih organizacij se je zaključilo z delavnicami. Predstavniki nevladnih organizacij so se namreč razdelili v tri skupine. Prvo skupino so sestavljali predstavniki iz držav, ki niso podpisale omenjene konvencije, v drugi skupini smo sodelovali udeleženci iz držav podpisnic konvencije, tretja delavnica pa je bila namenjena predstavnikom iz Rusije, Čečenije in Abhazije. Vsaka skupina je oblikovala svoja stališča za nadaljnje delo nevladnih organizacij na področju preprečevanja uporabe min, ki so bila po koncu delavnic predstavljena v skupnem komuniqueju.

Konferenca se je zaključila s predstavitvijo sklepov nevladnih organizacij in vladnih predstavnikov. Udeleženci nevladnih organizacij so se strinjali, da bodo v svoji državi predstavili informativno gradivo, ki so ga prejeli na konferenci ter kontaktirali medije in jim posredovali informacije s konference. Na področju srednje in vzhodne Evrope se bo oblikovala informacijska mreža, ki bo skrbelo za pretok relevantnih informacij o delu nacionalnih kampanj. V državah, kjer učni načrti ne vsebujejo mirovne vzgoje in vzgoje o človekovih pravicah, se bodo nevladne organizacije še bolj angažirale za uveljavljanje teh znanj v proces obveznega izobraževanja. Obenem pa so podprli Jugoslovansko kampanjo proti minam v njenem organiziranju okrogle mize o minah v Beogradu junija 1998 ter Nacionalno konferenco v Bosni in Hercegovini, ki jo bosta v avgustu (ob prvi obletnici obiska Lady Diane v BiH) organizirala Bosanska kam-

panja in Landmine Survivors Network v BiH.

Sprejeti sklepi nevladnih organizacij pravzaprav potrjujejo splošno vodilo Mednarodne kampanje, seznaniti javno mnenje o nesmiselnosti in škodljivosti uporabe min ter z njegovo pomočjo pritisniti na države, da se odpovedo uporabi te vrste orožja. V nasprotju s sklepi vladnih predstavnikov, so izrazito aktivistične narave, saj so navedene konkretne zadolžitve, aktivnosti in dejavnosti nacionalnih kampanj.

Kot je bilo pričakovati, so sklepi, ki so jih v obliki deklaracije sprejeli vladni predstavniki (delno sta se od njih distancirali Rusija in Belorusija), na načelni ravni potrdili spoznanje o nediskriminatorni naravi tega orožja, ki v največjem številu prizadene civiliste po koncu vojaških konfliktov in jim povzroči tako fizične poškodbe kot tudi psihološke travme. Zatorej so si bili vladni predstavniki enotni, da so nehumane posledice, ki jih prinaša uporaba protipehotnih min, veliko večje kot pa je njihova vojaška uporabnost. Prišli so tudi do spoznanja, da varovanje mejnih področij s protipehotnimi minami ni vedno najbolj učinkovito, njihovo odstranjevanje pa je prav tako le redkokdaj popolnoma optimalno in učinkovito. Tudi tako imenovane samodestruktivne mine (po določenem časovnem obdobju se same uničijo) poškodujejo v veliki meri civiliste. Zato so se vladni predstavniki zavzeli za razvijanje alternativnega orožja, ki bi nadomestilo uporabo protipehotnih min. Na podlagi teh ugotovitev so predstavniki držav pozvali države nepodpisnice konvencije, da naj jo čimprej podpisujejo in ratificirajo. Njihov naslednji poziv se je nanašal na tiste države, ki niso pripravljene spoštovati načel konvencije, naj čimprej razvijejo alternativne oblike orožja in prenehajo s tehnološkim razvojem protipehotnih min. Obenem pa so ponovno pozvali vse države, ki še niso pogodbenice Konvencije o prepovedi ali omejitvi uporabe nekaterih vrst klasičnega orožja in njenega Protokola II (ta protokol ureja prepoved uporabe min, min presenečenja in drugih sredstev), naj to čimprej postanejo. Narava sklepov vladnih predstavnikov seveda ni v ničemer pravno obvezujoča, ampak kaže le na morebitno pripravljenost držav, da se

zavedo posledic, ki jih prinaša uporaba protipehotnih min.

Če kot kriterij za oceno konference vzamemo zastavljene cilje, ki si jih je le-ta zastavila, lahko rečemo, da je bil glavni namen dosežen. Mednarodni kampanji je uspelo, da je v Budimpešti zbrala množico predstavnikov nevladnih organizacij iz srednje in vzhodne Evrope z različnih področij delovanja, katerim so se pridružili tudi vladni predstavniki. Vsi udeleženci nevladnih organizacij so se strinjali, da so protipehotne mine nediskriminatorno orožje, ki največkrat poškodujejo civiliste, in pritrldijo Mednarodni kampanji, da je potrebno njihovo uporabo in proizvodnjo prepovedati oziroma jo vsaj do določene mere pravno regulirati. Nenazadnje to tudi ni bilo težko doseči. Filmski in slikovni material žrtv min je bil več kot prepričljiv. Organizatorji so torej pridobili podporo številnih novih nevladnih organizacij, ki so jim izrazile svojo pripravljenost sodelovanja v boju proti uporabi tega orožja. Kljub temu, da je bil na konferenci večkrat poudarjen pomen sodelovanja med vladnimi in nevladnimi organizacijami, so sklepi, pa tudi samo zasedanje nevladnih predstavnikov pokazali, da je tovrstnega sodelovanja pravzaprav malo. Vzroki za (ne)sodelovanje ležijo na obeh straneh. Sklepi so namreč pokazali, da nevladne organizacije poudarjajo svoj aktivistični pristop do tega vprašanja. Njihov glavni namen je pridobiti na svojo stran čimvečji delež javnega mnenja s pomočjo katerega vplivajo na vlade. Osrednja točka, ki je okupirala organizatorje, so bile države, ki niso podpisnice konvencije in se uvrščajo med proizvajalke, uporabnice ali izvoznice tega orožja. Po mojem mnenju so nevladne organizacije prezrle možnost, da tudi v tem delu sveta obstajajo države, ki so njihovem cilju naklonjene in bi jim lahko bile v njihovem prizadevanju v pomoč. Ob primernem nastopu in kooperaciji med zainteresiranimi vladami in nevladnimi organizacijami, bi lahko le-te skupaj oblikovale nekatere predloge, ki bi vodile k pomoči tako žrtvam min kot tudi k daljnoročnejšemu reševanju tega problema na politični ravni, ki bi rezultiral v čimprejšnji pridobitvi zadostnega števila ratifikacij (40) za mednarodno pravno uveljavitev konvencije.

Borut RONČEVIČ

David H. J. Morgan

Family Connections: An Introduction to Family Studies

Polity Press, Cambridge 1996

David Morgan v strokovnih krogih, ki pregajajo okvire sociološke srenje Velike Britanije ni zelo znan. Vendar pa je kljub temu zanimiv avtor. Že od šestdesetih let dalje je sodeloval pri pisanju socioloških učbenikov oz. tistih delov, ki so se ukvarjali s sociologijo družine. Poleg tega je bil tri leta urednik kar pomembne revije *Sociology*, objavil pa je še nekaj del s področja sociologije družine. Tak razvoj strokovne kariere mu je omogočil dober pregled nad teorijami s področja obče sociologije, sociologije družine in sociologije spolov.

V tej knjigi se Morgan ukvarja z zelo različnimi temami. Med ostalim se dotakne tudi epistemologije sociologije družine. Po njegovem mnenju se lahko študije družin razvijajo v dveh smereh. Raziskovalec lahko izbere določeno problemsko področje in v okviru tega področja raziskuje ter izvaja teoretične konsekvence. Po drugi strani pa lahko družino vzame kot dimenzijo v ostalih področjih raziskovanja. V tem primeru družina ni primarni objekt raziskave, ampak se pojavlja bolj ali manj enakovredno z ostalimi spremenljivkami. Avtor se odloči za ta drugi način, ker mu zaradi poznavanja področja bolj ustreza.

Ta odločitev pusti na delu svoj pečat. Kot pove že podnaslov, gre za učbeniško orientirano delo, v katerem se avtor sprehodi skozi teorije sociologije družine, skozi sociologijo spolov in skozi številna področja vsakdanjega izkustvenega družinskega življenja: delo, gospodinjstvo, stratifikacija, družbeni spol, nega, telo, čas in prostor, prehrana, dom...

Avtor začne z zelo nepričakovano tezo. Pravi, da je bila sociologija družine v britanskem prostoru zanemarjena vse do osemdesetih let. Ta misel je zelo nenavadna, če upoštevamo velike spremembe, ki so se zgodile v procesu dekonstrukcije standardne sociologije družine - in vloga britanske sociologije tu prav gotovo ni zanemarljiva. Morgan to pojasnjuje z vzponom marksi-

stičnih in feminističnih teorij, ki so bile za 'trg idej' veliko bolj zanimive. Kljub temu pa ne zanika, da sta ti dve usmeritvi obogatili sociologijo družine. Marksizem je usmeril pozornost na povezavo družine in države, ki je sledila prekinitvi vezi z religijo. Poleg tega se je osredotočil tudi na delitev javno-zasebno. Prav tako se je ukvarjal s preučevanjem krepitve funkcije države blaginje. Skupaj s feministično sociologijo je delil zanimanje za rastoč pomen družinskega dela. Feministična sociologija pa je sprožila še celo vrsto empiričnih študij zakona in starševstva. Hkrati pa Morgan zameri feministični sociologiji, ker se ni neposredno ukvarjala tudi s tistimi aspekti družinskega življenja, ki nimajo neposredno opraviti s spolno neenakostjo. Sodoben sociološki razvoj je pokazal, da je to možno.

Preden se avtor loti 'prave' vsebine, se dotakne še enega problema. To je definicija družine, težko določljivega pojma, katerega uporaba je zelo pogosto nejasna ali pa vodi v stereotipizacijo ali stigmatizacijo. Ali ne bi bilo bolje govoriti o družinah kot o družini? Res je, da je bilo o tem v zadnjem času precej povedanega, toda prakse politično administrativnih aparatov, ki tega ne upoštevajo, nas silijo na stalno opozarjanje.

Prvo poglavje se ukvarja z delom, zaposlitvijo in gospodinjstvom. Avtor nam na kratko predstavi razvoj teorije na tem področju, ki ga je še do nedavnega obvladovala ideja delitve na strogo ločeni sferi: delo in dom. Niti zgodnje feministične razprave, ki so poudarjale spolno naravno ločevanje teh dveh pojmov, niso kritizirale same ločitve na ekonomijo, organizirano okoli plačanega dela in principa racionalnosti, in na družino, sfero primarnih odnosov med možem, ženo in otroki. Ta je postala vprašljiva šele z redefinicijo dela v osemdesetih letih. V prvi fazi je prišlo do dokončnega priznanja, da je svet dela v formalni ekonomiji tudi ženski svet. To je omogočilo nadaljnji razvoj, ki je osvetlil ekonomske aktivnosti in menjave v okviru doma, gospodinjstev, družin. Pri tem avtor velike zasluge pripisuje 'domestic labour debate', ki ni pomenila le moralnega priznanja zaslug ženskam, ampak je predstavljala poskus ocene ekonomskega in teore-

tičnega pomena družinskega dela žensk. Delo v okviru doma se poslej v teoretičnih diskurzih sociologije družine pojmuje kot netržna ekonomska dejavnost, locirana v širšem okviru neformalne ekonomije.

S tem je postalo možno osredotočenje na gospodinjstvo kot temeljno točko, kjer se ta neformalna ekonomska participacija odvija. S tem se je zgodil še en pomemben odmik. Gospodinjstvo je nadomestilo družino kot najpomembnejšo enoto analize.

Vendar pa moramo biti tudi pri definiciji gospodinjstva previdni. Če bi gospodinjstvo razumeli kot 'črno škatlo', bi izgubili možnost vpogleda v odnose znotraj gospodinjstva, hkrati pa ne bi mogli primerjati različnih tipov gospodinjstev.

Te teme so povezane tudi s problemi družbenih razredov oz. stratifikacije, o čemer Morgan razpravlja v drugem poglavju. Čeprav mnogi v teoretičnih in popularnih disputih menijo, da so teme družbenih razredov presežene, se jim Morgan ne pridruži. Meni, da so na ekonomski ravni temelječe razlike še vedno pomembna značilnost modernih družb.

Vprašanje je, kaj naj v takih raziskavah upoštevamo kot enoto analize. V velikih primerih je to posameznik. Proti takemu pristopu pa nastopa kar pomembna skupina avtorjev, ki menijo, da predstavlja družina temeljno enoto družbene stratifikacije. V teh metodoloških debatah je fraza 'the family, not the individual' postala kar nekakšna mantra. Seveda pa lahko tak pristop nosi s seboj tudi določene težave, povezane z identifikacijo nezaposlenih članov družine ali pa posameznikov, ki nimajo družinskih vezi.

Morgan predlaga drugo možnost: ob različnih problemih naj se uporabljajo različne enote analize. Sam omeni tri: zakonska zveza, gospodinjstvo, družina. Ob uporabi zakonske zveze kot enote analize lahko npr. raziskujemo poroke med pripadniki različnih slojev in s tem povezane maritalne strategije. Če uporabimo gospodinjstvo, lahko raziskujemo npr. porazdelitev resursov znotraj gospodinjstev ali pa med različnimi gospodinjstvi. Če kot enoto analize upoštevamo družino, so lahko zelo zanimive raziskave nasledstvenih struktur.

Proti koncu drugega poglavja Morgan upravičeno opozori na dve možni napaki. Prvo lahko storimo, če poklicu pripišemo prevelik pomen kot pokazatelju razreda. Druga pa je, če pozabimo, da obstajajo tudi druge linije stratifikacije: starost, etnična in rasna pripadnost ter še posebej spol.

V prvih dveh poglavjih Morgan ob različnih priložnostih opozori na pomen družbenega spola (gender) za sociologijo družine. S tem se podrobneje ukvarja v tretjem poglavju. Morgan družbeni spol razume na dva načina, kot neenakost in kot neenakopravnost. Za njegovo diskusijo so ključne štiri predpostavke. Prvič, družbeni spol je pomemben v skoraj vseh situacijah, a le v malo kateri je edini pomemben del informacij. Drugič, v razpravo je treba vključiti tudi moške. Tretjič, družbeni spol ima svojo javno in svojo privatno podobo. Četrtrič, družbeni spol ni stvar, ampak je proces.

Po njegovem mnenju razmerje med pojmom družina in družbeni spol ni tako enostavno kot so prikazovali nekateri avtorji. Med njimi lahko obstajajo tri razmerja: konstrukcija, zakrivanje in modifikacija. To razmerje lahko deluje v obeh smereh. To pomeni, da pojem družina konstruira, zakriva in modificira pojem družbenega spola, ta pa to isto počne z družino. Teh šest odnosov predstavlja nastavek za nadaljnje raziskovanje, ki se razvija v dveh smereh: teorija patriarhalnosti in teorija spolne stratifikacije. Vendar po mnenju Morgana tudi to še ni zadosti. Ti dve usmeritvi imata namreč preveč simplifisticen odnos do dveh ključnih spremenljivk: družine in družbenega spola. Ker se pojavljajo še številna nova vprašanja, katerih reševanje postavlja pred raziskovalce zahtevo po lovljenju teh kompleksnosti, Morgan predlaga, naj gre nadaljnji razvoj prav v tej smeri - lovljenju kompleksnosti.

Četrto raziskovanje je Morgan namenil negi, skrbi za družinske člane (care). Gre za temo, ki še nikoli ni bila v centru sociološkega interesa, saj so jo dolgo časa preučevali v okviru socialne administracije in socialne politike. Toda skupaj z rastjo zanimanja za delo v okviru družine, se je v ospredje začela prebijati tudi ta tema.

Morgan določi nekaj pomembnih distinkcij. Prva loči med ljudmi, ki so prejemniki

pomoči. To so lahko odnosi odvisne oz. podrejene osebe (npr. otroci), nadrejene osebe (starši) ali pa gre za simetričen odnos (zakonca). Druga in zelo pomembna je distinkcija med 'caring for' in 'care about', ki kaže na ločevanje med fizično izvršenim delom in emocionalno platjo. Nega je namreč kompleksen odnos, ki vključuje tako aktivnosti kot čustva. Tretja distinkcija pa obstaja med formalno in neformalno nego.

Morgan opozori tudi na možno ideološko zlorabo pojmov družina in nega kot emocionalno močno nabita pojma. Poseben problem predstavlja naturalizacija skrbniške vloge žensk.

Peto poglavje se ukvarja s sociologijo telesa in Morgan jo označi kot eno pomembnejših pridobitev v 80.ih letih. Po avtorjevem mnenju, na tem področju ni bilo toliko raziskav, povezanih s področjem sociologije družine, kot bi jih lahko bilo. Ta manjko je precej čuden. Družinske prakse so namreč v veliki meri telesne prakse. S telesom so povezane številne teme: rojstvo, smrt, spolnost, rituali, kaznovanje... Velik del sociologije telesa se ukvarja prav z vprašanji, ki so povezana s problemi kontrole in regulacije. Ta dva procesa pa sta močno prisotna tudi v družinskem življenju. Telo je središčni del nasilja in zlorab v družinskem krogu, hkrati pa je vir z erotiko povezanih užitek.

Tudi tu lahko najdemo številne navezave na različne vrste neenakosti. Avtor nas opozori na še posebej očitno spolno neenakost: zahteva po sramežljivosti pri prikazovanju telesa, ki se postavlja pred ženske, je močnejša, kot pa tista, ki se postavlja pred moške. Prav tako so zahteve po vzdrževanju privlačnega telesa, ki se postavljajo pred ženske, večje kot zahteve za moške. Podobne primere avtor navaja tudi za druge vrste neenakosti.

Šesto poglavje se ukvarja z vprašanjem časa in prostora. Te teme so bile relativno pogosto upoštewane pri raziskavah družin. Diskusije o domu se vedno dotikajo tudi vprašanj o fizičnem in socialnem prostoru. Diskusije o življenjskem ciklu družine pa se ukvarjajo s časom. V raziskavah vprašanj povezanih s časom in prostorom ne smemo strogo ločevati. Morgan poudarja, da se moramo zavedati, da ne obstaja le en čas in

en prostor, ampak obstaja 'multiplicity of times and spaces', ki so v interakciji med seboj. To je ključna lastnost modernih družb. Priznanje tega je lahko zelo koristno in lahko vodi k oblikovanju prostorsko in časovno bolj primernih družinskih politik. Obseg in načini konstituiranja in rekonstituiranja družine se lahko preučujejo le ob upoštevanju teh dveh spremenljivk.

Podrobno obravnavanje teh dveh spremenljivk je privedlo tudi do nekaterih teoretskih inovacij. Ena pomembnejših je zamenjava neustreznega cikličnega pojmovanja življenjskega toka družine s kompleksnim modelom, sestavljenim iz več linearnih modelov. Poleg tega so pojem življenjskega cikla (life cycle) nadomestili s primernejšim pojmom življenjski potek (life course) in tako omogočili razumevanje družine kot bolj odprte enote.

S sedmim poglavjem, kjer se ukvarja s hrano, se poda še globlje v antropološke teme. Gre za eno centralnih področij človekovega življenja, ki prav zaradi svoje vsakdanjosti ne dobi potrebne pozornosti. Doslej so se študije osredotočile na hrano kot tako (tip priprave, simbolika), preučevale so politično ekonomijo v proizvodnji hrane v svetovnem okviru in analizirale delitev dela v procesu priprave ter razlike v konsumpciji hrane. Preučevanje hrane je lahko v veliko pomoč pri preučevanju družin. Družinski odnosi so lahko definirani s pomočjo hrane oz. z njo povezanimi rituali. Na ta način lahko preučujemo tudi razlike med družinami.

Pojem hrane oziroma mikropolitika hrane je povezana tudi s problemom družbenega spola. Ženske so v večini družb odgovorne za pripravo hrane in za čiščenje po obroku. Tu nas Morgan opozori, da moderne družbe v tem niso dosti drugačne. Zgodila pa se je sprememba pri prikazovanju hrane. Včasih je pomenila delo, dolžnost, skrb, danes pa kuhanje prikazujejo kot 'umetnost'.

Zadnje, osmo poglavje se ukvarja s še enim pomembnim fenomenom, domom. Pri tem Morgan misli na dom kot na entiteto par excellence, artefakt, kateremu pripisujemo globoko vkoreninjene pomene. Na koncu koncev je prav dom univerzalna sestavina vseh nacionalizmov.

Ob tem pa obstaja še en analitsko pomemben pojem: naslov. Morgan meni, da razlika med imeti ali ne imeti naslov pomeni razliko med enakopravnim in neenakopravnim statusom. To je ključna značilnost modernih družb, v katerih mora posameznik čedalje pogosteje potrjevati svojo pravno-formalno identiteto, katere pomemben del predstavlja tudi naslov.

Pojma dom in družina pravzaprav težko ločimo. Dom je eden temeljnih virov oblikovanja sebstva družinskih članov. Je temeljni kamen predstav o sebi kot o članu družine in hkrati eden pomembnih pogojev družinske stabilnosti.

Morgan je napisal knjigo, ki povezuje številna področja sociologije. To lahko šteje mo kot dobro stran te knjige, hkrati pa tudi kot slabo, saj se ne more poglobiti v določen problem in iz študije potegniti zaključkov. Vendar pa lahko to štejemo za lastnost vseh učbeniško orientiranih del. Čeprav avtor vsakemu izmed področij nameni le nekaj deset strani, to delo ne moremo označiti kot navaden učbenik in reči, da prinaša le fragmente določenih teoretskih pristopov. V sebi nosi dve precej pomembni ideji. Opozarja nas, da moramo biti pozorni tudi na področja, ki so morda zelo vsakdanja, toda v sebi nosijo velik potencial za raziskovanje oz. so razmeroma neraziskana in kot taka pod vplivom mitskih predpostavk ali stereotipov. V tem se skriva še drugo sporočilo: pri raziskovalnem delu moramo ohranjati široko perspektivo, ne smemo a priori izključevati določenih pomenov in perspektiv. Morgan z nizanem področij raziskovanja, ki so neupravičeno potisnjena na obrobje, in s prikazom 'slepih peg' na področjih, ki so zbudila zanimanje, implicitno pokaže, da je mainstream sociologije družine zelo pogosto kršil obe njegovi ideji.

Morganov prispevek zato ni v izoblikovanju revolucionarnih novih spoznanj ali pa v izražanju svojega stališča v kaki kontroverzi. Poleg tega, da je nazorno pokazal, da je lahko tudi učbeniško delo nosilec pomembnih idej, je pomemben tudi, ker se večina tem in idej, ki jih v delu obravnava, razmeroma redko pojavi na meniju mainstreamovske sociologije družine. Menim, da lahko te teme obogatijo tudi nekatera druga specialna področja sociologije.

Mirsad BEGIĆ

Bhikhu Parekh

Gandhi

Oxford New York, Oxford University Press, 1997

Knjiga o Ghandiju (1869-1948) je še ena iz zbirke *Past Masters*, serije, s katero skušajo različni avtorji predstaviti dela, misel in življenja pomembnih mislecev, katerih ideje so se vtisnile v zgodovinski spomin naše civilizacije. Ghandi (s polnim imenom: *Mohandhas Karamchand Gandhi*) je, poleg Bude in Jezusa, tretji veliki mislec, ki izhaja iz neevropskega milea, z njegovo uvrstitvijo v zbirko pa so oblikovalci presegli evropocentričnost (in s tem tudi nujno inherentno antropocentričnost) serije *Past Masters*. Ta enciklopedični niz zgodovine idej in njihovih nosilcev, ki od bralca ne zahteva predhodnega poznavanja avtorja in njegovega dela, je glede na svojo strukturo, reprezentativnost in poljudnost namenjen tako širši javnosti kot tudi študentom, ki jih te ideje zanimajo. Poglavitno pozornost so namenili misli in delu posameznih osebnosti, krajše poglavje se osredotoča na samo življenje teh velmož, ob koncu pa skušajo avtorji podati kritično osvetlitev samih idej, predstaviti vplive, ki so jih imeli na naslednje generacije, ter razkriti idejno dediščino, ki jo je posamezen mislec izoblikoval in predal človeški skupnosti v uporabo. Knjižice pa vsebujejo tudi napotke k nadaljnjemu branju, ki bodo pomagali predvsem tistim, ki si želijo natančneje podučiti o življenju in delu posameznih mislecev.

Za Gandhija, ki je odrasel v eklektičnem religioznem okolju, velja, da je v svojem življenju bojeval bitke tako na političnem in ekonomskem, kot tudi na moralnem, religioznem in kulturnem področju. Parekh skuša izrisati poglavitne obrise Gandhijeve filozofije in podati meje njegovih filozofskih idej. Nam, zahodnjakom, zna biti zanimiva predvsem njegova kozmocentrična antropologija ter teorije samoobvladovanja in nenasilne akcije. Misel je, za Gandhija, neločljivo povezana z življenjem, ki pa je v bistvu nikoli dokončan eksperiment. Prav tako sta zanj neločljiva in nerazdružljiva koncepta

osebnega in političnega delovanja (oziroma privatnega in javnega). Skozi njegovo videenje liberalnega komunitarizma in aktivnega državljanstva, pa nam Parekh prikaže Gandhijev filozofski manko, ki se je kazal predvsem v podcenjevanju moči države in ob vprašanih zla ter v zavračanju 'moderne' civilizacije.

Gandhi se je v Angliji izučil za odvetnika, vendar ga aktivna pravniška kariera v Indiji ni pretirano zanimala, tako da je nadaljeval poklicno pot v Južni Afriki kot zastopnik in korespondent nekega muslimanskega podjetja. Izkušnje v Južni Afriki, kjer se je Gandhi srečal z različnimi oblikami rasnega zatiranja in diskriminacije, so dodatno izoblikovale njegovo osebnost in metode delovanja. Kot odgovor na diskriminatorno politiko, ki so jo izvajale južnoafriške oblasti, je Gandhi ustanovil stranko, ki se je borila za pravice Indijcev in izoblikoval *satyagraha* - metodo nenasilnega upiranja ter mirnega sprejemanja in prenašanja nasilja. Že v Južni Afriki se je navzel osnovnih političnih veščin, spoznal pomen tiska ter skušal zblížiti in pomiriti hindujsko in muslimansko skupnost; to pomirjanje je skušal nadaljevati tudi v Indiji, vendar je to ena izmed točk, pri kateri je moral priznati poraz. Ob vrnitvi v Indijo je zagovarjal stališče, da je potrebno poskrbeti za moralno in družbeno zavestno revitalizacijo oz. vzpostavitev neodvisne Indije. Sam pa je s svojo moralistično retoriko, kompleksno in transcendentalno osebnostjo, vizionarstvom, samozavestjo in karizmatičnostjo postal simbol vsega kar naj bi z mobilizacijo indijskih mas dosegli. Hindujsko-muslimanski konflikt, zaradi katerega je, lahko rečem, bil izveden atentat na Gandhija, je rdeča nit Gandhijevega političnega udejstvovanja po letu 1930; zavračal je to zmotno in nevarno delitev indijske skupnosti. Ob razglasitvi indijske neodvisnosti 15. 8. 1947, je bila Gandhijeva glavna preokupacija pomirjanje medetničnega nasilja in vzpostavljanje tolerantnega ozračja, ki bi lahko zagotovilo razvoj in napredek celotnemu prebivalstvu indijskega subkontinenta. V samostojni Indiji je živel malo manj kot pol leta; njegovo mučniško smrt vidimo v današnji perspektivi kot žrtev, ki jo je sam prinesel na oltar sožitja različnih etničnih

skupin in razcveta vsakega posameznika znotraj njih.

Gandhijeva filozofija je izhajala iz globoko religiozne pozicije; pozicije, katero imamo lahko zaradi eklektičnih vplivov (vplivi hinduizma, islama, krščanske misli in jainizma) za originalno in avtentično gandhijevsko. Zanikal je antropocentrični pogled na svet in zahodno percepcijo religije; s svojim kozmičnim duhom, kozmično silo - *satya*, ki prebiva v vsem in je del vsakega in vsega; z idejo omnipotentnosti in omniprezentnosti tega duha je skušal Gandhi opravičiti idejo solidarnosti, tolerance in dobrega, ki naj bi (poleg imanentnega zla v vesoljnem redu) na koncu prevladala in zavladala. Zavračal je organizirano, institucionalizirano vero, ki s svojimi parcialnimi rituali, čaščenji, organizacijo in verovanji deluje sektaško in preprečuje posamezniku, da bi zaživel polno duhovno življenje v vseh njegovih potencialih. Kot sam pravi, resnična oziroma čista religija transcendentira, a ne izrinja organiziranih religij, saj predstavlja njihovo skupno osnovo in medsebojno povezanost. Zavračal je idejo razodetja in raz-odevanja ter namesto nje predlagal doživljanje in izživljanje kozmičnega duha skozi vsakodnevno individualno delovanje in izkušnje. S svojim ahistoričnim in netradicionalnim postavljanjem posameznika v center religiozne iskanja je gradil mostove med religijami in zagovarjal samostojno branje religioznih tekstov, osvobojenih avtoritarnih tradicionalnih interpretacij. S tem zagovarjanjem posameznikove identitete in enkratnosti je odprl prostran ontološki prostor posameznikovi avtonomiji in različnosti.

Kritiziral je agresivnost in pomanjkanje samoomejevanja moderne civilizacije, ki privilegira telo in zapostavlja duhovno plat človeka, naivni racionalizem, ki si ne priznava meja in s tem ne prepozna prave narave ter z abstrahiranjem ne upošteva individualnosti in enkratnosti posameznika, ampak prek vsemogočne in monopolizirajoče države vzpostavlja statičnost kulture in družbe, s čimer je moderna 'pozabila', da poleg materialne strani, človečnost preveva tudi moralna in duhovna plat.

Iz teorije človeške narave, ki jo je razvil, s štiri dimenzionalnostjo človeka (namreč:

telo, duša, samozavedanje oz. zavest ter moralno/psihološka plat človeka), medsebojne soodvisnosti in njegove narave 'zaščitnika' vseh preostalih vidikov kozmičnega duha (v čemer lahko prepoznamo trohice antropocentričnosti), je razvil vizijo nenasilne in demokratične družbe, ki v polni meri upošteva avtonomijo in prostor vsakega posameznika in tako predpostavlja možnost, da družba razvije vse svoje potencialne. S poudarjanjem moralne plati človeka je zagovarjal ohlapno strukturirano in decentralizirano organizirano politično skupnost.

Gandhi, človek poln akcije, humanizma v najširšem pomenu, politični vodja in družbeni reformator je ponudil človeštvu alternativo nenasilja, poglobljenega sodelovanja in posledično večje kohezije. Prepoznal je napake in negativne implikacije svetovnega reda, sistema, ki je hkrati s proklamacijo napredka in človečnosti, povzročal neenakost, zamejeval posameznika in onemogočal samouresničitev vsakega izmed nas. S svojo vizijo svobode v okviru meja resnice je transcendentiral tako liberalne ideologije kot je s poudarjanjem vrednosti vsakega posameznika presejal ideje avtoritarne in regularizirajočega komunističnega sveta. Po drugi strani pa s svojo *fulltime* skrbjo za samouresničitev in razvoj duševne plati človeka izpade v današnji perspektivi nekoliko naiven; s podcenjevanjem sil partikularizma, zla, egoističnega in škodljivega ravnanja ljudi, polnih predsodkov, je njegovo delovanje velikokrat dajalo videz moralno in duhovno dezorientiranega aktivista (vsaj glede na njegovo življenjsko skupnost, ki mu je vedno znova dokazovala drugačno podobo človeške skupnosti). Dostikrat se je izkazal za slepega oz. neobčutljivega zavezaništva moderne civilizacije, ki je prav tako zagovarjala in stremela k večji socialni pravičnosti in boljši družbi, upoštevanju in visokem vrednotenju posameznika, ni videl poskusov njene kritične samorefleksije in poskusov razumevanja ter obvladovanja naravnih in družbenih sil in ostalih pozitivnih dosežkov, ki so, če nič drugega, pripeljali skupaj oz. zblížali različne forme človeškega združevanja.

Vsekakor pa je Gandhi človek, katerega delo in misel sta na svojstven način razkrila diskriminatorno, netolerantno, nasilno in za profitom težečo ter s potrošništvom prežeto moderno civiliziranost. Njegova filozofija je v svoji drugačnosti, lahko rečemo ekso-tičnosti, hvalevredna in izredno zanimiva ter toplo priporočljiva zbirka idej in postavk iz katere lahko črpamo marsikatero obliko in vsebino lastnega delovanja v našem (modernem) svetu.

Mirsad BEGIĆ

Reginald LILLY (ur.)

The Ancients and the Moderns

Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1996

Avtorski prispevki v pričujoči knjigi so bili predstavljeni na simpoziju, ki je bil organiziran na New School for Social Research, posvečenemu delu in življenju Hannah Arendt. »tudi je Hannah Arendt stična točka simpozija, se teksti (v prvi vrsti) ne osredotočajo na njeno delo; nanašajo in pokrivajo širša področja družbenega. Tematski okvir devetnajstih prispevkov je razprava med starimi in modernimi, razprava, ki se je odvijala konec sedemnajstega stoletja in skozi osemnajsto stoletje, bolj znana kot *"the Battle of the Books"* ali *"la querelle des anciens et des modernes"*. Ta spor oz. razprava, z daljnosežnimi in vseprisotnimi posledicami, v kateri je prevladalo mnenje modernih, torej zagovornikov novega začetka in moderne nasproti zagovornikom antične in srednjeveške misli, se v tej knjigi postavi v novi luči: avtorji poskušajo pripraviti samoumevnost prevlade moderne oz. moderne, torej enostransko videnje tega (predvsem) teoretskega konflikta.

'Presvetla' zmaga modernistov je bila ne le prevečkrat orisana kot zmaga humanosti, človekovega razuma in naprednosti, ampak nosi v sebi tudi elemente neizprašane ideološkosti. Modernisti so s svojo prevlado pogojevali in iz-delovali filozofsko misel naše, zahodne civilizacije; še več, kot v uvodu pravi Lilly, prikaz zmage mladih, modernih,

je velikokrat "decidely self-serving monochromatic modernist representation of what in fact was a much more nuanced and ambiguous affair". Zbirka esejev v tej knjigi je prispevek h kritičnemu premisleku in podrobnejši osvetlitvi razprave modernih in starih, ki bodo prav gotovo pripomogli k sodobni kritiki moderne, njenih samo-umevnosti, nastavkov in posledic. Tako postavljena refleksija nam bo pomagala k jasnejšemu razumevanju razpravljanja tistega časa in sodobnih kritik in zavračanj moderne.

Moderna (začenši s Descartesom, Kantom in Heglom) je postavila pod luč refleksije in kritike tradicionalne metafizične in dogmatske temelje srednjega veka in tako odprla nove dimenzije filozofije in z njo povezanega napredka zahodne misli; Nietzsche in Heidegger pa sta (začela) podirati 'modernejši' mit subjektivitete in s tem teološki koncept zgodovinskega gibanja. S tem pa so se odprle (povrnile?) možnosti preizpraševanja in predrugačenja filozofske tradicije naše civilizacije. Prispevki niso namenjeni neposrednemu in kategoričnemu zavračanju in nasprotovanju moderne misli, avtorji ne skušajo reformirati in popravljati moderne koncepte subjektivitete, zgodovine ali človekovega delovanja. Pozivajo nas le k premisleku vseh teh tako samoumevnih konceptov, ki okupirajo in gradijo naš vsakdan. Posredno nam kažejo preteklost tako kot je: niz, (kaotičen) skupek mnogovrstnih dogodkov in razmer (ter videnj le-teh), torej virov, ki nam omogočajo (raznovrstne) revizije zgodovinskega dogajanja, pokažejo nam kaj vse lahko subjektiviteta pomeni ter kako vse lahko mislimo filozofijo in človekovo delovanje.

Samo razpravljanje se je odvijalo na tleh Evrope v razcvetu renesanse, dobe, ki kot samo ime pove, pomeni preporod: predvsem je bil to preporod filozofske misli stare Grčije in nasprotovanje oz. odklon od 'temačnega' srednjega veka. Misleci renesanse so pripravili teoretski teren za rojstvo moderne. Kot nekakšno vmesno obdobje renesansa ni dogradila oz. nadgradila dogmatično teologijo srednjeveških sholastikov, hkrati pa ni priznala racionalizma moderne

in superiornosti modernega ratia. V renesansi vidimo zaključek neke stare, temne dobe in njene kulture ter zametke novega, modernega mišljenja. Renesanci misleci so izvlekli na plano (filozofske) manjke, ki naj bi jih zakrivil oz. spregledal stari vek: v prvi vrsti je to kritika kot poglobljena dejavnost filozofije, posledično pa sam koncept zgodovinskega razvoja ter raznovrstnost oz. razslojevanje avtoritet (authority multiplication). To pa je hkrati pomenilo rojstvo modernega mišljenja, ki se je s konfrontacijo starih in mladih dodatno izostrilo in zamejilo. Renesanci misleci so se (ponovno) vprašali o verodostojnosti in utemeljenosti tekstov, ki so bili temelj misli tistega časa. Hkrati z množico antičnih tekstov v tistem času se pojavi dvom v le-te, tako se pričnejo lomiti kopja ob kontekstualizaciji in prenosljivosti pisanega - torej interpretaciji in prevajanju v (nov) prostor in čas. Začenši z Aristotelom, ki je srednjemu veku priskrbel filozofska orodja za sistematizacijo teološke misli in zблиžanje le-te s svobodnejšimi, zemeljskimi vedenji, hkrati pa je pokazal možnost filozofske misli in prakse kot nečesa, kar se v prvi vrsti ne sklada (in ni namenjeno) z uradnim krščanskim temeljem. Po Aristotelu, svojevrstnem trojanskem konju, ki je pretresel okostenelo krščansko miselnost, so se misleci srednjega veka, ob srečanju s Platonom, zavedali zgodovinsko-kulturnega konteksta filozofskega dela in jezikovne konstrukcije (beri: jezikovne določenosti) vsakega teksta.

Posledica tega (novega) zavedanja je tudi problem narave zgodovine, zgodovinskega razvoja in zgodovinskega pisanja. Zagovorniki moderne so bili v tem 'pravi radikalci in revolucionarji'. Nasproti tradiciji in postopnemu napredku so postavili metode observacije, eksperimenta in znanstvenega dokazovanja. Tekst in jezik sta postala le medij in ne nekaj prvobitnega in ostro določujočega. S tem se je človek vrnil na planet, spustil na realna tla določujočega in odločujočega, vrnil k svoji kulturi, družbi in življenju, skratka renesančni človek (kot predhodnik modernega) se je začel zavedati svoje pozicije in perspektive. Vse to pa je povzročalo (in še vedno povzroča) razmnoževanje avtoritet, demokratizacijo idej in ideologij, katerih

prave vrednosti pa se še danes ne zavedamo. Monolitni in hierarhični cerkveni svet srednjega veka se je radikalno decentraliziral, hkrati pa začel sekularizacijo in regionalizacijo; dopuščene so različne in nasprotujoče si znanstvene metode in utemeljitve, družbena moč se je rahlo raz-poredila, relativnost družbenega je ugledala luč sveta. Rodila se je tako opevana možnost izbire, ki nam ob zavedanju omejenosti te možnosti, ponuja marsikatero smer razvoja misli in prakse.

Zbornik je sestavljen iz dveh tematskih sklopov: eseji prvega dela obravnavajo grško misel, izkušnje in življenje polisa ter izkustvo, ki se je nabralo in oživilo ob prvih "krizah" družbene ureditve grškega prostora. Prispevki se ukvarjajo s problemi, možnostmi in omejitvami (tradicionalne) grške misli in prakse. Avtorji nam skušajo predočiti osnovne družbene strukture in probleme, ki so (so)konstituirali grško družbo in njeno vodenje (*"greek polis and politics"*). Metodologije esejev prvega dela so raznovrstne, prav tako srečamo različne in celo nasprotujoče si interpretacije. To pa vsekakor ne zmanjša prispevka tega dela, nasprotno, ta metodološka in interpretacijska raznovrstnost nam pomaga h kvalitetnejši, polnejši osvetlitvi sveta danes, seveda skozi bogastvo videnj in refleksij grške civilizacije. V nadaljevanju prvega dela se avtorji osredotočajo na krizo misli, in človeka nasploh, iz katere se moderna na-rod. Ti eseji nam jasno pokažejo, in s tem razbijejo oz. vsaj zamajejo predsodke o moderni in (s tem) o starih, da *"founding fathers of modernity"* niso bili (v prvi vrsti) pionirji, ki so iz-mislili moderno in njene metode, pač pa, da je šlo predvsem za (ponovno) zapopadenje in okupacijo možnosti človekovega imaginarija in delovanja, kakršno je obstajalo pred srednjim vekom, torej v antiki. Predstavil bom nekatere zanimivejše, lucidnejše prispevke, ki na široko odpirajo vrata v premislek nekaterih samoumevnosti. Uvodni prispevek *Manfreda Riedla* se ukvarja s temelji demokratičnega združevanja, participacije, in opozarja na krizo legitimnosti, ki se pojavlja ob rojstvu združene Evrope, svoje videnje pa utemeljuje na grškem razumevanju teh družbenih konceptov. *Cornelius Castoriadis*

se v članku *The Greek polis and Creation of Democracy* skozi kritiko Kanta osredotoča na bistvene zamejitve in namene zahodne demokracije; problemi objekta, subjekta, avtonomije in mej delovanja oz. součinkovanja so še vedno pereči. Prispevka *Paula Ricouera* in *Reinharta Kosellecka* se ukvarjata s konceptualizacijo krize in njenimi emanacijami skozi zgodovinsko dogajanje.

Eseji drugega dela so usmerjeni v kritiko prav te moderne, predvsem na podlagi in skozi misel in delo enega najpomembnejših in najvplivnejših kritikov moderne Martina Heideggra. Ta nemški filozof kot izvrsten poznavalec in razlagalec grške zapuščine, je mislec, katerega samo razumevanje filozofije in zgodovine je potrebno preizprašati. Že sam naslov poglavja *Nihilism and Subjectivity* pove veliko; avtorji se ukvarjajo z možnostmi subjekta, njegovim pozicioniranjem v družbenem prostoru na osnovi zapuščine moderne in njenih radikaliziranih nastavkov. Prispevki drugega dela se ukvarjajo z vprašanjem in možnostmi mišljenja subjekta ob koncu XX. Stoletja; tako *Jean-Luc Marton* v svojem prispevku *Nothing and Nothing Else* skuša osvoboditi Heideggerjev koncept nič njegove ontološke interpretacije, pri tem pa se porode vprašanja Boga in božanskega. *Jacques Taminiaux* v članku *Nothingness and the Professional Thinker: Arendt versus Heidegger* sooči Arendtovo in Heideggra v njunem razdelovanju človeške misli in delovanja; postavi nič nasproti amor mundi, dobro nasproti zlu, skratka Arendtovo nasproti Heideggerju. *Frank Ankersmit* v intrigantnem delu *In Search of the Political Object: Stoic and Aesthetic Political Philosophy* postavi tezo o stoičnosti dosedanje politične filozofije in prakse in (vseprisotnem) pomanjkanju političnega ter ponuja *"aesthetic political philosophy"*, ki naj skozi nov jezik in stil komunikacije razbije dosedanje politično misel in prakso oz. jo dogradi (nadgradi) in tako izobrazi državo in njene državljanke. *Heinrich Mohr* skuša s prispevkom *Death and Nothingness in Literature* razkriti predsodke do vprašanja smrti in iz različnih perspektiv do tega (družbenega) konstrukta pokazati izhode oz. smeri razmisleka in nabiranja izkustva, kar nujno pomeni za-

vračanje zavračanja in ignoriranja smrti. V eseju *Postnormative Subjectivity* pa James Mensch kritizira normativizem moderne, predvsem normativizem subjekta in njegove subjektivnosti, ki pa se v postmoderni izkaže za nezadostnega; postmoderna filozofija se skuša rešiti te pasti subjektivizma in pokazati na objekt, ki vedno in vedno znova konstituira subjekt; zaključí z Aristotelovim citatom iz *Metafizike*: *'being can be said in many ways.'*

Knjiga *The Ancients and the Moderns* nam ponuja snov za premislek, za razpravo o načinih in oblikah človekovega delovanja in zgodovine, prav tiste kvalitete in strasti, ki jih je razprava med starimi in mladimi zbudila in negovala (ne glede na njene posledice). Z vpogledom v oblikovanje in 'usodo' problemov in vprašanj, ki so se v času renesanse rodili, pa bomo prav gotovo lažje in celoviteje osmislili moderno in njene posledice v zahodni misli ob prehodu v novo tisočletje. V svojevrstni luči nam pokaže ideologijo moderne in njeno enostransko, apriori zavračanje renesanse. Tako kot postsocializem skuša potlačiti spomin v nezavedno, je moderna skušala pozabiti in zatreti prebujeni in prebujajoči se humanizem renesanse (seveda hkrati s prevzemanjem in preoblikovanjem le-tega za svojega). Za izprašanje in posledično predruženje tradicije naše civilizacije, je (s)prehod skozi grško misel in misel (post)moderne nepogrešljiv element vedenja. Knjiga nam ponuja prav to: grško filozofijo in njihove izkušnje v polisu, v nadaljevanju pa nam predoči kritiko moderne in njenih nastavkov. S poskusom zblizanja postmoderne in antike nam pokaže nujno povezanost, obstoj in perpetuiranje 'večnih' vprašanj, ki imajo množico odgovorov, a nobenega 'resničnega'. Z vračanjem k vprašanjem starih ter njihovim odgovorom se nam odpirajo možnosti za nove odgovore na vprašanja sodobnosti.

Alojzija ŽIDAN

Neodvisnost javnih občil

Društvo 2000, Ljubljana 1997, str. 317

Leta 1997 je Društvo 2000 izdalo zelo kakovostno publikacijo z naslovom *Neodvisnost javnih občil*. Publikacija je lahko bralčev vpeljevalec v mnoge interdisciplinarne družboslovne tematike, zato je za družboslovce izredno koristno in pomembno delo.

Dovolimo si opraviti sprehod po nekaterih vsebinah publikacije. Opozorim naj, da si bomo ogledali le tiste vsebinske segmente, ki so v današnjem času za družboslovce še posebej pomembni. V prikazu bom tako svojo pozornost osredotočila k sledečim sklopom:

- k sklopu, ki razmišlja o neodvisnosti občil,
- k sklopu, ki problematizira nekatere družbene dileme,
- pa tudi k sklopu, ki vključuje kritično presojo.

Osredotočenost pozornosti samo k nekaterim izpostavljenim sklopom pa nikakor ne zmanjšuje pomena ostalih obravnav in poglavij.

Za človeka v informacijski družbi je medijska pismenost zelo velikega pomena. Toda, kakšna je danes naša medijska kultura? Mediji so tisti, ki človeka informirajo, zabavajo, izobražujejo in oblikujejo javno mnenje. Nasploh so mediji naše spričevalo. In s kakšnimi vrednotami kultivirajo, socializirajo človekovo osebnost? To ni nepomembno vprašanje. Mediji so tudi nepogrešljiv pogoj demokracije, zato je zelo pomembno, kakšno je stanje naših medijev danes, kajti Slovenija bo morala slej ko prej spoštovati vse sistemske standarde demokratične družbe. Pomembna je tudi etična drža medijev, kajti (kot upravičeno poudarja Peter Kovačič Peršin) etična zavest ni nekaj, kar si je mogoče pridobiti z delom in izobrazbo. "Etična zavest je rezultat vzgoje in samovzgoje" (Peršin, str. 8). Razmišljanja o tej problematiki najdemo v sklopu, imenovanem neodvisnost občil. V njem tudi Mojca Drčar Murko opozarja, da bi bilo potrebno tekmovanje v kvaliteti in upoštevanju novinarske etike. V Sloveniji potekajo mnogoteri

modernizacijski procesi, ki se kažejo kot spremembe v naravi in v ritmu dela, kot vdor medijev, kot sprememba človekovega življenjskega sloga. "V multimedijki kulturi je TV nosilna os, je stroj, ki omogoča mnogim ljudem neposredno spremljanje dogodkov, ki se odvijajo" (Murko, str. 13). Tudi časopisi posegajo na vsa področja človekovega življenja. Pri radiu kot mediju je težišče na ustni komunikaciji, pri televiziji pa je težišče na ustni in pisni komunikaciji. Moč televizije kot sodobnega informacijskega stroja je izjemno velika. Prav lahko ljudje začnejo živeti življenje, ki ni več njihovo lastno.

Torej, s katerimi problematiziranimi družbenimi dilemami bralca sooča publikacija? Marko Kos na primer opozarja na nujen spopad Slovenije z izzivi, ne pa na to, da se le-tem izogibamo. Vrednote so pomembne urejevalke našega družbenega življenja. Toda "vrednotni sistem se bo vzpostavil samodejno, ko bomo uveljavili prioritete" (Kos, str. 136). Spremembe v naši družbi so nujno potrebne, saj se soočamo z izginevanjem delovnih mest, z negotovostjo in nestalnostjo dela ter zaslužka. Spremembam se lahko prilagajamo, lahko pa jih tudi povzročamo. V družinah nižjega družbenega sloja za šolajočo se mladino ne prevladuje spodbudno ozračje. Skratka, varne socialnosti samoupravnega socializma je konec.

Postavljeno družbeno dilemo: spopad z izzivi - izogibanje izzivom, dopolnjuje druge dileme. Denis Poniž je opredelil kot: čas v sedanjosti in čas v prihodnosti, ki je prihodnji čas. Čas je vrednota, ki jo je mogoče izmeriti in ustrezno oceniti. Vprašanja o prihodnosti postajajo vse bolj aktualna. Moderna družba, katere del smo, je izrazito progresistična, usmerjena v prihodnost. Naperjena na dogodke, ki se žele bodo zgodili. Na prihodnost naslavljammo vedno večje zahteve. Moderna znanost se ne ukvarja več s predmetnim svetom, marveč s svojimi predstavami predmetnega sveta, ki se bodo uresničile v prihodnosti. Danes se je potrebno v vedno krajšem času prilagajati na vedno bolj kompleksne sisteme in orodja. "Naše sposobnosti kopičenja informacij so sicer res večje, a naše ravnanje ni nič bolj "napredno", kot ga je imel antični človek" (Poniž, str. 147). In še zanimivo postavljena

avtorjeva dilema: svet tehnike in informatike je izrazito vzpenjajoči se svet, človek pa se komajda spreminja. V informacijski družbi se človek sooča s tem, da tako imenovana kibernetična revolucija vsak dan bruha nova in nova računalniška pomagala. Z nami, našimi osebnostmi, se dogaja kibernetizacija. Vse bolj je prisoten premik od "naravne" k "umetni" inteligenci. Pa tudi razlike med napovedanim in uresničevanim. Kibernetika je tako do kraja izoblikovala podobo prihodnosti, a jo hkrati ves čas neusmiljeno relativizira" (Poniž str. 151). Toda človek hrepeni. Hrepeni kot posameznik in kot kolektivno bitje. Želi tudi vzpostaviti dinamično ravnovesje z naravo katere nedeljivi del je.

V kontekstu obravnave družbenih dilem se je vredno seznaniti še z razmisleki Janeza Strehovca. Tudi on razmišlja o kibernetični kulturi, o dobi kibernetičnih komunikacij. Zastavlja se vprašanje, kakšna je vloga družboslovne misli v zadnjih letih 20. stoletja? Kakšne so sodobne sociološke teorije informatične družbe? Kakšna je sploh družbena resničnost konec 20. stoletja? V tej resničnosti je nastopilo obdobje novih medijev. Obdobje ponudbe novih medijskih tehnologij. Svet novih medijev se izraža v pojavu računalniške umetnosti, ekološke umetnosti, v mrežnih umetnostnih projektih itd.

Pri sklopu, ki vključuje kritično presojo, pa je smiselno, da se še posebej zadržijo družboslovci - profesorji družboslovnih predmetnih področij. In to tako osnovnošolskih kot srednješolskih. V njem je namreč zanje zelo zanimivo prikazana publikacija Josepha O'Connora in Johna Seymourja Spretnosti sporazumevanja in vplivanja Uvod v nevrolingvistično programiranje NLP. Publikacija je izdala založba Sledi iz Žalca. NLP je interdisciplinarna metoda. Poznavanje te metode je smotno za vse, ki zavestno skrbijo za svoj osebni razvoj, a tudi za bolj zdravo družbo. V publikaciji so prisotni razmisleki o vprašanjih: kako bolje uporabljati govorico telesa? Kako vplivati na druge? Kako uporabljati strategije za pospešeno učenje? V čem se v naših dosežkih razlikujeta povprečno in odlično? Vse to je le nekaj nanizanih strokovnih drobcev, ki jih vključuje publikacija. Publikacija je za druž-

boslovce pomembna. Danes je namreč potrebno na vseh področjih družbenega življenja dosegati kvaliteto. Prodor družboslovcev do kvalitete pa prav gotovo temelji v njihovem poznavanju interdisciplinarnosti. Interdisciplinarnost pa je v prikazani publikaciji prisotna, zaobsežena. Tvorci interdisciplinarnosti so v publikaciji obravnavane filozofske, zgodovinske, sociološke, pedagoške, celo literarne tematike.

Sklep

Danes se povsem upravičeno opozarja, da je tudi v našem družboslovju potrebno dosegati standarde svetovne družboslovne ter humanistične misli. Govori se tudi o štirih velikih stebrih, ki jih izobraževanje, tudi družboslovno, lahko nudi človeku. Izobraževanje lahko človeka uči, da bi vedel. Vedel kar največ o družbi, v kateri živi. Izobraževanje tudi človeka uči, da bi znal delati. Da bi znal kar najbolj profesionalno delati na raznih področjih družbenega življenja. Izobraževanje človeka uči biti. Torej, kakovostno razvijati svojo lastno unikatno osebnost. Uči ga tudi kako živeti v skupnosti. Vzgaja ga za skupno družbeno življenje. Tudi to postaja vse bolj zapleteno, raznoliko. Oziroma opozorimo: če je industrijsko revolucijo nasledila informacijska, bo le-to v tretjem tisočletju nasledila revolucija uma. Da pa bi bili družboslovci na to revolucijo čim bolj pripravljeni, je smiselno, da se obogatimo tudi s spoznanji vsebin publikacije, ki smo ji namenili nekaj pozornosti.

Aleš ČRNIC

Lester Kurtz

Gods in the Global Village: The World's Religions in Sociological Perspective

Pine Forge Press, Thousand Oaks, California 1995, 279 strani

Naši davni predniki so sedeli okoli ognja in poslušali zgodbe o nastanku sveta in nauke o tem, kako je treba živeti. Ko se ljudje zberemo danes, medla svetloba ne prihaja več od ognja, ampak najpogosteje iz našega televizorja. Še zmeraj pa poslušamo zgodbe

o pravi naravi resničnosti, kot jo dojema naša kultura. A za razliko od naših prednikov, ki so v svojem življenju slišali le eno zgodbo o kreaciji, smo obdani z veliko različnimi kulturami. Živimo v času, ko so tudi najodročnejši delčki našega planeta povezani v svetovni sistem, tako da vsi skupaj delimo skupno usodo. Naše ekonomske institucije, kultura, umetnost, glasba ipd. so povezane v svetovno mrežo. Predvsem zaradi novih tehnologij se tudi svetovne religije vse bolj medsebojno prepletajo, hkrati pa smo postavljeni pred domala nerešljivo uganko religijskih konfliktov na Bližnjem vzhodu, Severnem Irskem in nenazadnje tudi v Bosni in Hercegovini ter na Kosovu.

Lester Kurtz se ukvarja z vprašanjem možnosti mirne koeksistence radikalno različnih kultur v skupnem prostoru. Zagovarja tezo, da sociološki študij religij omogoča vpogled v centralne probleme našega življenja in nudi znanstveni aparat za raziskovanje problemov, ki se pojavljajo z novimi načini skupnega življenja skupin z radikalno drugačnimi normami in vrednotami.

V 19. stoletju se je zdelo, da je v kulturnih centrih Evrope znanost praktično nadomestila religijo. A stoletje kasneje je še vedno močnejši religiozne elemente skoraj v vseh segmentih našega življenja. V modernih družbah religiozno življenje ni izginilo, kot so mnogi pričakovali, ampak se je le preformuliralo. Po eni strani so se revitalizirale starodavne tradicije (npr. tradicionalistična protestna gibanja v islamu in krščanstvu), po drugi strani pa so se pojavile nove oblike religioznosti (npr. civilna religija, tudi nacionalizmi). Priča smo silnemu razmahu alternativnih religijskih gibanj, na družbenem obrobju nastajajo religijski sinkretizmi, znotraj mainstream religioznih skupin pa se je pojavil ekumenski duh. Tudi družbeno življenje se pogosto izraža s sekularnimi rituali, ki imajo za Kurtza evidenten kvazi-religiozen karakter. V modernih in postmodernih družbah sekularni rituali kot npr. politične kampanje, televizijski oglasi, rock koncerti in olimpijske igre nosijo mnogo funkcij, ki jih Durkheim definira kot religiozne, saj promovirajo družbeno solidarnost in pomagajo pri procesu konstruk-

cije kolektivne identitete. Vse kaže, da bo ravno religiozna pestrost zaznamovala naše skupno življenje tudi v naslednjem tisočletju.

Klasična vprašanja sociologije religije (rituali, etika, verovanja, sekularizacija, religijski konflikti) obravnava avtor v različnih kontekstih, predstavi pa nam tudi temeljne značilnosti velikih svetovnih religij (hinduizem, budizem, judaizem, krščanstvo in islam). Loti se problematike modernizma in spremljajočih religijskih konfliktov, raziskuje odnos med socialnimi spremembami in religijo in predvsem išče odgovore na dileme, ki jih prinašata modernizem in multikulturalnost.

Ob zatonu stoletja svetu ne vlada enoten etos ali en sam "sveti baldahin", ki ga nad svojimi glavami skonstruirajo ljudje, da jim nudi zaščito in odgovore tako na vsakdanja kot na poslednja vprašanja njihove eksistence, kakor religijo opiše Peter Berger. Vsak posamezen "sveti baldahin" se je znašel na pisanem tržišču med seboj tekmujočih svetovnih nazorov in etičnih sistemov. Postmodernemu prebivalcu globalne vasi spoznavnih meja ne predstavlja večdomače dvorišče in pridige vaškega župnika. V njegovo mirno in varno življenje vdirajo elementi drugih, radikalno drugačnih verovanj in idej. V informacijski dobi se tudi v najbolj odmaknjenih delih sveta srečamo z vsemi večjimi religijami. Po duhovno znanje Indije nam ni treba večpotovati v daljno Azijo, ampak ga s pomočjo novih tehnologij dobimo serviranega naravnost v našo dnevno sobo. Posameznik ni več z rojstvom dokončno postavljen v nek etično-religiozni sistem, ampak se znajde v vlogi kupca na tržnici, ki mu glasne branjeveke z vseh strani ponujajo sveže sadje. Tako lahko današnji prebivalec sveta izbira med različnimi religijami. Še več, iz posameznih verovanj sme pobrati le določene sestavine in si poljubno sestaviti čisto svoj, osebni pogled na svet.

V globalni vasi so religije vsak dan bolj soočene z drugimi verovanji, hkrati pa z vključevanjem prvotnih kultur v svoj sistem in s ponovnim odkrivanjem različnih elementov znotraj lastne zgodovine postajajo vse bolj notranje razčlenjene. Tako je npr. srečanje Zahoda z vzhodnimi religioznimi

tradicijami pripomoglo k ponovnemu odkrivanju mističnih tradicij krščanstva in islama.

Vse velike svetovne religije se pri prehodu iz lokalne v kozmopolitsko obliko notranje razčlenijo in strukturno diferencirajo. Pri tem pridejo v konflikt z modernizmom, ki ga Kurtz mogoče rahlo površno definira kot pojav znanstveno-tehnološke kulture po industrijski revoluciji. Religije so naenkrat soočene z izzivom kulturnega pluralizma in postanejo predmet znanstvene kritike. V relativno izoliranih kulturnih okoljih je vsaka religija nudila edine prave odgovore na vprašanja o poslednjih smislih, v multikulturnih okoljih pa takšna ekskluzivističnost religij nujno postane problematična.

Kljub temu pa bo človeštvo prisiljeno ustvariti takšen etični sistem, ki bo različnim ljudstvom omogočal mirno koeksistenco. Lester Kurtz v vseh velikih svetovnih religijah optimistično poišče možne temelje za skupno, na religijskem pluralizmu temelječe življenje. Zato nam ne postavlja vprašanja "Katera religiozna tradicija ima prav?" ali "Ima sploh katera prav?", temveč se pred nami kar samo pojavi vprašanje "Kako lahko omogočimo različnim religioznim in sekularnim tradicijam mirno koeksistenco na skupnem planetu?". To je temeljno sporočilo knjige, ki je gotovo aktualno tudi za naš, slovenski prostor!

Knjiga "Gods in the Global Village" za raziskovanje religij s pridom uporablja znanstveni aparat, hkrati pa si ne dela utvar o znanstvenikovi popolni objektivnosti in nepristranskosti. Temelji na predpostavki, da je vsako znanje določeno s socialnim kontekstom nosilca znanja; tako gre religiozne tradicije kot tudi naše preučevanje le-teh razumeti v kontekstu, v katerem so skonstruirane. Avtor ne skriva svojega porekla in odkriti razmišlja kot sin metodističnega pridigarja, kristjan, mož židinj in proučevalec religij, ki je vrsto let kot raziskovalec in gostujoči profesor preživel v Indiji in na Kitajskem.

Gods in the Global Village je aktualna knjiga, ki nagovarja širok krog raznolikega občinstva in nas tako s svojo provokativnostjo kot z informativnostjo sili, da ponovno preverimo nekatera naša konvencionalna razumevanja vloge religije v modernem in postmodernem svetu.

UDC: 329.055.1(497.6)

Rudi RIZMAN: Radical Right in Slovenia**Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 2, pg. 249-270**

The article presents the genesis of radical Right in Slovenia after the introduction of multi-party system. Radical Right can be best described by four political components: intolerance, anti-democratic viewpoints, hatred against universal reason and emphasis on traditional values. In the time of one-party system, the Right was understood as something out of everyday political discourse, and thus enjoyed a status of "forbidden fruit". With the fall of communism and "class enemy" (the capitalist), the radical Right constructs a new list of public enemies: immigrants, minorities, liberally oriented intellectuals, former communists and many others. There were introduced ideas and acts of the first populist Ivan Kramberger, radical right-wing intelligence, demagogic populist Janez Janša, Catholic church and many others who shape the radical right part of the political spectrum.

Key words: radical Right, nationalism, xenophobia, Catholic church, Slovenia, post-communism.

UDC: 323.12(-924) : 821.163.4(497.6)

Aleš DEBELJAK: Cracks in Ivory Tower: Literary Aestheticism and Politics**Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 2, pg. 271-286**

In this article the author demonstrates how is aestheticism as an artistic practice and academic theory, despite the claims to opposite, linked to the social-historical and political reality. Based on the concise analysis of selected key moments in post-World War II Slovenian culture, the author rejects aestheticism to the extent that it is understood as an ivory tower of textuality. In the light of reflections on two books by contemporary Slovenian poets whose reputation derived from their excellent command of form and style, yet they nonetheless rose in substance to the challenge of the wars of disintegrated Yugoslavia, the author suggests that it is possible to maintain the dialectics of aesthetic and political without compromising artistic standards.

Key words: aestheticism, Slovene poetry, verse form, social effect.

UDC: 342.566.2(4-014)(4-015)

Bojan BUGARIČ: Constitutional Courts in Central and Eastern Europe: Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 2, pg. 287-305

Today, constitutional courts in Central and Eastern Europe can decide almost upon all significant social issues. Their de jure competence, which enables them to cancel decisions of democratically elected legislative bodies, is, comparatively seen, very broad. Slovenian Constitutional court belongs to the most activist constitutional courts in Central and Eastern Europe. Its broad constitutional and legal authority is also interpreted broadly and the Court with its decisions frequently intervenes in (cancels) decisions given by democratically elected body - parliament. Such position of a constitutional court in democratic society raises a question of so called "counter-majoritarian difficulty" - i.e. a situation in which a body without direct democratic legitimation (constitutional court) cancels decisions of democratically elected parliament. There is an important question in political theory, namely, what is the legal basis for constitutional court to cancel decisions made by a body, which has more powerful and more direct democratic legitimation. The article deals with and critical analyses the meaning of different legal means in solving the "counter-majoritarian difficulty" in contemporary democratic society.

Key words: counter-majoritarian paradox, Kantian constitutionalism, structural constitutional questions, doctrine of political questions, Holmes, Sunstein, democratic legal explanation.

395

UDC: 659 : 811.163.6

Monika KALIN GOLOB: Shaping and Understanding the Notion of 'Public' in Slovene Written Language Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 2, pg. 306-315

In the article the author attempts to follow a development of the word 'public' (javnost) in Slovene language, from the second half of the 19th Century until the modern use of the word in social sciences. The word has been taken over from a Serbo-Croat language as a result of the need for abstract denomination, caused by intellectualization of life in the second half of the 19th Century (to which the developing Slovene language was forced to adapt). Until the end of the Second World War, the word was used above all in the 1. and the 2. dictionary meaning (1. members of a socio-political community, especially in relation to a certain event or matter; 2. public life, activity). Socio-political changes after the war increased a frequency of using the word, since the emphasis was on the public as an important factor of criticism and decision making process about social and political matters. However, a development in social sciences in the 1990s led to a change in gram-

matical use of the word - from uncountable to countable noun - the word can be thus used also in plural (profession uses the term in plural especially in the case of 'Public Relations' - 'stiki z javnostmi'). Communicology has posed a question about multiple (for terminological use not ideal) meaning of the word. One of the semantic dimensions was denoted as a 'public sphere', and there is also the term 'public opinion'. However, the profession faces difficulties with two other meanings of the term. Although it is not possible to confuse them in the text, communicology strives to find a new term for one of the meanings, because of the difficulties at translation from English language. Institution of terminological agreement gives a possibility for this.

Key words: term *javnost* (public), historical view, word borrowing, onomasiological (naming) needs, intellectualization of the written language, contemporary use of the term *javnost* in social sciences, terminological agreement.

Samo UHAN: Social Desirability and Tendency to Acquiescence in Social Science Research

Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 2, pg. 316-325

Social survey researchers have realized for number of years that various response sets might have considerable influence on expressed opinions.

Accordingly, we have to abandon the belief that the instrument is a neutral stimulus which provokes a reaction that has only to be recorded objectively. This holds all the more so when the topic is highly abstract and thus penetrates to the forefront of the respondent's psychic and symbolic structuralization. A phenomenon which is not exclusive to public opinion research is elucidated by Couch and Keniston (Couch & Keniston 1964) in a study of 'the tendency to acquiescence'. The analysis of survey responses shows this tendency to be a personality variable, that is, a manifestation of the respondent's style and psychic structure. The authors find a high level of a priori congruity of responses irrespective of the content.

On the other hand, social desirability is generally considered to be a major source of response bias in survey research. Given the frequency with which it is mentioned as a cause, explanations of it are surprisingly rare in the literature. Generally speaking, it refers to a tendency to give favourable picture of oneself (DeMaio 1985).

Key words: viewpoints, context effect, social desirability, tendency to acquiescence

Peter JEŠOVNIK: The Meaning of Social Institutions at the Study of Economy
Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 2, pg. 326-346

According to the author, economics is too frequently limited by rigid and unreal presumptions, and has consequently moved away from real and complex problems of everyday life. An evidence for this are industrial districts. The article introduces new knowledge and perspectives for analysing social and economic organisation on micro-level (region, local community), mezzo-level (sector) and macro-level (national state). Only with a help of a new socio-economic alternative, based on institutional, inter-disciplinary perspective, which takes into account all aspects, it is possible to find new developmental formulas to assure a proper social well-being in the future.

Key words: socio-economics, industrial districts, socio-business systems, regions (West Yutland, Danemark), timber sector (Finland)

UDC: 355.01 : 321.0015(4-014)(4-015)

Maja GARB: Problems with Democratization of Relations Between Army and Civil Authority in Central and Eastern Europe
Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 2, pg. 347-361

Democratization process in former European socialist countries demands changes in all social spheres, and thus in the field of civil-military relations as well. In this context, several irregularities and difficulties emerge, which obstruct the starting processes and sometimes even challenge them. The article briefly introduces the most obvious problems regarding democratization of relations between the army and the new authority in the Central and Eastern European countries: problems with putting into force democratic civil control (problems with legislation and holders of control); problems with defining army's loyalty; problems with civil orientation of Ministry of Defence; problems with financing; problems with so called de-politization of the army; difficulties with cadres and professional military associations; and problems regarding assurance of transparency of defence policy.

Key words: civil-military relations, countries in transition, Central and Eastern Europe, democratization, de-politization of the army.

Rokopisi

Članki. Besedila pošiljajte na 3,5-palčni disketi v ASCII kodi ali v programu WW ter v treh iztiskanih izvodih. Zaradi anonimnega recenziranja naj bodo imena avtorjev le na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in krajem zaposlitve, s polnimi naslovi avtorjev, s telefonsko številko ter z izjavo, da predloženo besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni prispevki naj bodo v obsegu 15-20 strani (1800 znakov na stran ali 30 vrst s 60 znaki); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslovi naj nimajo več kot sto znakov. Besedila z več kot deset tisoč znaki morajo vključevati mednaslove. Mednaslovi prvega reda so pisani v posebno vrsto; od besedila pred mednaslovom in po njem jih loči prazna vrsta. Mednaslovi drugega reda so pisani kot prvi stavek v odstavku in pisani krepko; od besedila jih loči pika.

Povzetki. Izvirni članki morajo biti opremljeni s slovenskim in angleškim povzetkom v obsegu 500 znakov (10 vrstic) in ključnimi pojmi v slovenskem in angleškem jeziku.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z izčrpnimi naslovi, v rokopisu pa naj bo okvirno označeno mesto, kamor sodijo.

Recenziranje

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

Reference, opombe in citati

Reference v besedilu. Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak 1994). Za navajanje strani uporabite (Novak 1994, 7-8). Če je več avtorjev citiranega besedila, navedite vse (Novak, Kolenc in Anderson 1993, 67). Za citiranje več referenc hkrati uporabite podpičje (Novak 1994; Kosec 1932; Kosec 1934a; Kosec 1934b).

Opombe. Opombe so v besedilu označene z zaporednimi števkami od začetka do konca besedila, nadpisanimi na ustreznem mestu v rokopisu, in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Opombe uporabljajte tudi za neobičajne vire.

Opomba o avtorju in zahvale vključujejo informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi članka.

Seznam referenc iz besedila sledi opombam in je urejen po abecednem redu priimkov avtorjev.

Reference knjig in prispevkov v zbornikih:

Novak, Janez. 1982. Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Novak, Janez in Peter Kodre. 1967. Naslov knjige. Kraj: Založba

Novak, Janez. 1993. Naslov prispevka. V P. Koder (ur.), Naslov zbornika, 123-145. Kraj: Založba.

Reference člankov:

Novak, Janez. 1991. Naslov članka. Ime revije, 2, 265-287.

PREDSTAVLJAMO VAM NOVO PODOBO FRUCTALOVIH
SOKOV IN NEKTARJEV.

ODSLEJ SE VSI NAŠI SOKOVI IN NEKTARJI ODEVAJO V NOVO ENOTNO PODOBO
IN PONAŠAJO S SKUPNIM IMENOM FRUCTAL!

SOKOV JABI, FRUCTA ORANGE, SUNNY DAY NI VEČ.
PREPOZNALI JIH BOSTE PO MODREM TRAKU, KI JE SIMBOL
TRADICLJE IN KAKOVOSTI,
PO ZNAČILNEM IN RAZPOZNAVNEM BARVNEM
RAZLIKOVANJU NEKTARJEV IN SOKOV.

GLEDE NA VSEBNOST SLADKORJA LOČIMO ODSLEJ SOKOVE IN NEKTARJE.

SOK JE PROIZVOD IZ IZBRANEGA SADJA, BREZ DODANEGA SLADKORJA
S STOODSTOTNIM SÄDNIÄM DELEŽEM,
VSEBUJE LE SLADKORJE, KI SO NARAVNO PRISOTNI V SADJU.

NEKTAR JE PROIZVOD, KI VSEBUJE NIŽJI ODSOTEK IZBRANEGA SADJA.
POLNOST IN HARMONIJO OKUSA DOSEŽEMO Z DODATKOM SLADKORJA.

FRUCTAL

v sodelovanju z naravo

RUDI RIZMAN
RADIKALNA DESNICA NA SLOVENSKEM
ALEŠ DEBELJAK
LITERARNI ESTETICIZEM IN POLITIKA
BOJAN BUGARIČ
USTAVNA SODIŠČA V SREDNJI IN VZHODNI EVROPI
MONIKA KALIN GOLOB
OBLIKOVANJE IN RAZUMEVANJE POJMA JAVNOST
SAMO UHAN
DRUŽBENA ŽELENOST IN TEŽNJA K SOGLAŠANJU
PETER JEŠOVNIK
POMEN DRUŽBENIH INSTITUCIJ PRI
PREUČEVANJU EKONOMIJE

